

ศึกษาวิเคราะห์สังวัณณาในอรรถกถาธรรมบทและธรรมบทมหาฎีกา

A STUDY OF THE EXPLANATION METHOD IN AṬṬHAKATHĀ
& TĪKĀ OF THE DHAMMAPADA

พระศรีคัมภีรญาณ (มานิต วีริยธโร)

สารนิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการสอบวัดคุณสมบัตินี้

ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต

สาขาวิชาบาลีพุทธศาสตร์

บัณฑิตวิทยาลัย

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

พุทธศักราช ๒๕๕๙

ศึกษาวิเคราะห์สังวัณณาในอรรถกถาธรรมบทและธรรมบทมหาฎีกา

พระศรีคัมภีรญาณ (มานิต วีริยธโร)

สารนิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการสอบวัดคุณสมบัติ

ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต

สาขาวิชาบาลีพุทธศาสตร์

บัณฑิตวิทยาลัย

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

พุทธศักราช ๒๕๕๙

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

A Study of The Explanation Method in Aṭṭhakathā
& Ṭikā of the Dhammapada

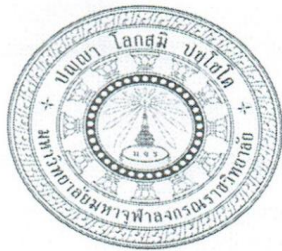
Phra Srigambhirayarn (Manit Viriyadharo)

A Research Paper Concerning the Qualifying Examination in the
Fulfillment of the Requirement for the Award
of the Degree of Doctor of Philosophy
(Pali Buddhist Studies)

Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University

C.E. 2016

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้นับ สารนิพนธ์ เรื่อง “ศึกษาวิเคราะห์สังวัณณาในอรรถกถาธรรมบทและธรรมบทมหาฎีกา” เป็นส่วนหนึ่ง ของการสอบวัดคุณสมบัติ ตามหลักสูตรปริญญา พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาบาลี พุทธศาสตร์

(พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร.)
คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบสารนิพนธ์

(พระเทพปริยัตินิ, ผศ.ดร.)

ประธานกรรมการ

(พระมหาสุรชัย วราสโภ, ผศ.ดร.)

กรรมการ

(ดร.วิโรจน์ คุ่มครอง)

กรรมการ

อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์

พระมหาสุรชัย วราสโภ, ผศ.ดร.

ชื่อผู้วิจัย

(พระศรีคัมภีรญาณ)

ชื่อสารนิพนธ์	: ศึกษาวิเคราะห์สังวัณณาในอรรถกถาธรรมบทและธรรมบทมหาฎีกา
ผู้วิจัย	: พระศรีคัมภีร์ญาณ (พระมหา มานิต วิริยโร, วงษ์มา)
ปริญญา	: พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต (บาลีพุทธศาสตร์)
อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์	: พระมหาสุรชัย วราสโร, ผศ.ดร., ป.ธ.๗, พธ.บ. (ศาสนา), M.A. (Sanskrit), Ph.D. (Vedic Studies)
วันเสร็จสมบูรณ์	: ๑๔ มิถุนายน ๒๕๖๐

บทคัดย่อ

สารนิพนธ์เรื่องนี้ มีวัตถุประสงค์ ๒ ประการ คือ ๑) เพื่อศึกษาประวัติและโครงสร้างของสังวัณณาในอรรถกถาธรรมบทและธรรมบทมหาฎีกา ๒) เพื่อศึกษาวิเคราะห์สังวัณณาในอรรถกถาธรรมบทและธรรมบทมหาฎีกา โดยศึกษาข้อมูลจากพระไตรปิฎกภาษาบาลีและภาษาไทย ขุททกนิกายธรรมบท ๘ วรรคคือตั้งแต่ยมกวรรคจนถึงสหัสสวรรค พร้อมทั้งอรรถกถา ขุททกนิกายธรรมบท ๘ วรรคและธรรมบทมหาฎีกา รวมทั้งเอกสารอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องทั้งในประเทศไทยและประเทศพม่า นำข้อมูลที่ได้มาอธิบายความตามหลักสังวัณณา

ผลการวิจัยพบว่า สังวัณณาเป็นวิธีอธิบายความบทในอรรถกถาและฎีกา สังวัณณานั้นเป็นสิ่งสำคัญที่จะช่วยให้เข้าใจพระธรรมอย่างถ่องแท้ ไม่ผิดเพี้ยน ในยุคราวพุทธศตวรรษที่ ๙-๑๐ พระพุทธโฆษาจารย์ได้สังวัณณาอธิบายความแก้อรรถพระคาถาต่างๆ ไว้ในอรรถกถาธรรมบทพร้อมทั้งยกประวัติแต่ละเรื่องมาประกอบอธิบายเพื่อความกระจ่างชัด ในราวพุทธศักราช ๒๓๓๕-๒๔๐๐ พระวรวงศ์เธอกรมหมื่นเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์ได้แสดงสังวัณณาอธิบายแก้อรรถของอรรถกถาธรรมบทไว้ในธรรมบทมหาฎีกา อรรถกถาธรรมบทมีโครงสร้าง คือ คำปรารภเรื่อง เรื่องที่แสดงถึงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน เรื่องอดีตชาติ คาถาที่เป็นพระพุทธพจน์ อธิบายแก้อรรถและสรุปเรื่องที่ตรัสมาว่า เทศนานี้มีประโยชน์ทำให้ผู้ฟังบรรลุธรรมตามสมควร ส่วนธรรมบทมหาฎีกาเป็นคัมภีร์อธิบายความธรรมบทมีโครงสร้าง คือ คำปรารภเรื่อง อธิบายศัพท์ต่างๆ ของแต่ละเรื่องที่ควรอธิบาย วิเคราะห์ศัพท์แยกธาตุ ปัจจัย วิภัติ แล้วสรุป สังวัณณาในอรรถกถาธรรมบท มี ๔ ประเภท คือ (๑) การอธิบายความของบทนาม (๒) การอธิบายความของบทอุปสรรค (๓) การอธิบายความของบทนิบาต (๔) การอธิบายความของบทอาชยัต สังวัณณาในธรรมบทมหาฎีกา มี ๓ ประเภท คือ (๑) การอธิบายความของบทโดยประกอบด้วย อิติ ศัพท์ที่บทตั้ง เรียกว่า อุลลึงสังวัณณา (๒) การอธิบายความของบทแบบต่อเนื่องกันโดยไม่ประกอบด้วย อิติ ศัพท์ที่บทตั้ง เรียกว่า วุตติสังวัณณา (๓) การอธิบายความของ

บทโดยแสดงความสัมพันธ์กันระหว่างบทต่างๆ เรียกว่า สัมพันธสังวรณา สังวรณานั้น มีวิธีการอธิบายบทโดยยกบทยากขึ้นตั้งแล้วก็อธิบายขยายไปที่ละบทบ้าง สองบทบ้าง หลายบทบ้างตามสมควร

Research Paper Title : A Study of the Explanation Method in Aṭṭhakathā & Tikā of the Dhammapada

Researcher : Phra Srigambhirayarn [Manit Viriyadharo (Wongma)]

Degree : Doctor of Philosophy (Pali-Buddhist Studies)

Research Paper Supervisory

: Phra Maha Surachai Varāsabho, Asst. Prof. Dr., Pali VII, B.A. (Religion), M.A. (Sanskrit), Ph.D. (Vedic Studies)

Date of Completion : June 14, 2017

Abstract

This research paper had 2 objectives; 1) to study the history and structure of Saṁvaṇṇanā in commentary and sub-commentary of Dhammapada, 2) to analyze Saṁvaṇṇanā of in commentary and sub-commentary of Dhammapada. The study was documentary research by taking primary sources from Tipitaka, 8 division of Khuddakanikaya starting from Yamakavagga up to Sahassavagga with its commentary and sub-commentary, concerned documents in Thailand and Myanmar. Data was analyzed, composed in descriptive style.

Results of study found that that Saṁvaṇṇanā it an explanation method of Pali terms found in commentaries and sub-commentaries. Saṁvaṇṇanā is an important tool for clarifying the authentic teaching of Buddha without mistakes. Ven.Buddhaghosa had presented commentaries to explain Pali verses in Dhammapada with background stories to show details in 9-10 B.E. Then in 2335-2400 B.E., Ven.Varasambodhi Mahathera presented Saṁvaṇṇanā to explain the Dhammapada's commentary in Dhammapadamahātīkā. Commentary of the Dhammapada contains the following model; preamble, events concerning with present as well as the past, verses of Buddha, explanation and conclusion delivered by Buddha saying that this teaching benefits the audiences to gain the fruits accordingly. Whereas sub-commentary (Mahatīkā) contains these structures;

preamble, explaining the Pali terms in each story, words analysis, classifying roots, suffixes, declension and conclusion.

Saṁvaṇṇanā in Dhammapada was divided into 4 types: 1) an explanation of meaning of noun, 2) an explanation the meaning of prefix, 3) an explanation of Nipata and 4) and explanation of declension. Saṁvaṇṇanā of great sub-commentary on the dhammapada consists of 3 types: 1) an explanation of meaning of Pali terms consisting with 'Iti' word base called as Ullingasaṁvaṇṇanā, 2) an explanation of meaning of continuing terms without 'Iti' word called as Vuttisaṁvaṇṇanā and 3) an explanation of term meanings related to each terms called as Sambandha saṁvaṇṇanā. Method of explanation in Saṁvaṇṇanā is to highlight the difficult words or statement at first then explaining one, two or many terms steps by steps.

กิตติกรรมประกาศ

ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณในเมตตาธรรมของเจ้าประคุณสมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถร) ป.ธ.๙, M.A., Ph.D. ศาสตราจารย์พิเศษ อัครมหาบัณฑิต กรรมการมหาเถรสมาคม เจ้าคณะใหญ่หนกลาง ประธานกรรมการเผยแผ่พระพุทธศาสนาแห่งชาติ รองอธิการบดีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม ผู้ดำริและก่อตั้งสถาบันบาฬีศึกษาพุทธโฆส จัดทำพัฒนาหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาบาลีพุทธศาสตร์และถวายทุนการศึกษาแก่นิสิตรุ่นที่ ๑

ขอขอบพระคุณ พระมหาสุรชัย วราสโภ ดร. ผู้อำนวยการวิทยาลัยสงฆ์บาฬีศึกษาพุทธโฆส อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์ ที่เมตตาให้คำปรึกษาคั่นคว้าหนังสือภาษาบาลีและสันสกฤต พระมหาสมลักษณ์ คนธसारิ ดร. ให้คำปรึกษาชี้แนวทางในการศึกษาเรื่องสังวรธรรมา ขอบพระคุณ พระอาจารย์มหาประวัติ ถาวรจิตโต พระมหาชาญชัย จารุวณโณ พระมหาอมร อมโร ผู้ช่วยตรวจขอขอบใจ พระประเทือง ขนติโก ผู้ช่วยตรวจรูปแบบสารนิพนธ์ พระสุคนธ์ ปณณารโธ ผู้ช่วยจัดหน้าสารนิพนธ์และอื่นๆ ขออนุโมทนาบุญ ดร. วิโรจน์ คุ้มครอง ผู้ให้คำแนะนำและตรวจสอบสารนิพนธ์ให้ ดร. ชัยชาญ ศรีหานู ผู้ช่วยเหลือแปลบทคัดย่อภาษาไทยเป็นภาษาอังกฤษ คุณภานุมาตร์ เนโส เจ้าหน้าที่ประจำโครงการ ที่ช่วยดำเนินการทำเอกสารตามระเบียบบัณฑิตวิทยาลัย อนุโมทนาบุญคุณณัฏฐดาภรณ์ มัจฉานารีย์ที่ได้อำนวยความสะดวกเรื่องยานพาหนะและภัตตาหารเป็นอย่างยิ่ง

ขอขอบคุณคณาจารย์ในมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม ทุกท่านผู้ให้คำปรึกษาทำให้ผู้วิจัยมีความรู้ความสามารถศึกษาคั่นคว้างานที่เกี่ยวข้องกับสารนิพนธ์นี้ ขอขอบคุณเจ้าหน้าที่ห้องสมุดและบุคลากรทุกท่านของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

สุดท้ายนี้ ผู้วิจัย ขอบูชาคุณพระอุปชฌาย์ อาจารย์และผู้มีอุปการคุณทุกท่าน ด้วยคุณงามความดีจากการประพฤติปฏิบัติและการทำสารนิพนธ์นี้ ขอให้มารดาบิดาครูบาอาจารย์ทุกท่านและสรรพสัตว์ จงมีแต่ความสุขความเจริญยิ่งๆ เกิด ขอแบ่งบุญและอุทิศส่วนบุญให้มารดาบิดา ครูบาอาจารย์ ปู่ย่า ตายาย ญาติพี่น้อง เพื่อนพ้อง บริวาร เทวดา พรหมและสรรพสัตว์ ขอให้ท่านเหล่านั้นจงอนุโมทนา มีความสุขความเจริญเกิด, ขอบุญกุศลนี้ จงเป็นปัจจัยแก่พระนิพพานของทุกท่านเถิด

พระศรีคัมภีร์ญาณ (มานิต วิริยโร, วงษ์มา)

วันที่ ๑๔ เดือน มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๖๐

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ค
กิตติกรรมประกาศ	จ
สารบัญ	ฉ
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ช
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๒
๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ	๓
๑.๔ ขอบเขตการวิจัย	๓
๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๓
๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๔
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย	๕
๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๑๐
บทที่ ๒ ประวัติและโครงสร้างของสังวรณนาในอรรถกถาธรรมบทและธรรมบทมหาฎีกา	๑๑
๒.๑. ประวัติและโครงสร้างของสังวรณนาในอรรถกถาธรรมบท และธรรมบทมหาฎีกา	๑๑
๒.๒. ประวัติของอรรถกถาธรรมบท	๓๘
๒.๓. ประวัติและโครงสร้างของธรรมบทมหาฎีกา	๔๔
๒.๔. สรุปท้ายบท	๔๖
บทที่ ๓ ศึกษาวิเคราะห์สังวรณนาในอรรถกถาธรรมบทและธรรมบทมหาฎีกา	๔๘
๓.๑ แผลคาถาโนปัฟพังคมาบาลี อรรถกถาบาลีและฎีกาบาลีของคานัน	๔๘
๓.๒ วิเคราะห์ความคาถาโนปัฟพังคมา	๕๓
๓.๓ วิเคราะห์ความแก้รรถในอรรถกถาธรรมบทและธรรมบทมหาฎีกา	๕๕
๓.๔ สรุปท้ายบท	๑๐๐

บทที่ ๔ สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	๑๐๑
๔.๑ สรุปผลการวิจัย	๑๐๑
๔.๒ ข้อเสนอแนะ	๑๐๒
๔.๒.๑ ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย	๑๐๒
๔.๒.๒ ข้อเสนอแนะต่อการนำผลการวิจัยไปใช้ประโยชน์	๑๐๒
๔.๒.๓ ข้อเสนอแนะต่อการศึกษาวิจัย	๑๐๒
บรรณานุกรม	๑๐๓
ประวัติผู้วิจัย	๑๐๕

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

ก. คำย่อชื่อคัมภีร์พระไตรปิฎก

สารนิพนธ์ฉบับนี้ ใช้ข้อมูลอ้างอิงจากพระไตรปิฎกภาษาบาลีฉบับมหาจุฬาลงกรณปิฎก ๒๕๐๐ และพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๓๙ โดยระบุ เล่ม/ข้อ/หน้า หลังอักษรย่อชื่อคัมภีร์ เช่น ที.สี. (บาลี) ๙/๒๗๖/๙๗. หมายถึง ทีฆนิกาย สীগุณฑคคปาติ ภาษาบาลี เล่ม ๙ ข้อ ๒๗๖ หน้า ๙๗.

วินยปิฎก

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	
วิ.มหา. (บาลี)	= วินยปิฎก มหาวิภังคปาติ	(ภาษาบาลี)
วิ.มหา. (ไทย)	= วินยปิฎก มหาวิภังค์	(ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	
ที.ม. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค	(ภาษาไทย)
ที.ปา. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค	(ภาษาไทย)
ม.ม. (บาลี)	= มชฌิมนิกาย ปปญจสุทนี มูลปณณาสกปาติ	(ภาษาบาลี)
ม.ม. (ไทย)	= มชฌิมนิกาย ปปัญจสุทนี มูลปณณาสก	(ภาษาไทย)
ส.ส. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สคาถวรรค	(ภาษาไทย)
อง.เอกก. (บาลี)	= สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย เอกกนิปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
อง.เอกก. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย เอกกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.ติก. (บาลี)	= สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ติกนิปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
อง.ติก. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.จตุกก. (บาลี)	= สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย จตุกกนิปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
อง.จตุกก. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต	(ภาษาไทย)
ขุ.ธ. (บาลี)	= สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ธรรมปทปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.ธ. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ธรรมบท	(ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	
อภิ.ป. (ไทย)	= อภิธรรมปิฎก ปฐมฐาน	(ภาษาไทย)

ข. คำย่อเกี่ยวกับอรรถกถา

สารนิพนธ์ฉบับนี้ ใช้อรรถกถาบาลีฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยในการอ้างอิงโดยระบุเล่ม/ข้อ/หน้า หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ เช่น ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๒๗๖/๒๔๐ หมายถึง ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี สীগฺกชนวคคอกฺกฏจกถาปาตี เล่ม ๑ ข้อ ๒๗๖ หน้า ๒๔๐.

อรรถกถาพระวินัยปิฎก

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	
วิ.มหา.อ. (บาลี)	= วินัยปิฎก สมณฑปาสาทิกา มหาวิภังคอกฺกฏจกถาปาตี	(ภาษาบาลี)
วิ.มหา.อ. (ไทย)	= วินัยปิฎก สมณฑปาสาทิกา มหาวิภังคอรรถกถา	(ภาษาไทย)

อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	
ที.สี.อ. (บาลี)	= ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี สীগฺกชนวคคอกฺกฏจกถาปาตี	(ภาษาบาลี)
ที.สี.อ. (ไทย)	= ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี สীগฺกชนวคคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ที.ปา.อ. (บาลี)	= ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี ปาฏิกวคคอกฺกฏจกถาปาตี	(ภาษาบาลี)
ที.ปา.อ. (ไทย)	= ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี ปาฏิกวคคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ม.มู.อ. (บาลี)	= มัชฌิมนิกาย ปปัญจสุทนี มุลปณณาสกอกฺกฏจกถาปาตี	(ภาษาบาลี)
ม.มู.อ. (ไทย)	= มัชฌิมนิกาย ปปัญจสุทนี มุลปณณาสกอรรถกถา	(ภาษาไทย)
อง.เอกก.อ. (บาลี)	= องคุตตรนิกาย มโนรลปุรณนี เอกกนิปาตอกฺกฏจกถาปาตี	(ภาษาบาลี)
อง.เอกก.อ. (ไทย)	= องคุตตรนิกาย มโนรลปุรณนี เอกกนิบาตอรรถกถา	(ภาษาไทย)
อง.ปญจก.อ. (บาลี)	= องคุตตรนิกาย มโนรลปุรณนี ปญจกนิปาตอกฺกฏจกถาปาตี	(ภาษาบาลี)
อง.ปญจก.อ. (ไทย)	= องคุตตรนิกาย มโนรลปุรณนี ปญจกนิบาตอรรถกถา	(ภาษาไทย)
อง.สตุตค.อ. (บาลี)	= องคุตตรนิกาย มโนรลปุรณนี สตุตกนิปาตอกฺกฏจกถาปาตี	(ภาษาบาลี)
อง.สตุตค.อ. (ไทย)	= องคุตตรนิกาย มโนรลปุรณนี สตุตกนิบาตอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.ธ.อ. (บาลี)	= ขุททกนิกาย ฐมมปทอกฺกฏจกถาปาตี	(ภาษาบาลี)

ขุ.ธ.อ. (ไทย)	= ขุททกนิกาย ธรรมบทอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.อิติ.อ. (บาลี)	= ขุททกนิกาย ปรมัตถที่ปนี อิติวุตตกอฏฐกถาปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.อิติ.อ. (ไทย)	= ขุททกนิกาย ปรมัตถที่ปนี อิติวุตตกอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.อป.อ. (บาลี)	= ขุททกนิกาย วิสุทธชนวิลาสิณี อปทานอฏฐกถาปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.อป.อ. (ไทย)	= ขุททกนิกาย วิสุทธชนวิลาสิณี อปทานอรรถกถา	(ภาษาไทย)

อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	
อภิ.ปณจ.อ. (บาลี)	= อภิธมมปิฎก ปณจปรกณอฏฐกถาปาติ	(ภาษาบาลี)
อภิ.ปณจ.อ. (ไทย)	= อภิธรรมปิฎก ปัญจปรกณอรรถกถา	(ภาษาไทย)

ค. คำย่อชื่อคัมภีร์ฎีกา

สารนิพนธ์ฉบับนี้ ใช้ข้อมูลอ้างอิงคัมภีร์ฎีกา महाจุฬา ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โดยระบุชื่อคัมภีร์ตามด้วยเล่ม (ถ้ามี) ข้อ/หน้า เช่น วิมติ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑/๗๐ หมายถึง วิมติวินทนี วินยปิฎกฎีกา เล่ม ๑ ข้อ ๑ หน้า ๗๐

ฎีกาพระวินัยปิฎก

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	
สารตถ.ฎีกา (บาลี)	= สารตถที่ปนีฎีกา	(ภาษาบาลี)
กงขา.ฎีกา (บาลี)	= กงขาวิตรณีปุราณฎีกา	(ภาษาบาลี)
กงขา.อภิณวฎีกา (บาลี)	= วินยตถมถชุสา กงขาวิตรณี อภิณวฎีกา	(ภาษาบาลี)

ฎีกาพระสุตตันตปิฎก

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	
ที.สี.ฎีกา (บาลี)	= ทีฆนิกาย สีนตถปปกาสนี สีลกขณธวคคฎีกา	(ภาษาบาลี)
ที.สี.อภิณวฎีกา (บาลี)	= ทีฆนิกาย สารุวิลาสิณี สีลกขณธวคคอภิณวฎีกา	(ภาษาบาลี)
ที.ม.ฎีกา (บาลี)	= ทีฆนิกาย สีนตถปปกาสนี มหาวคคฎีกา	(ภาษาบาลี)
ขุ.ธ.ฎีกา (บาลี)	= ธมมปทมมหาฎีกา	(ภาษาบาลี)

ฎีกาพระอภิธรรมปิฎก

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	
อภิ.สง.อนุฎีกา (บาลี)	= อภิธมฺมปิฎก ธรรมสงคณีนุฎีกา	(ภาษาบาลี)
อภิ.ปลงจ.อนุฎีกา (บาลี)	= อภิธมฺมปิฎก ปลงจปรณอนุฎีกา	(ภาษาบาลี)

ฎีกาปกรณ์วิเสส

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	
วิภาวินี. (บาลี)	= อภิธมฺมตถวิภาวินีฎีกา	(ภาษาบาลี)
นมก.ฎีกา (บาลี)	= นมกการฎีกา	(ภาษาบาลี)
ปาจิต. (บาลี)	= ปาจิตตียโยชนา	(ภาษาบาลี)

ง. คำย่อคัมภีร์สังคหวิเสส

สารนิพนธ์ฉบับนี้ ใช้สังคหวิเสสภาษาบาลี ฉบับวัดท่ามะโอ อำเภอเมืองลำปาง จังหวัดลำปาง โดยระบุชื่อคัมภีร์ตามด้วยเล่ม (ถ้ามี) ชื่อ/หน้า เช่น ปทรูป. (บาลี) ๑/๑๖๘/๙๖ หมายถึง ปทรูปสัททวิเสส ภาษาบาลี เล่ม ๑ ชื่อ ๑๖๘ หน้า ๙๖.

คัมภีร์สังคหวิเสส

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	
ปทรูป. (บาลี)	= ปทรูปสัททวิเสส	(ภาษาบาลี)
อภิธาน.ว. (ไทย)	= อภิธานวรรณนา	(ภาษาไทย)

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

สังวรรณนาเป็นวิธีการอธิบายความบท ในอรรถกถาและฎีกา หากเข้าใจสังวรรณนาดี ก็สามารถเข้าใจความประสงค์ของผู้แสดง ผู้พูด ผู้เขียนได้อย่างชัดเจนยิ่งในการศึกษาพระธรรมวินัย อันเป็นคำสอนพระพุทธเจ้าแล้วก็ยิ่งจำเป็นต้องมีความรู้ความเข้าใจเรื่องสังวรรณนาเป็นอย่างดี จึงจะช่วยให้เข้าใจพระธรรมอย่างถ่องแท้ ไม่ผิดเพี้ยน ในยุคราวพุทธศตวรรษที่ ๙-๑๐ พระพุทธโฆสจารย์ ได้อธิบายความสังวรรณนาในอรรถกถาธรรมบทคืออธิบายความบทพระบาลีไว้ เช่น “สมมา สามญจ สพพธมมานิ พุทธตตา ปน สมมาสมพุทโธ.”^๑ แปล: ส่วนพระนามว่า ผู้ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง เพราะทรงรู้ธรรมทั้งปวงโดยชอบด้วยพระองค์เองเท่านั้น” ในราวพุทธศักราช ๒๓๓๕-๒๔๐๐ พระวรวงศ์โพธิมหาเถระซึ่งเป็นชาวพม่า จำพรรษาอยู่ที่วัดมหาราม หมู่บ้านเยสะโจ ใกล้แม่น้ำสลลาวดี จังหวัดปุกกู่ ประเทศพม่า ได้รจนาธรรมบทมหาฎีกาขึ้น สังวรรณนาแก้อรรถของอรรถกถาธรรมบท ไว้เป็นอย่างดี^๒ (คำนำ) ดังที่งานวิจัยการศึกษาเชิงวิเคราะห์พระคาถาธรรมของสมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (อุปสมมหาเถร) ป.ธ.๙, M.A., Ph.D., ศาสตราจารย์พิเศษ, อัครมหาบัณฑิต ทรงกล่าวไว้ว่า ฉัมมปท มหาฎีกา พระวรวงศ์โพธิเถระ เจ้าอาวาสวัดมหารามซึ่งอยู่ทางทิศใต้ของหมู่บ้านเยสะโจ ใกล้แม่น้ำ สลลาวดี ห่างจากจังหวัดปุกกู๋ราว ๔ กิโลเมตร ไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ประเทศสหภาพพม่า แต่งไว้ในราวพุทธศักราช ๒๔๐๐ คัมภีร์นี้ได้รับการพิมพ์เป็นอักษรไทยในงานพระราชทานเพลิงศพ พระวิสุทธาธิบดี (สง่า ปภัสสรมหาเถร ป.ธ. ๘) ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๓๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๓๔ คัมภีร์นี้แต่งในลักษณะรวบรวมข้อความจากอรรถกถาฎีกาอื่นๆ มาประมวลไว้ในที่เดียวกัน โดยเฉพาะอดีตนิทานที่กล่าวไว้ในอรรถกถาขาดก ท่านจะนำข้อความ ทั้งหมดมากล่าวไว้ในคัมภีร์นี้ โดยไม่กล่าวสรุปเหมือนคัมภีร์มังคลัตถปิณีที่แต่งในประเทศไทยและไม่ เน้นการวิจัยรูปศัพท์ในคาถาตามหลักภาษาที่กล่าวไว้ในคัมภีร์สัททวาเสส^๓ ส่วนชื่อของสังวรรณนาไม่

^๑ วิมหา.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๐๖.

^๒ ชุ.ธ.ฎีกา (บาลี) ๑/๓๕.

^๓ สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (อุปสมมหาเถร), งานวิจัยการศึกษาเชิงวิเคราะห์พระคาถาธรรมบท, เล่มที่ ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ หจก.ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์. ๒๕๕๙), คำนำ หน้า ๔๕.

มีปรากฏในพระบาลี อรรถกถา และฎีกาโดยตรง แต่เป็นชื่อที่พระเถระชาวพม่าตั้งขึ้นในสมัยกรุงอังวะ ราวพุทธศตวรรษที่ ๒๒ เพื่อเป็นเครื่องมือในการศึกษาพระบาลี อรรถกถาและฎีกา^๔ สังฆวรรณนาเป็น สิ่งสำคัญมากในการศึกษาพระธรรมวินัยอันเป็นคำสอนของพระพุทธเจ้า ในตอนที่พระอรรถกถาจารย์ อธิบายพระพุทธพจน์และพระฎีกาจารย์ อธิบายความอรรถกถา ดังนั้นผู้สนใจศึกษาพระธรรมให้เข้าใจ ถ่องแท้จึงจำเป็นต้องเรียนรู้สังฆวรรณนาให้เข้าใจเป็นอย่างดี

วิธีการศึกษาพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าในปัจจุบันนี้ ก็เจริญก้าวหน้าพัฒนาขึ้น ดีพอสมควร แต่ยังมีขาดวิธีการบางอย่างอันเป็นเครื่องมือสำคัญมากในการศึกษาพระธรรมคำสอนตาม แบบการอธิบายความของโบราณจารย์ วิธีการศึกษานั้นก็คือสังฆวรรณนาอันเป็นวิธีการอธิบายความ ของบทหรือข้อความของพระบาลี พระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์ สังฆวรรณนานั้นสำคัญมาก ต่อผู้สนใจที่จะศึกษาพระธรรมคำสอนให้เข้าใจอย่างถูกต้องชัดเจนตามพุทธประสงค์ ยิ่งในการแปลแก้ อรรถประโยค ๑-๒ ประโยค ๓ ซึ่งเป็นหลักสูตรเรียนภาษาบาลีของพระภิกษุสามเณร ในเมืองไทย ก็ยิ่งยากมาก ผู้วิจัยเองเมื่อครั้งที่ศึกษาภาษาบาลีประโยค ๑-๒ ประโยค ๓ และประโยคอื่นๆ ก็เจอ ปัญหาการแปลแก้หรือการแปลคำอธิบายขยายความคาถาธรรมบทบาลี เรียกว่าสังฆวรรณนาที่ พระอรรถกถาจารย์ ยกบทในคาถาบาลีแต่ละคาถามาตั้งอธิบายความไปที่ละบทบ้าง สองบทบ้าง หลายบทบ้าง หากไม่เข้าใจสังฆวรรณนาคือวิธีการอธิบายความแก้หรือของพระอรรถกถาจารย์ก็จะพบ ปัญหาการแปลแก้หรือยากมาก คือ ไม่เข้าใจว่า ท่านอธิบายอย่างไร อธิบายความบทไหน บทไหน ขยายบทไหน สืบสนมึนงได้ ส่งผลทำให้ไม่เข้าใจพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าอย่างถ่องแท้ได้ ถ้าได้เรียนรู้ศึกษาสังฆวรรณนาเป็นอย่างดีแล้ว ปัญหานี้ก็จะหมดไป ดังนั้นผู้วิจัยจึงสนใจศึกษา สังฆวรรณนาในอรรถกถาธรรมบทและธรรมบทมหาฎีกา สังฆวรรณนานั้น เป็นวิธีอธิบายความที่ดี สำหรับการศึกษาศาสนาพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า ในตอนที่พระอรรถกถาจารย์อธิบายแก้หรือ พระบาลีในอรรถกถาธรรมบทและในตอนที่พระฎีกาจารย์อธิบายแก้หรือในธรรมบทมหาฎีกา ส่งผล ทำให้เข้าใจสังฆวรรณนาในอรรถกถาธรรมบทธรรมบทมหาฎีกาและอรรถกถาฎีกาอื่นๆ

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๑.๒.๑ เพื่อศึกษาประวัติและโครงสร้างของสังฆวรรณนาในอรรถกถาธรรมบทและธรรมบท มหาฎีกา

๑.๒.๒ เพื่อศึกษาวิเคราะห์สังฆวรรณนาในอรรถกถาธรรมบทและธรรมบทมหาฎีกา

^๔ พระคันธสาราภิวังศ์ (สมลักษณ์ คนธสาโร), สังฆวรรณนามัญชรีและสังฆวรรณานิยาม, พิมพ์ครั้งแรก, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๔๕), คำนำ หน้า (ญ).

๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ

๑.๓.๑ ประวัติและโครงสร้างของสังวรรณนาในอรรถกถาธรรมบทและธรรมบทมหาฎีกาเป็นมาอย่างไร

๑.๓.๒ วิเคราะห์สังวรรณนาในอรรถกถาธรรมบทและธรรมบทมหาฎีกาเป็นอย่างไร

๑.๔ ขอบเขตการวิจัย

ผู้วิจัยได้กำหนดขอบเขตของการวิจัยเรื่องสังวรรณนานี้เป็นการศึกษาวิจัยเชิงเอกสาร (documentary research) โดยศึกษาจากเอกสาร ๒ ชั้น คือ

๑.๔.๑ เอกสารขั้นต้น คือ พระไตรปิฎกภาษาบาลีและภาษาไทย ขุททกนิกายธรรมบท ๘ วรรค คือ ตั้งแต่ ยมกวรรคถึงสหัสสวรรค ฉบับมหาจุฬาเตปิฎก

๑.๔.๒ เอกสารชั้นรอง คือ อรรถกถาขุททกนิกายธรรมบท ๘ วรรค คือ ตั้งแต่ ยมกวรรคถึงสหัสสวรรค ฉบับ สุตตนต์ปิฎก มหาจุฬาอรรถกถา รวมทั้งเอกสารอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องทั้งในประเทศไทยและประเทศพม่า

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

ในการวิจัยครั้งนี้ มีศัพท์ที่เกี่ยวกับการศึกษาวิจัย และเพื่อประโยชน์ต่อการศึกษาวิจัย ผู้วิจัยจึงให้คำจำกัดความไว้ดังนี้

๑.๕.๑ **สังวรรณนา** หมายถึง การอธิบายความหมายของบทตั้ง คือบทที่มาจากพระบาลีและอรรถกถา ซึ่งยากต่อการเข้าใจให้กระจ่างแจ้ง

๑.๕.๒ **บทตั้ง** หมายถึง คำที่ได้รับการอธิบายขยายความที่มาจากพระบาลี อรรถกถาและฎีกา เป็นส่วนมาก

๑.๕.๓ **บทขยาย** หมายถึง คำที่ทำหน้าที่อธิบายบทตั้งให้กระจ่างชัด

๑.๕.๔ **อุปสรรค** หมายถึง คำที่เติมไว้หน้าคำอื่น เพื่อให้คำนั้นเกิดความสละสลวย หรือมีความหมายเปลี่ยนไปจากเดิม

๑.๕.๕ **นิบาต** หมายถึง คำที่ลงไว้หน้า / กลาง / ท้ายคำอื่น เพื่อให้คำสละสลวย หรือมีความชัดเจนขึ้น

๑.๕.๖ **อรรถกถาธรรมบท** หมายถึง วิธีการอธิบายความของพระบาลีที่ยากให้กระจ่างเข้าใจง่ายแห่งธรรมบทของพระอรรถกถาจารย์

๑.๕.๗ **ธรรมบทมหาฎีกา** หมายถึง วิธีการอธิบายความแห่งอรรถกถาที่ยากให้กระจ่างเข้าใจง่ายแห่งธรรมบทมหาฎีกาของพระฎีกาจารย์

๑.๕.๘ **อาชยาต** หมายถึง บทกิริยาที่ทำหน้าที่แสดงกิริยาอาการต่างๆ

๑.๕.๙ **อุลลึงคสังวรรณนา** หมายถึง วิธีอธิบายความบทตั้งโดยมี อิติ ศัพท์ที่บทตั้ง เพื่อให้รู้ว่าเป็นบทตั้งชัดเจนขึ้น

๑.๕.๑๐ **วุดติสังวรรณนา** หมายถึง วิธีอธิบายความบทตั้งแบบต่อเนื่องกันไป

๑.๕.๑๑ **สัมพันธสังวรรณนา** หมายถึง วิธีอธิบายความบทตั้งโดยใช้ สมพนโธ ท้ายประโยค เพื่อแสดงความเกี่ยวข้องกันของบทในประโยคที่ไม่บริบูรณ์

๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการทำวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ทบทวนเอกสารวิชาการ รายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาวิเคราะห์สังวรรณนาในธรรมบทอรรถกถาและธรรมบทมหาฎีกา พบ เอกสารวิชาการ รายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการวิจัยครั้งนี้ ดังต่อไปนี้

๑.๖.๑ พระญาณวรเถระ “สังวรรณนาวิจารณ์” พบว่า ผู้ศึกษาได้ศึกษาแนวทางการวิเคราะห์รูปศัพท์และความหมายในอรรถกถาฎีกา แม้กฎเกณฑ์ที่คัมภีร์นี้ได้บัญญัติขึ้น จะไม่มีชื่อปรากฏโดยตรงในอรรถกถาและฎีกา แต่เป็นกฎสำคัญที่ช่วยให้เข้าใจจุดมุ่งหมายในการอธิบายความของพระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์ ฉะนั้น โบราณจารย์ชาวพม่า จึงยกย่องคัมภีร์นี้ตั้งแต่สมัยโบราณจนถึงปัจจุบัน แม้การเรียนการสอนหลวงของรัฐบาลสหภาพพม่าและสมาคมเอกชน ก็ได้บรรจุคัมภีร์นี้เป็นหลักสูตรในชั้นมัธยมศึกษา (ครูสอบธรรม = เปรียญธรรม ๙ ประโยคในประเทศไทย) ซึ่งเป็นชั้นสูงสุดของการศึกษาในประเทศสหภาพพม่า คัมภีร์สังวรรณนาวิจารณ์ มี ๗ หมวด อุทาหรณ์ส่วนใหญ่ที่ท่านแสดงในคัมภีร์นี้เป็นสารที่นำมาจากคัมภีร์ฎีกาของไวยการณบาลี^๕

๑.๖.๒ พระภัททนต์เมธียาภิวังศ์ ศึกษาเรื่อง “สังวัณณานานิยามใหม่” พบว่า ผู้ศึกษาได้ศึกษากฎเกณฑ์ การอธิบายบทตั้งว่า เป็นอัพพยธิภาวสมาส อัจฉตทิตเป็นต้นและกิตก์ว่าเป็นกัตตุสาธนะเป็นต้น โดยการใช้ สมนนาคต ศัพท์เป็นต้น เช่น

บทตั้งที่เป็นสมาส ส่วนบทขยายประกอบด้วยศัพท์เหล่านี้ คือ **สมนนาคต, สมปนฺน, ปริปฺณณ, สมฺปฺณณ, สมงฺคิ, อุปฺปนฺน** แสดงว่าบทตั้งเป็นพหูพหิสมาส

มทฺทโนติ มหตา ธเนน สมนนาคโต.^๖

คำว่า **มทฺทโน** (ผู้มีทรัพย์มาก) ได้แก่ ผู้ประกอบด้วยทรัพย์มาก

^๕ พระญาณวรเถระ, **สังวรรณนาวิจารณ์, ในบทวิจารณ์, พิมพ์ครั้งที่ ๖,** (อย่างกึ่ง: โรงพิมพ์สุธรรมวดี, ๒๕๒๓), หน้า ๒๓๒ - ๒๔๘.

^๖ ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๓๐๓/๒๕๓.

คำว่า มหัทธโน (ผู้มีทรัพย์มาก) ท่านขยายว่า มหตา ธเนน สมณนาโคโต โดยใช้ สมณนาโคโต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นพหูพจน์วิเศษนาม โดยวิเคราะห์ว่า “มหนตฺ ธนํ เอตสฺสาติ มหัทธโน.” (มหนต + ธน)

ในพระบาลี และอรรถกถา พระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์ ในบางแห่ง บางที่ได้ขยายความบทตั้งที่เป็นสมาสด้วย สมณนาโคโต ศัพท์ ฯลฯ เพื่อแสดงอธิบายความบทตั้งว่า เป็นพหูพจน์วิเศษนาม เพราะเหตุว่า สมณนาโคโต ศัพท์ ฯลฯ หมายถึงบุคคลผู้ประกอบ (ด้วยทรัพย์มาก) ฯลฯ เหมือน พหูพจน์วิเศษนาม คือ มหัทธโน ที่หมายถึงบุคคลผู้มีทรัพย์มาก เนื่องจากว่า คำว่า ผู้ประกอบ (สมณนาโคโต) กับ ผู้มี (พหูพจน์) มีความหมายเหมือนกัน ใช้แทนกันได้ ไขความกันและกันได้

มหามตฺโตติ มหติยา อีสฺสรียมตฺตยา สมณนาโคโต.^๗

คำว่า **มหามตฺโต** ได้แก่ บุคคลผู้ประกอบด้วยประมาณคือความใหญ่ยิ่ง

คำว่า มหามตฺโต (ผู้มีประมาณยิ่งใหญ่) ท่านขยายความว่า มหติยา อีสฺสรียมตฺตยา สมณนาโคโต โดยใช้ สมณนาโคโต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงอธิบายความว่าบทตั้งเป็นพหูพจน์วิเศษนาม โดยวิเคราะห์ว่า “มหตี มตฺตา อีสฺสาติ มหามตฺโต.” (มหา + มตฺต)

อนลฺสาติ อุกฺกฺขณวิริยสมฺปนฺนา.^๘

หญิงสาวผู้ถึงพร้อมด้วยความเพียรทางกาย ชื่อว่า **อนลฺสา** (ผู้ไม่เกียจคร้าน)

คำว่า อนลฺสา (ผู้ไม่เกียจคร้าน) อธิบายขยายความว่า อุกฺกฺขณวิริยสมฺปนฺนา โดยใช้ สมฺปนฺน ศัพท์ เพื่อแสดงอธิบายว่าบทตั้งเป็นพหูพจน์วิเศษนาม โดยวิเคราะห์ว่า “นตฺถิ อลฺโส เอตฺสฺสาติ อนลฺสา, กุมาริกา.” (น + อลฺส)

สุปฺปติตฺโตติ สุนฺทเรหิ ติตฺเตหิ อฺปฺปนฺโน.^๙

คำว่า **สุปฺปติตฺโต** ได้แก่ (แม่น้ำ) ที่ประกอบด้วยทำนน้ำอันสวยงาม

คำว่า สุปฺปติตฺโต (มีทำนน้ำอันสวยงาม) อธิบายขยายความว่า สุนฺทเรหิ ติตฺเตหิ อฺปฺปนฺโน โดยใช้ อฺปฺปนฺน ศัพท์ขยาย เพื่ออธิบายความว่าบทตั้งเป็นพหูพจน์วิเศษนาม โดยวิเคราะห์ว่า สุนฺทรี ปติตฺถิ อีสฺสาติ สุปฺปติตฺโต. (สุ + ปติตฺถ).^{๑๐}

^๗ ที.สี.อ. (บาลี) ๑//๓๑๗.

^๘ วิ.มหา.อ. (บาลี) ๒/๒๙๖/๔๓.

^๙ วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๒๓๑/๕๕๕.

^{๑๐} พระภิกษุทันตเมธียาภิวังศ์, **สังฆวัฒนธรรมนิยามใหม่**, พิมพ์ครั้งแรก, (กะบาเอ อย่างกุ้ง: โรงพิมพ์กรรมกรศาสนา, ๒๕๓๘), หน้า ๑๗ - ๑๘.

๑.๖.๓ พระชนกาทิววงศ์ ศึกษาเรื่อง “พื้นฐานการศึกษาอรรถกถา” พบว่า ผู้ศึกษาได้ศึกษา วิธีการแปล อธิบายแยกประโยคเป็น ๑๒ ประโยค จัดประโยคคู่คือประโยคหน้าและประโยคหลังมีความสัมพันธ์กันดังนี้คือ

ประโยคหน้า	ประโยคหลัง
(๑) สังเขปะประโยคย่อ	(๒) วิตถาระประโยคพิสดาร
(๓) อารัทธะประโยคเริ่มไวย่อยๆ	(๔) วากยารัมภะประโยคกล่าวต่อ
(๕) ผละประโยคผล	(๖) การณะประโยคเหตุ
(๗) การณะประโยคเหตุ	(๘) ผละประโยคผล
(๙) สามัญญะประโยคสามัญ	(๑๐) วิเสสะประโยคพิเศษ
(๑๑) อปากฎะประโยคที่ยังไม่ชัดเจน	(๑๒) ตัปปากฎีการณะประโยคชัดเจน
(๑๓) ทัพหิยะประโยคควรที่อ้างอิง	(๑๔) ทัพหิการณะประโยคอ้างอิง
(๑๕) ปักขะประโยคส่วนนี้	(๑๖) ปักขันตระประโยคส่วนอื่น
(๑๗) พยติเรกะประโยคตรงข้าม	(๑๘) อันวยะประโยคคล้ายตาม
(๑๙) อันวยะประโยคคล้ายตาม	(๒๐) พยติเรกะประโยคตรงข้าม
(๒๑) ครหะประโยคติเตียน	(๒๒) สัมภวานะประโยคยกย่อง
(๒๓) สัมภวานะประโยคยกย่อง	(๒๔) ครหะประโยคติเตียน

แยกบท เช่น บทนาม บทอุปสัค บทนิบาต บทอาขยาต ในประโยคนั้นๆ ในอรรถกถาธรรมบท อธิบายอรรถของนิบาตแต่ละบทที่มีอยู่ในประโยคนั้น แสดงสัมพันธ์ แยกธาตุ แยกปัจจัยและแสดงรูปวิเคราะห์บท^{๑๑}

๑.๖.๔ สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (อุปสมมหาเถร) งานวิจัยเรื่อง “การศึกษาเชิงวิเคราะห์พระคาถาธรรมบท” กล่าวถึงการศึกษาวเคราะห์พระพุทธรูปในพระคาถาธรรมบทตามหลักคัมภีร์สหทวารวิเสสทั้ง ๔ คือ

หลักฉันทลักษณ์ วิเคราะห์พระคาถาธรรมบททั้ง ๔๒๓ พระคาถา ตามหลักคัมภีร์วุดโตทัยทั้งที่เป็นวรรณพฤติ ๘๓ ชนิดและมาตราพฤติ ๒๕ ชนิด

หลักอุปการณยะ วิเคราะห์พระคาถาธรรมบทให้เห็นลักษณะการใช้สำนวนที่ลึกซึ้งกำกวม (นยะ) ตามหลักอุปการะ ๑๒ และนยะ ๕๔ อย่าง

^{๑๑} พระชนกาทิววงศ์, พื้นฐานการศึกษาอรรถกถา, พิมพ์ครั้งแรก, (อมรประ: โรงพิมพ์คณะยุภามาปิฎกัถ, ๒๕๓๑), คำนำ หน้า (ฆ) - (ณ).

หลักไวยากรณ์ นำบทที่เข้าใจยากมีความซับซ้อนมาวิเคราะห์ให้เห็นรากศัพท์ พร้อมทั้งแสดงรูปวิเคราะห์ของบทเหล่านั้น โดยยึดคัมภีร์กัจจายนไวยากรณ์, ปทรูปสัททวิวยากรณ์ โมคคัลลานไวยากรณ์ สัททนีติปกรณ์เป็นต้น

หลักอঙ্กการ ศึกษาวิเคราะห์พระคาถาธรรมบทในด้านการตกแต่งเสียงและความหมาย เพื่อความสละสลวยของถ้อยคำ เพื่อให้เกิดความไพเราะทางรูปศัพท์และข้อความ การตกแต่งเสียงเรียกว่า สัททาลังการ หรือรสคำ มี ๑๐ ประเภท ส่วนการตกแต่งความหมาย เรียกว่า อัธถาลังการ หรือรสความมี ๓๕ ประเภท สรุปทำให้เข้าใจธรรมบทลึกซึ้งกว้างขวาง วิเคราะห์ความงดงามทางไวยากรณ์ ฉันทลักษณ์และอঙ্กการ ทำให้สามารถศึกษาพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าในพระไตรปิฎกอย่างถ่องแท้ได้^{๑๒}

๑.๖.๕ พระคันธสาราภิงศ์ ศึกษาเรื่อง “สังวรรณนามัญชรี” พบว่า ผู้ศึกษาได้ศึกษาการวิเคราะห์รูปศัพท์และความหมายในอรรถกถาและฎีกา โดยอิงอาศัยคัมภีร์สังวรรณนาวิจารณ์ที่พระญาณวระเถระรจนาชั้น ในสมัยอังวะในพุทธศตวรรษที่ ๒๒ ตัวอย่างส่วนใหญ่ที่ปรากฏในคัมภีร์นี้เป็นสาธกที่ยกมาจากอรรถกถาและฎีกา นอกจากนั้นผู้เขียนยังได้อธิบายกฎไวยากรณ์ที่เกี่ยวข้องกับสังวรรณนานั้น ๆ ตามมติที่กล่าวไว้ในคัมภีร์กัจจายนะ, ปทรูปสัททวิ และโมคคัลลานะ เป็นต้น พระคันธสาราภิงศ์ผู้เขียนสังวรรณนามัญชรีเห็นว่า คัมภีร์สังวรรณนาวิจารณ์ที่พระญาณวระเถระนี้มีคุณค่าทางวรรณกรรมบาลีเป็นอย่างมากเป็นจุดประทับใจที่ให้แสงสว่างคือปัญญาในการวิเคราะห์รูปศัพท์และความหมายในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาจึงได้ประมวลเนื้อหาสาระทั้งหมด ตัดข้อความที่ซ้ำซาก เปลี่ยนชื่อสังวรรณนาบางชนิดที่เข้าใจยาก เพิ่มเติมอุทาหรณ์จากคัมภีร์อรรถกถา-ฎีกา พร้อมกับอธิบายกฎไวยากรณ์ต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับสังวรรณนานั้น ๆ.^{๑๓}

๑.๖.๖ พระมหาสมถลักษณะ คนธสาโร (คันธสาราภิงศ์) ได้เสนอดุชฎีวิทยานิพนธ์เรื่อง “คัมภีร์สมันตภัททิกา อรรถกถาอนาคตวงศ์ : การแปลและศึกษาวิเคราะห์” ได้กล่าวถึงเนื้อหาของคัมภีร์พอสรุปความได้ว่า ผู้แต่งคัมภีร์สมันตภัททิกาได้นำเนื้อหาจากพระไตรปิฎก และอรรถกถาของท่านพระพุทธทตตะและพระพุทธโฆสาจารย์ มาเรียบเรียงใหม่ ให้เป็นลำดับที่เกี่ยวกับ พระเมตไตรยพุทธเจ้า อีกทั้งแต่งเสริมข้อความบางอย่างที่ไม่เคยพบในพระไตรปิฎกและอรรถกถา เช่น มงคล ๑๐๘ ในผ้าพระบาท พระอนุพยัญชนะ ๘๐ เป็นต้น คัมภีร์สมันตภัททิกาแสดงประเพณี วัฒนธรรมความงามของบ้านเมือง การปกครองตลอดถึงความเป็นอยู่ชาวเมืองในอดีตและในอนาคต จึงนับว่าให้คุณค่าทั้ง

^{๑๒} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (อุปสมมหาเถร), งานวิจัยการศึกษาเชิงวิเคราะห์พระคาถาธรรมบท, เล่มที่ ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๙), คำนำ หน้า (ง) – (จ).

^{๑๓} พระคันธสาราภิงศ์ (พระมหาสมถลักษณะ คนธสาโร ดร.), สังวรรณนามัญชรีและสังวรรณนานิยาม, พิมพ์ครั้งแรก, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๔๕), คำนำ หน้า (ณ) – (ณ).

ด้านวรรณคดี คุณค่าด้านวรรณศิลป์ คุณค่าด้านประวัติศาสตร์และคุณค่าด้านประเพณีองสติปัญญา คัมภีร์สมันตภัททิกามีอิทธิพลต่อคัมภีร์วรรณคดีบาลีที่แต่งในภายหลัง เช่น ชินาลังการฎีกา ปฐมสมโพธิกถา โดยเนื้อหาที่มีอิทธิพลมากที่สุด คือ การกล่าวถึงมงคล ๑๐๘ ในฝ่าพระบาท ส่งผลให้มีการสร้างรอยพระพุทธบาทจำนวนมากที่ประกอบด้วยมงคล ๑๐๘ ในประเทศพม่าลังกาและไทย ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๐ เป็นต้นมาจนถึงปัจจุบัน^{๑๔}

๑.๖.๗ พระติเรก วชิรณาโณ (อินจันทร์) ได้เสนอวิทยานิพนธ์เรื่อง “การศึกษาลักษณะ คัมภีร์ปกรณ์ วิเสสพระวินัยล้านนา” พอสรุปความได้ว่า พระวินัยล้านนา ที่ได้คัดเลือกมาศึกษา จำนวน ๑๐ เรื่องคือ คัมภีร์วินัย, คัมภีร์วินัยของภิกขุสามเณร, คัมภีร์วินัยดอกเตื้อ, คัมภีร์วินัยทั้ง ๕, คัมภีร์วินัยปอน, คัมภีร์วินัยปิฎก (ในปิฎกทั้งสาม) คัมภีร์วินัยรวม, คัมภีร์วินัยวิภังคสูตร, คัมภีร์วินัยสงฆ์, และคัมภีร์วินัยสังคหะเป็นการศึกษาวิจัยในเชิงวิชาการทางด้านสาขาภาษาและวรรณกรรม ล้านนา เนื้อหาโดยสรุป การวิเคราะห์เนื้อหา วิธีการแต่ง และการวิเคราะห์พระไตรปิฎกเพื่อให้เกิดความเชื่อถือและเป็นหลักยึดเหนี่ยวของเหล่าพุทธศาสนิกชนเถรวาทชาวล้านนา โดยเฉพาะวิทยานิพนธ์เรื่องการศึกษาลักษณะคัมภีร์ปกรณ์วิเสสพระวินัยที่ได้ศึกษารูปแบบเนื้อหาและวิธีการแต่งของคัมภีร์ไบเบิลานเรื่องพระวินัยปิฎก^{๑๕}

๑.๖.๘ พระมหาบุรณะ ชาตเมโธ (โพธิ์นอก) ได้เสนอวิทยานิพนธ์เรื่อง “คัมภีร์วิสุทธิมคคคณฐี : การชำระและการศึกษาวิเคราะห์” ได้กล่าวถึงเนื้อหาของคัมภีร์พอสรุปความได้ว่า ประวัติผู้แต่งนั้นมักเป็นธรรมเนียมของนักปราชญ์สมัยก่อนที่ไม่ใคร่แสดงชื่อของตนไว้ในงานนั้นด้วย จะแสดงเพียงเหตุผลหรือความจำเป็นในการแต่ง ด้านโครงสร้างเนื้อหา ผู้ประพันธ์ได้ยึดเอาโครงสร้างเนื้อหาจากคัมภีร์วิสุทธิมรรค ลักษณะการประพันธ์เป็นการประพันธ์แบบวิมิสสะ คือ การประพันธ์แบบผสมปะชชะ (ร้อยกรอง) กับ คัชชะ (ร้อยแก้ว) เข้าด้วยกัน ใช้สำนวนภาษาแบบง่าย แต่เป็นไปตามแบบแผนของการประพันธ์คือ มีคำปณามคาถา อันเป็นการแสดงความนอบน้อมต่อพระรัตนตรัย พร้อมกับบอกเหตุผลในการประพันธ์แล้วจึงดำเนินเข้าเนื้อหาที่ตนประสงค์จะอธิบาย ในตอนสุดท้ายเป็นการแสดงนิคมคาถา พระสารทสี่ไม่ได้แสดงชื่อของท่านเอาไว้ เป็นแต่กล่าวถึงสังคมสภาพแวดล้อมในยุคนั้นมีความเป็นไปอย่างไร และจบลงด้วยขอให้พระราชาดำรงมั่นใน

^{๑๔} พระมหาสมลักษณ์ คนธสาโร (คันธสารากิจวงศ์), “คัมภีร์สมันตภัททิกา อรรถกถาอนาคตวงศ์ : การแปลและศึกษาวิเคราะห์”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖).

^{๑๕} พระติเรก วชิรณาโณ (อินจันทร์), “การศึกษาลักษณะคัมภีร์ปกรณ์วิเสสพระวินัยล้านนา”, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๕๖).

ทศพิธราชธรรม ขอให้สรรพสัตว์ทั้งหลายจงพ้นจากความทุกข์ และขอให้ตัวท่านผู้ประพันธ์ได้บรรลุ มรรคนิพพานในศาสนาของพระเมตไตรยพุทธ^{๑๖}

๑.๖.๙ พระมหาอุตร สุทธิญาโณ (เกตุทอง) ได้เสนอคุชฎีวิทยานิพนธ์เรื่อง “ศึกษาวิเคราะห์ คัมภีร์กัณฑ์ชาตวิตรณีอรรถกถา” ได้กล่าวถึงเนื้อหาของคัมภีร์พอสรุปความได้ว่า คัมภีร์กัณฑ์ชาตวิตรณีอรรถกถา หรือที่เรียกว่า มาติกาอรรถกถาเป็นอรรถกถาหนึ่งใน ๑๕ อรรถกถาที่พระพุทธโฆสาจารย์รจนาไว้ จึงทำให้พอจะสันนิษฐานได้ว่าท่านคงแต่งคัมภีร์นี้ ที่ประเทศศรีลังกาในตอนที่ท่านได้เดินทางไปศึกษาอรรถกถาตามที่พระเรวตะแนะนำ และคงแต่งขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๙ ตามคำของพระโสณเถระ คัมภีร์กัณฑ์ชาตวิตรณีอรรถกถานี้ พระพุทธโฆสาจารย์ แต่งขึ้นโดยมีจุดประสงค์เพื่อต้องการให้ภิกษุทั้งหลาย ได้ข้ามพ้นความสงสัยในพระวินัยอันเป็นกฎระเบียบและเป็นกรอบแห่งการประพฤติปฏิบัติ คัมภีร์กัณฑ์ชาตวิตรณีอรรถกถา เป็นอรรถกถาที่เป็นตัวมาติกาอธิบายพระปาติโมกข์^{๑๗}

การศึกษาบทวนเอกสารงานวิจัยเกี่ยวข้องมาทั้งหมดนี้ พบว่า เอกสารงานวิจัยและวิทยานิพนธ์ที่ศึกษามาเป็นการศึกษาเฉพาะบางส่วนเท่านั้น ส่วนในงานวิจัยนี้จะมีความแตกต่างจากงานวิจัยและเอกสารต่างๆ ที่บทวนมา โดยศึกษาวิเคราะห์สังวรรณนาในอรรถกถาธรรมบทและธรรมบทยุคปฏิภาณ ยังไม่ปรากฏว่ามีท่านผู้ใดศึกษาวิเคราะห์มาก่อน ดังนั้น ผู้วิจัยจึงจะได้ศึกษาประวัติและโครงสร้างของสังวรรณนาในอรรถกถาธรรมบทและธรรมบทยุคปฏิภาณ ศึกษาวิเคราะห์สังวรรณนาในอรรถกถาธรรมบทและธรรมบทยุคปฏิภาณ คุณค่าของสังวรรณนา วิธีอธิบายความอรรถกถาและธรรมบทยุคปฏิภาณ

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยเรื่องสังวรรณนา^๑ เป็นการศึกษาวิจัยเชิงเอกสาร (documentary research) ในด้านประวัติ วิธีการอธิบายความ วิเคราะห์สังวรรณนาในอรรถกถาธรรมบทและธรรมบทยุคปฏิภาณโดยมีวิธีการการศึกษาดังนี้

๑.๗.๑ ศึกษาข้อมูลจากอรรถกถาพุทธทศนิกายธรรมบท ๘ วรรค คือ ตั้งแต่ยมกวรรคจนถึงสหัสสวรรค

๑.๗.๒ นำข้อมูลที่ได้มาอธิบายตามหลักสังวรรณนา

๑.๗.๓ ศึกษาวิเคราะห์สังวรรณนาในอรรถกถาธรรมบทและธรรมบทยุคปฏิภาณ

^{๑๖} พระมหาปุรณะ ชาตเมโธ (โพธิ์นอก), “คัมภีร์วิสุทธิมคคคณฐี : การชำระและการศึกษาวิเคราะห์”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖).

^{๑๗} พระมหาอุตร สุทธิญาโณ (เกตุทอง), “ศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์กัณฑ์ชาตวิตรณีอรรถกถา”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕).

๑.๗.๔ สรุปผลการวิจัยและนำเสนอข้อมูลการวิจัยที่ได้ศึกษาในครั้งนี้

๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑.๘.๑ ทำให้เข้าใจประวัติและโครงสร้างของสังฆวรรณนาในอรรถกถาธรรมบทและธรรม
บทมหาฎีกาอย่างชัดเจน

๑.๘.๒ ทำให้เข้าใจสังฆวรรณนาในอรรถกถาธรรมบทและธรรมบทมหาฎีกาเป็นอย่างดี

บทที่ ๒

ประวัติและโครงสร้างของสังฆวรรณนาในอรรถกถาธรรมบท และธรรมบทมหาฎีกา

ประวัติและโครงสร้างของสังฆวรรณนาในอรรถกถาธรรมบทและธรรมบทมหาฎีกา แบ่งออกเป็นประวัติของสังฆวรรณนา โครงสร้างของสังฆวรรณนา ความหมายของสังฆวรรณนาและความสำคัญของสังฆวรรณนาในอรรถกถาธรรมบทและธรรมบทมหาฎีกา โครงสร้างของอรรถกถาธรรมบท ความหมายของธรรมบท โครงสร้างของธรรมบทมหาฎีกา ความหมายธรรมบทมหาฎีกา ความสำคัญของธรรมบทมหาฎีกา ผู้วิจัยจะได้นำเสนอดังต่อไปนี้

- ๒.๑ ประวัติและโครงสร้างของสังฆวรรณนาในอรรถกถาธรรมบทและธรรมบทมหาฎีกา
- ๒.๒ ประวัติของอรรถกถาธรรมบท
- ๒.๓ ประวัติและโครงสร้างของธรรมบทมหาฎีกา
- ๒.๔ สรุปท้ายบท

๒.๑ ประวัติและโครงสร้างของสังฆวรรณนาในอรรถกถาธรรมบทและธรรมบทมหาฎีกา

ประวัติและโครงสร้างของสังฆวรรณนาในอรรถกถาธรรมบทและธรรมบทมหาฎีกา แบ่งแยกออกเป็นประวัติของสังฆวรรณนา โครงสร้างของสังฆวรรณนา ความหมายของสังฆวรรณนา และความสำคัญของสังฆวรรณนาในอรรถกถาธรรมบทและธรรมบทมหาฎีกา ผู้วิจัยจะได้นำเสนอดังต่อไปนี้

๒.๑.๑ ประวัติความเป็นมาสังฆวรรณนาในอรรถกถาธรรมบทและธรรมบทมหาฎีกา

พระพุทธโฆสจารย์ มีบิดา ชื่อ เกสี มารดา ชื่อ เกสินี สกุลพราหมณ์ เกิด ณ หมู่บ้าน โฆสคาม ตำบลพุทธคยา อำเภอคยา รัฐพิหาร ประเทศอินเดีย เดินทางไป ประเทศศรีลังกา ในราวพุทธศตวรรษที่ ๙-๑๐ โดยได้รับนิมนต์จากพระกুমารกัสสปเถระได้แต่งตั้งอรรถกถาธรรมบทนี้ที่ประเทศศรีลังกานั้น เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่คนหมู่มา เพราะอรรถกถาเก่า คือ คำอธิบายพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าเป็นภาษาสิงหลไม่เป็นประโยชน์คนหมู่มา เพราะเหตุนี้ พระพุทธโฆสจารย์จึงปริวรรตจากภาษาสิงหลมาเป็นภาษาบาลีและสังฆวรรณนา คือ อธิบายความพระคาถาธรรมบท

พร้อมทั้งยกเรื่องมาประกอบการอธิบายแต่ละคาถาด้วยเพื่อให้เกิดประโยชน์ผู้สนใจศึกษาพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า^๑

พระวรสัมโพธิมหาเถระซึ่งเป็นชาวพม่า จำพรรษาอยู่ที่วัดมหาราม หมู่บ้านเยสะโจ ใกล้แม่น้ำสลลาวตี จังหวัดปุกกุ ประเทศพม่า ขณะที่ท่านมีอายุ ๕๓ ปี พรรษา ๓๔ เมื่อราวพุทธศักราช ๒๓๓๕-๒๔๐๐ ได้ทำสังวรณนา คือ การอธิบายความแก้อรรถของอรรถกถาธรรมบทไว้ในธรรมบทมหาฎีกา^๒

๒.๑.๒. โครงสร้างของสังวรณนาในอรรถกถาธรรมบท

โครงสร้างของสังวรณนาในอรรถกถาธรรมบทและธรรมบทมหาฎีกาแบ่งแยกออกเป็น ๔ ประเภท คือ นามสังวรณนา อุปสัคสังวรณนา นิปาทสังวรณนา อาชยตสังวรณนา ผู้วิจัยจะได้นำเสนอดังต่อไปนี้

๒.๑.๒.๑ นามสังวรณนา

นามสังวรณนา หมายถึง การอธิบายความบทนามคืออธิบายวิธีทำตัวรูป อธิบายตัดบทสนธิ อธิบายความของบทนามนาม บทสมาส บทตัดทิต บกิตตามสมควร มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

มหาตี มหาตี. สมาส เวีย ทิ วากุเยปี มหนตสททสส มหาเทโส.^๓

คำว่า **มหา** ได้แก่ มาก, เจริญ แปลง มหนต ศัพท์ เป็น มหา แม้ในคำที่ไม่ใช่สมาสก็แปลงได้] เหมือนในสมาส

คำว่า มหาตี สมาส เวีย ทิ วากุเยปี มหนตสททสส มหาเทโส อธิบายให้รู้ว่า มหา แปลงมาจาก มหนต ศัพท์ เหมือนคำว่า มหาปุริโส (บุรุษผู้ประเสริฐ) การอธิบายบทนามที่แสดงวิธีทำตัวรูปศัพท์เช่นนี้ เรียกว่า นามปทสังวรณนา

ยาวณฺจิทฺติ ยาว จ อิท^๔

คำว่า **ยาวณฺจิทฺติ** ตัดบทเป็น ยาว จ และ อิท^๕

คำว่า ยาวณฺจิทฺติ สำเร็จรูปมาจาก ยาว จ และ อิท ลงนิกคหิตอาคมและแปลงนิกคหิต เป็น ณ การอธิบายรูปศัพท์ในลักษณะนี้ เรียกว่า นามปทสังวรณนา

^๑ ดูรายละเอียดใน **สัทธานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัย ฉบับบาลี-ไทย, เล่มที่ ๑, พิมพ์ครั้งแรก, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ หจก.ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๖), คำนำ หน้า ๒๖-๒๗.**

^๒ ชุ.ธ.ฎีกา (บาลี) ๑/๓๕.

^๓ ที.สี.อภินิวฎีกา (บาลี) ๒/๑๕๐/๘.

^๔ ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๓/๔๓.

^๕ ที.สี.อ. (ไทย) ๑/๓/๕๐.

ปริยาเยนาติ การณน.^๖

คำว่า **ปริยาเยน** ได้แก่ ด้วยเหตุ

คำว่า การณน อธิบายให้รู้ว่า ปริยาเยน หมายถึง เหตุ เพราะว่า ปริยาย ศัพท์ มีความหมาย ๓ อย่าง คือ เหตุ, เทศนา และวาระ^๗ การอธิบายความหมายของบทนามลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา

อเนกปริยาเยนาติ ปริยาย-สทโท ตาว วารเทศนาการณสุ วตตติ. “กสส นุ โข อานนท อชช ปริยาโย ภิกขุณิโย โอวทิตฺตุน”ติอาทิสฺสู หิ วาเร ปริยายสทโท วตตติ. “มธฺปิณฑิก-ปริยาโยเตว นํ ธาเรหิ”ติอาทิสฺสู เทสนายํ. “อิมินาปิ โข เต ราชณฺณ ปริยาเยน เอวํ โหตุ”ติอาทิสฺสู การณ. สวายมิธาปิ การณ วตตติ, ตสฺมา อยเมตถ อตฺถเ “อเนกวิธเณ การณนา”ติ “พหูหิ การณหิ”ติ วุตตํ โหติ.^๘

ปริยาย-ศัพท์ ในคำว่า **อเนกปริยาเยน (หลายอย่าง)** นี้ ใช้ในความหมายว่า **วาระ เทศนา และเหตุ ปริยาย-ศัพท์** ใช้ในความหมายว่า **วาระ** ในประโยค เป็นต้นว่า “อานนทฺ วันนํ วาระให้ โอวาทภิกษุณีเวียนมาถึงใครหนอ” ใช้ในความหมายว่า **เทศนา** ในประโยค เป็นต้นว่า “เธอจงทรงจำไว้ว่า ธรรมบรรยายนี้ชื่อมธฺปิณฑิกเทศนา” ใช้ในความหมายว่า **เหตุ** ในประโยค เป็นต้นว่า “มหาบพิตร ด้วยเหตุแห่งพระดำรัสของพระองค์นี้แล จึงแสดงอย่างนี้”^๙ แม้ในที่นี้ **ปริยาย-ศัพท์** นี้ นั้น ใช้ในความหมายว่า **เหตุ** เพราะฉะนั้น ในที่นี้จึงมีเนื้อความว่า โดยเหตุมิใช่น้อย (หลายอย่าง) มีคำอธิบายว่า โดยเหตุเป็นอันมาก^{๑๐}

ปริยาโยติ การณํ. อัย หิ ปริยายสทโท เทสนาวารการณสุ วตตติ. “มธฺปิณฑิก-ปริยาโยเตว นํ ธาเรหิ”ติอาทิสฺสู^{๑๑} หิ เตส เอส เทสนายํ วตตติ. “กสส นุ โข อานนท อชช ปริยาโย ภิกขุณิโย โอวทิตฺตุน”ติอาทิสฺสู^{๑๒} วาเร. “สาธฺ ฆนเต ภควา อณฺณํ ปริยายํ อัจจิทฺตฺ, ยถา ยํ ภิกขุสฺสเฆ อณฺณาย สณฺนฺเจยยา”ติอาทิสฺสู^{๑๓} การณ. สวายมิธ การณ วตตติ. ตสฺมา เอตถ เอวเมตฺถเ ทฎฺฐพฺโพ :-

^๖ ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๙๘/๙๕.

^๗ ที.ส. อ. (ไทย) ๑/๑/๔๔.

^๘ ที.ส. อ. (บาลี) ๑/๑/๓๖.

^๙ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๑๑/๓๔๔.

^{๑๐} ที.ส. อ. (ไทย) ๑/๑/๔๔.

^{๑๑} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๒๐๕/๑๗๕.

^{๑๒} ม.อ. (บาลี) ๑๔/๓๙๘/๓๔๔.

^{๑๓} วิ.มหา. (บาลี) ๑/๑๖๔/๙๕.

อติ โข พราหมณ์ เอติ การณ์ เยน การณน มํ “อรสูโรโป ภวํ โคตโม”ติ วทมานโน ปุคฺคโล สมมา
วเทยย, อวิตถวาทีติ สงฺขยํ คจฺเจยย.^{๑๔}

เหตุ ชื่อว่าปริยาย ปริยาย-ศัพท์นี้ เป็นไปในความหมายว่าเทศนา วาระ และเหตุ
จริงอยู่ในเทศนา วาระและเหตุเหล่านั้น ปริยาย-ศัพท์ ย่อมเป็นไปในเทศนาเช่นในประโยคเป็นต้นว่า
“เธอจงทรงจำไว้ว่า ธรรมเทศานี้ชื่อมรุธูปนิทิกเทศนา”^{๑๕} เป็นไปในวาระเช่นในประโยคเป็นต้นว่า
“อาณนํ วันนี วาระให้โอวาท ภิกษุณีเวียนมาถึงใครหนอ”^{๑๖} เป็นไปในเหตุเช่นในประโยคเป็นต้นว่า
“ขอประทาน พระวโรกาส ขอพระองค์โปรดตรัสบอกเหตุอย่างอื่นที่ภิกษุสงฆ์จะพึงดำรงอยู่ใน
อรหัตตผลเถิด พระพุทธเจ้าข้า”^{๑๗} แต่ในที่นี้ ปริยาย-ศัพท์เป็นไปในเหตุ เพราะฉะนั้น ในคำว่า ปริยาย
นี้ พึงเห็นเนื้อความอย่างนี้ว่า “พราหมณ์ เหตุที่บุคคลกล่าวหาเราว่า ท่านพระโคตมเป็นคนไม่มีรส ชื่อ
ว่าพึงกล่าวหาได้ถูกต้อง คือนับได้ว่าเป็นผู้พูดไม่ผิด นี้มีเหตุอยู่”^{๑๘}

เทวนติ อากาสံ.^{๑๙}

คำว่า ฝน (เทว) หมายถึงอากาศ^{๒๐}

คำว่า อากาส อธิบายให้รู้ว่า เทว หมายถึงท้องฟ้า เพราะ เทวศัพท์มีความหมาย ๔
อย่าง คือ เทพ ฝน ท้องฟ้า และความตาย การอธิบายความหมายของบทนามลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า
นามปทัตถสังวรณนา

เทโว วิสุทฺธิเทวาโท

เมฆ มจฺจุ นเภสุ จ

อถาปี ตฺรฺณ สดฺเต

โจเรปี มาณโว ภเว.

เทวศัพท์มีอรรถ ๔ อย่าง คือ

(๑) วิสุทฺธาที วิสุทฺธิเทพ อุปฺตติเทพ สมมติเทพ เช่น วิสุทฺธิเทวา วุจฺจนฺติ ตถาคต-
สวากา อรหนฺโต ชีนาสวา เย จ ปจฺเจกสมพฺพุธา^{๒๑} พระอรหันตชีนาสพสาวกของพระตคาคต และ
พระปัจเจกพุทธเจ้า เรียกว่า วิสุทฺธิเทพ. จาตุมหาราชิกา เทวา ทีฆายุกา วณฺณวนฺโต สุขพฺพลา^{๒๒}

^{๑๔} วิ.มหา. อ. (บาลี) ๑/๓/๑๒๖.

^{๑๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๐๕/๒๑๗.

^{๑๖} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๙๘/๔๕๒.

^{๑๗} วิ.มหา. (ไทย) ๑/๑๖๔/๑๓๖.

^{๑๘} วิ.มหา. อ. (ไทย) ๑/๓/๑๓๒.

^{๑๙} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๓/๕/๑๐.

^{๒๐} วิ.มหา.อ. (ไทย) ๓/๕/๙.

^{๒๑} ชุ.จ. (บาลี) ๓๐/๓๒/๙๖.

^{๒๒} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๓๗/๒๒๘.

พวกเทพชั้นจาตุมหาราชิกา มีอายุยืน มีผิวพรรณผุดผ่อง มีความสุขมาก. เวสาลี เทว อิทธิธา เจว ผีตา
จ^{๒๓} ขอเดชะ สมมุติเทพ พระนครไพสาลีเป็นบุรีมั่งคั่งและกว้างขวาง

(๒) เมฆะ เมฆ เช่น เทโว สมมาธารี อนุปปเวจฉติ^{๒๔} ฝนตกถูกต้องตามฤดูกาล

(๓) มัจจุ พญามัจจุราช (ความตาย)

(๔) นกะ ท้องฟ้า เช่น วิหะโร วิคตวลาหเก เทเว^{๒๕} บนท้องฟ้าที่ปลอดโปร่งปราศจาก
เมฆบดบัง (ควรดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน ชุ.อฎ.๓๐/๗/๑๐, ชุ.อฎ.๓๒/๑/๓๖ เป็นต้น)^{๒๖}

ธมโมติ เหตุ.^{๒๗}

คำว่า ธมโม ได้แก่ เหตุ^{๒๘}

คำว่า เหตุ อธิบายให้รู้ว่า ธมโม หมายถึง เหตุ เพราะ ธมม ศัพท์มีความหมาย ๑๔
ประการ คือ สภาวะ ปริยัติธรรม ปัญญา ญาณะ (ความถูกต้อง) เถยยธรรม (ธรรมที่ควรรู้) สัจจะ
ปกติ (ธรรมตา) บุญ เถยยธรรม (ธรรมที่ควรรู้) คุณธรรม ความประพฤดี สมาธิ ความไม่ใช้สัตว์บุคคล
อาบัติ และเหตุ^{๒๙}

ธมโม สภาเว ปริยตติปญญา- ญาเยสุ สจจปปกติสุ ปุณเณ

เณเยย คุณาจาร สมาธิสุปิ นิสสตตตตตตตตต การณาโท.

ธมม-ศัพท์มีอรรถ ๑๔ อย่าง คือ

(๑) สภาวะ สภาวธรรม เช่น กุสลา ธมมา อกุสลา ธมมา อพยากตา ธมมา^{๓๐}
สภาวธรรมอันเป็นกุศล สภาวธรรมอันเป็นอกุศล สภาวธรรมอันเป็นอภัยกฤต

(๒) ปริยตติ ปริยัติ เช่น อิธ ภิกขเว ภิกขุ ธมมัม ปริยาปุณาติ สุตตัม เคยยัม ...^{๓๑} ภิกขุ
ในธรรมวินัยนี้ ย่อมเล่าเรียนปริยัติธรรม คือ สุตตะ เคยยะ ...

(๓) ปัญญา ปัญญา เช่น สจจัม ธมโม ธิติ จาโค ทิฏฐัม โส อติวตตติ^{๓๒} ผู้มีสัจจะ
ปัญญา ความเพียร การสละ เหมือนท่านนั้น ย่อมล่วงพ้นศัตรูได้

^{๒๓} วิ.มหา. (บาลี) ๕/๓๒๗/๑๒๒-๑๒๓.

^{๒๔} อัง.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๗๐/๘๖.

^{๒๕} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๔๘๖/๔๓๐.

^{๒๖} อภิธาน.ว. (ไทย) ๑/๘๔๒/๙๙๐.

^{๒๗} ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๒๐.

^{๒๘} ที.สี.อ. (ไทย) ๑/๒๕.

^{๒๙} ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๓/๔๓.

^{๓๐} อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๑/๑.

^{๓๑} อัง.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๑๙๑/๒๑๐.

^{๓๒} ชุ.ชา. (บาลี) ๒๗/๕๗/๑๔.

(๔) ญายะ ความสมควร เช่น สัจจะและปกติ บุญ ญายะธรรม ๕ อย่าง (คือ สังขาร ลักษณะ นิพพาน วิการ และบัญญัติ) คุณ ความประพฤติ สมาธิ ความไม่ใช้สัตว์ อาบัติ และเหตุ เป็นต้น.

(๕) สัจจะ สัจจะ เช่น ทิฏฐธมโม ปตตธมโม วิทิตธมโม^{๓๓} ได้เห็นสังขารม บรรลุธรรม ได้รู้ธรรมแจ่มแจ้งแล้ว

(๖) ปกติ ปกติ, ธรรมดา เช่น ชาติธมมานิ ภิกขเว สุตตานิ เอว อิจจา อุปุปชชติ^{๓๔} ความปรารถนาย่อมบังเกิดแก่สัตว์ผู้มีความเกิดเป็นธรรมดา อย่างนี้

(๗) ปุญญะ บุญ เช่น ธมโม สัจฉินโน สุขมาวหาติ^{๓๕} บุญที่บุคคลบำเพ็ญดีแล้วย่อม นำสุขมาให้

(๘) ญายะ ญายะธรรม ๕ อย่าง (คือ สังขาร ลักษณะ นิพพาน วิการ และบัญญัติ) เช่น สัพเพ ธมมา สัพพากาเรน พุทธสส ภควโต ญาณมุขเอ อาปาลมาจจณติ^{๓๖} ญายะธรรมทั้งปวงย่อมมาปรากฏชัดในญาณของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า โดยอาการทุกอย่าง

(๙) คุณะ คุณ เช่น ฉนนิ พุทธธมมานิ^{๓๗} พุทธคุณ ๖

(๑๐) อาจารย์ ความประพฤติ

(๑๑) สมาธิ สมาธิ เช่น เอวธมมา เต ภควนโต อเหตุ^{๓๘} พระผู้มีพระภาคเหล่านั้นทรง มีสมาธิเช่นนี้

(๑๒) นิสัสตตตา ความไม่ใช้สัตว์ เช่น ธมเมสุ ธมมานุปสสี วิหริติ^{๓๙} มีปกติเห็นธรรม ในธรรมอยู่

(๑๓) อาปัตติ อาบัติ เช่น จตตาริ ปาราชิกา ธมมา^{๔๐} อาบัติปาราชิก ๔

(๑๔) การณะ เหตุ เช่น เหตุมहि ญาณิ ธมมปฏิสัมภิตา^{๔๑} ความรู้แตกฉานในเหตุ ชื่อว่า ธัมมปฏิสัมภิตา. อตตโน ลกขณิ จาเรตีติ ธมโม สภาวะที่ทรงไว้ซึ่งลักษณะของตน ชื่อว่า ธัมมะ.^{๔๒}

^{๓๓} วิ.มหา. (บาลี) ๔/๑๘/๒๓.

^{๓๔} ที.มหา. (บาลี) ๑๐/๒๙๕/๒๔๓.

^{๓๕} ชุ.ชา.ทสก. (บาลี) ๒๗/๑๐๒/๒๙๐.

^{๓๖} ม.อุ. (บาลี) ๗/๑/๑๘.

^{๓๗} ชุ.ม. (บาลี) ๒๙/๒๓๑/๑๗๔.

^{๓๘} ที.มหา. (บาลี) ๑๐/๑๐/๙.

^{๓๙} ที.มหา. (บาลี) ๑๐/๙๐/๑๑๒.

^{๔๐} วิ.มหา. (บาลี) ๑/๓๐๐/๒๒๐.

^{๔๑} อภิ.วิ. (บาลี) ๓๔/๗๗๙/๓๙๙.

^{๔๒} อภิธาน.ว. (ไทย) ๑/๗๘๔/๙๔๕-๙๔๖.

อณุมตเตสุติ อปฺปมตฺตเกสุ.^{๔๓}

คำว่า **แม่เพียงเล็กน้อย (อณุมตเตสุ)** ได้แก่ มีประมาณเล็กน้อย^{๔๔}

คำว่า อปฺป ในอปฺปมตฺตเกสุ อธิบายให้รู้ว่า อณฺ ใน อณุมตเตสุ มีความหมายว่า น้อย เพราะอปฺป มีอรรถ น้อย, เบา และปฏิเสธ (ไม่มี) การอธิบายความหมายของบทนามลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา

อปฺป-ศัพท์กล่าวอรรถว่า น้อย, เบา

เตน สมเยน พุทฺโธ ภควา สวตถึยฺ วิหริติ เขตฺวเน อนาถปิณฺฑิกสฺส อาราเม. เตน โข ปน สมเยน ฉพฺพคฺคิยา ภิกฺขุ อัจฺจาสทฺทํ มหาสทฺทํ กโรนฺตา อนฺตรมเร คจฺฉนฺติ

“อปฺปสทฺโท อนฺตรมเร คมิสฺสามิตี สิกฺขา กรณียา”ติ.

อปฺปสทฺเทน อนฺตรมเร คนฺตพฺพํ. โย อนาทรียํ ปฏฺิจฺจ อัจฺจาสทฺทํ มหาสทฺทํ กโรนฺโต อนฺตรมเร คจฺฉนฺติ, อาปตฺติ ทุกกฺกุสฺส.^{๔๕}

สมัยนั้น พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถปิณฑิก เศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี ครั้งนั้น พวกภิกษุฉัพคคีย์ตะโกนเสียงดังไปในละแวกบ้าน ...

พระบัญญัติ

“พึงทำความสำเหนียกว่า เราจักพูดเสียงเบาไปในละแวกบ้าน”

สิกขาบทวิภังค์

ภิกษุพึงพูดเสียงเบาไปในละแวกบ้าน ภิกษุใดไม่เอื้อเพื่อ ตะโกนเสียงดังไปในละแวกบ้าน ต้องอาบัติทุกกฏ^{๔๖}

เตน สมเยน พุทฺโธ ภควา สวตถึยฺ วิหริติ เขตฺวเน อนาถปิณฺฑิกสฺส อาราเม. เตน โข ปน สมเยน ฉพฺพคฺคิยา ภิกฺขุ อัจฺจาสทฺทํ มหาสทฺทํ กโรนฺตา อนฺตรมเร นิสิตฺนฺติ

“อปฺปสทฺโท อนฺตรมเร นิสิตฺตพฺพํ. โย อนาทรียํ ปฏฺิจฺจ อัจฺจาสทฺทํ มหาสทฺทํ กโรนฺโต

อนฺตรมเร นิสิตฺติ, อาปตฺติ ทุกกฺกุสฺส.

อนาปตติ: อสณฺจิจฺจ, อสตียา, อชานนฺตสฺส, คิลานสฺส, อาปทาสุ, อุมมตฺตกสฺส, อาทิกมฺมิกสฺสาติ.^{๔๗}

^{๔๓} ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๑๙๓/๑๖๔.

^{๔๔} ที.สี.อ. (ไทย) ๒/๑๙๓/๑๗๙.

^{๔๕} วิ.มหา. (บาลี) ๒/๕๘๘/๓๘๖-๓๘๗.

^{๔๖} วิ.มหา. (ไทย) ๒/๕๘๘/๖๖๒.

^{๔๗} วิ.มหา. (บาลี) ๒/๕๘๙/๓๘๗.

สมัยนั้น พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถปิณฑิก เศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี ครั้งนั้น พวกภิกษุฉัพพัคคีย์นั่งตะโกนเสียงดังในละแวกบ้าน ...

พระบัญญัติ

“พึงทำความสำเหนียกว่า เราจักนั่งพูดเสียงเบาในละแวกบ้าน”

สิกขาบทวิภังค์

ภิกษุพึงนั่งพูดเสียงเบาในละแวกบ้าน ภิกษุใดไม่เอื้อเพื่อ นั่งตะโกนเสียงดังในละแวกบ้าน ต้องอาบัติทุกกฏ

อนาปัตติวาร

ภิกษุต่อไปนี้ ไม่ต้องอาบัติ คือ

๑. ภิกษุไม่ตั้งใจ
๒. ภิกษุไม่มีสติ
๓. ภิกษุผู้ไม่รู้
๔. ภิกษุผู้เป็นไข้
๕. ภิกษุผู้มีเหตุขัดข้อง
๖. ภิกษุวิกลจริต
๗. ภิกษุต้นบัญญัติ^{๔๘}

อปฺปสทฺโท อนฺตรมฺเรติ เอตถ กิตฺตาวตฺตา อปฺปสทฺโท โหติ? ทฺวาทสทฺถเถ เคเห อาทิมฺหิ สํฆตฺเถโร, มฺขเณ ทฺตฺยตฺเถโร, อนฺเต ตตฺยตฺเถโรติ เอวํ นิสฺสเนนฺสุ สํฆตฺเถโร ทฺตฺยตฺเถเรน สทฺธิ มนฺเตติ, ทฺตฺยตฺเถโร ตสฺส สทฺทญฺเจว สุณฺนาติ, กถญจ ววตฺถเปติ. ตตฺยตฺเถโร ปน สทฺทเมว สุณฺนาติ, กถํ ววตฺถเปติ. เอตฺตาวตฺตา อปฺปสทฺโท โหติ. สเจ ปน ตตฺยตฺเถโร กถํ ววตฺถเปติ, มหาสทฺโท นาม โหติ.^{๔๙}

ในคำนี้ว่า **พูดเสียงเบา ในละแวกบ้าน (อปฺปสทฺโท อนฺตรมฺเร)** พึงทราบวินิจฉัยดังนี้
ถามว่า ด้วยเหตุเท่าไรจึงจัดว่ามีเสียงเบา

ตอบว่า บรรดาพระเถระผู้นั่งในเรือนขนาด ๑๒ ศอก คือ พระสังฆเถระนั่ง ข้างต้น พระเถระรูปที่ ๒ นั่งท่ามกลาง พระเถระรูปที่ ๓ นั่งข้างท้าย พระสังฆเถระปรึกษากับพระเถระรูปที่ ๒ พระเถระรูปที่ ๒ ได้ยินเสียงและกำหนดถ้อยคำได้ ส่วนพระเถระรูปที่ ๓ ได้ยินแต่เสียงเท่านั้นกำหนดถ้อยคำไม่ได้ ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น จัดว่าผู้มีเสียงเบา แต่ถ้าพระเถระรูปที่ ๓ กำหนดถ้อยคำได้ ชื่อว่าผู้มีเสียงดัง^{๕๐}

มวามณฺเณถ ปุณฺณสฺส

น มนฺทํ อากมฺิสฺสติ.

อุทฺพิณฺทฺนิปาเตน

อุทฺกฺมโภปี ปฺรติ.

ธีโร ปฺรติ ปุณฺณสฺส

โภกํ โภกมฺปิ อาจิน”นติ.

^{๔๘} วิ.มหา. (ไทย) ๒/๕๘๘/๖๖๓.

^{๔๙} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๒/๕๘๘/๔๕๐.

^{๕๐} วิ.มหา.อ. (ไทย) ๒/๕๘๘/๔๖๓.

ตสสตุโถ ปณชิตมนุสโส ปุณณํ กตวา “**อปฺปกมตฺตํ** มยา กตํ น มนฺทํ วิปากเวเสนา อากมิสสตี เอวํ ปรีตตกํ กम्मํ กหํ มํ ทกฺขิสสตี อหํ วา ตํ กหํ ทกฺขิสสามิ กทา เอตํ วิปฺจจิสสตี”ติ เอวํ ปุณณํ มาวมณฺเณถ น อวชานะย. ยถา ทิ นินฺนตรํ อุทพินฺทุนิปาเตน วิวริตวา จปิตํ กุลาภาชนํ ปุริตี เอวํ อีโร ปณชิตปุริโส โลกํ โลกมปิ ปุณณํ อาจันฺนโต ปุณฺณสฺส ปุริตีติ.^{๕๑}

(เรื่องพิหารปกเสฐฐี

พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่เสฐฐีผู้อยู่เมืองสาวัตถิ)

บุคคลอย่าสำคัญว่าบุญเล็กน้อยคงจักไม่มาถึง

แม้หม้อน้ำยังเต็มด้วยน้ำที่ตกลงมา

ทีละหยาดๆ ได้ ฉันทใด คนมีปัญหาเมื่อสั่งสมบุญ

แม้ทีละเล็กทีละน้อยก็เต็มด้วยบุญได้ ฉันทนั้น

เนื้อความแห่งพระคาถานั้นว่า “มนุษย์ผู้เป็นบัณฑิตทำบุญแล้วอย่าดูหมิ่น คือไม่ควรดูถูกบุญ อย่างนี้ว่า เราทำบุญมีประมาณน้อย บุญมีประมาณน้อยจักมาถึงก็หาไม่ ด้วยอำนาจแห่งวิบาก เมื่อเป็นเช่นนี้ กรรมนิทหน้อยจักเห็นเราที่ไหน หรือว่าเราจักเห็นกรรมนั้นที่ไหน เมื่อไรบุญกรรมนั้นจักแผ่ถึงผล เหมือนอย่างว่า ภาชนะดินที่เขาเปิดฝาตั้งไว้ ย่อมเต็มด้วยหยาดน้ำที่ตกลงมา (ทีละหยาดๆ) ไม่ขาดสายได้ ฉันทใด อริชน คือบุรุษผู้เป็นบัณฑิต เมื่อสั่งสมบุญทีละน้อยๆ ชื่อว่าเต็มด้วยบุญได้ ฉันทนั้น”^{๕๒}

อปฺป-ศัพท์กล่าวอรรถว่า ไม่มี, ไม่

เสนาสนสูตฺตํ

ปญฺจกสมนฺนาคโต ภิกฺขเว ภิกฺขุ ปญฺจกสมนฺนาคตํ เสนาสนํ เสวมาโน ภขมาโน นจิริสเสว อาสวานํ ขยา อนาสวํ เจโตวิมุตฺตี ปณฺญาวิมุตฺตี ทิฏฺฐาเรว ฌมฺเม สยํ อภิญญา สจฺฉิกตวา อุปสมฺปชช วิหเรย.

กถยจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ ปญฺจกสมนฺนาคโต โหติ? อธิ ภิกฺขเว ภิกฺขุ สทฺโธ โหติ, สทฺทหติ ตถาคตสฺส โพรธิ “อิตฺปิ โส ภควา อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ วิชชาจรณสมฺปนฺโน สุกฺโต โลกวิทู อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ สตถา เทวมนุสฺसानํ พุทฺโธ ภควา”ติ. **อปฺปปาพาโร** โหติ **อปฺปาทงฺโก** สมเวปากินิยา คหณิยา สมนฺนาคโต นาทิสิตาย นาจฺจุณฺหาย มชฺฌิมาย ปธานกฺขมาย, อสโร โหติ อมายาวิ ยถาภูตํ อตฺตานํ อาวิกตฺตา สตถริ วา วิญญูสุ วา สพุทฺทมจาริสฺสุ, อารทฺธวีริโย วิหริติ อุกฺสลาณํ ฌมฺมานํ ปทานาย กุสลาณํ ฌมฺมานํ อุปสมฺปทาย, ถามวา ทพฺพปรกฺกโม อนิกฺขิตตฺตฺโร กุสเลสุ ฌมฺเมสุ, ปณฺญา โหติ อุทยตถคามินิยา ปณฺญา สมนฺนาคโต อริยาย นิพฺเพธิกาย สมฺมาพุทฺทกฺขยคามินิยา. เอวํ โข ภิกฺขเว ภิกฺขุ ปญฺจกสมนฺนาคโต โหติ.

^{๕๑} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๑๒๒/๑๕-๑๖.

^{๕๒} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๒/๑๒๒/๑๓.

ภคณจ ภิกขเว เสนาสนํ ปญจกสมนนาคตํ โหติ? อธิ ภิกขเว เสนาสนํ นาติทุโร โหติ นัจจาสนนํ คมนาคมนสมปนนํ ทิวา **อปปภิกณณ**^{๕๓} รตตี **อปปสททํ อปปนิคฺโขสํ อปปทํสมกส- วาตาทปสิริสพสมผลสํ**, ตสมี โข ปน เสนาสนเน วิหรนตสส **อปปกลิเรน** อุปฺปชฺชนติ จิวรปิญทปาต- เสนาสนคิลานปจฺจยเกสชชปริกขารรา, ตสมี โข ปน เสนาสนเน เถรา ภิกขู วิหรนติ พหุสสุตา อาคตาคมา ฐมมธรา วินยธรา มาติกาธรา, เต กาเลน กาลํ อุปสงกมิตวา ปริปุจฺจติ ปริปฺพหติ “อิทํ ภนเต กถํ อิมสส โก อตฺถโ”ติ. ตสส เต อายสมนโต อวิวิญญเจว วิวรนติ, อนุตตานีกตลฺลจ อุตตานี กโรนติ, อนนทวิทิตฺเตสุ จ กงฺขารานิเยสุ ฐมเมสุ กงฺขํ ปฏฺวิโนเทนติ. เอวํ โข ภิกขเว เสนาสนํ ปญจกสมนนาคตํ โหติ. ปญจกสมนนาคโต โข ภิกขเว ภิกขู ปญจกสมนนาคตํ เสนาสนํ เสวมาโน ภขมาโน นจิริสเสว อาสวานํ ขยา ๆเปฯ สจฺฉิกตวา อุปสมฺปชฺช วิหเรยยาติ.^{๕๔}

เสนาสนสูตร

ว่าด้วยองค์ประกอบของเสนาสนะ

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยองค์ ๕ อาศัยใช้สอย เสนาสนะอันประกอบด้วยองค์ ๕ ไม่นานนักก็จะทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ เพราะอาสวะสิ้นไป ด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน

ภิกษุผู้ประกอบด้วยองค์ ๕ เป็นอย่างไร

คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้

๑. เป็นผู้มีศรัทธา เชื่อพระปัญญาตรัสรู้ของพระตถาคตว่า “แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองโดยชอบ เพียบพร้อมด้วยวิชาและจรณะ เสด็จไปดี รู้แจ้งโลก เป็นสารถีฝึกผู้ที่ควรฝึกได้อย่างยอดเยี่ยม เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายเป็นพระพุทธเจ้า เป็นพระผู้มีพระภาค”

๒. เป็นผู้ไม่อาพาธ ไม่มีโรค ประกอบด้วยไฟธาตุสำหรับย่อยอาหารสม่ำเสมอ ไม่เย็นจัด ไม่ร้อนจัด เป็นปานกลาง ควรแก่การบำเพ็ญเพียร

๓. เป็นผู้ไม่ไอ้อวด ไม่มีมารยา ทำตนให้เปิดเผยตามความเป็นจริงในศาสดาหรือในเพื่อนพรหมจารีผู้รู้ทั้งหลาย

๔. เป็นผู้ปรารถนาความเพียร เพื่อละอกุศลธรรม เพื่อให้กุศลธรรมเกิดมีความเข้มแข็ง มีความบากบั่นมั่นคง ไม่ทอดธุระในกุศลธรรมทั้งหลายอยู่

๕. เป็นผู้ปัญญามีปัญญา คือประกอบด้วยปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาเห็นทั้งความเกิดและความดับอันเป็นอริยะ ชำแรกกิเลสให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ ภิกษุผู้ประกอบด้วยองค์ ๕ เป็นอย่างนี้แล

^{๕๓} ฉ.ม. อปปภิกณณ.

^{๕๔} อง.ทสก. (บาลี) ๒๔/๑๑/๑๒-๑๓.

เสนาสนะประกอบด้วยองค์ ๕ เป็นอย่างไร

คือ เสนาสนะในธรรมวินัยนี้

๑. อยู่ไม่ไกลนัก ไม่ใกล้สัก มีทางไปมาสะดวก กลางวัน**ไม่พลุกพล่าน** กลางคืน**ไม่มีเสียง ไม่อึกทึก ไม่มีเหลิ้อบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลาน**

๒. เมื่อภิกษุอยู่ในเสนาสนะนั้น มีจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานปัจจัยเภสัชชบิหารที่เกิดขึ้นโดย**ไม่ผิดเคืองเลย**

๓. ภิกษุผู้เถระทั้งหลาย เป็นพหูสูต เรียนจบคัมภีร์ ทรงธรรม ทรงวินัยทรงมาติกาอยู่ในเสนาสนะนั้น

๔. ภิกษุนั้นเข้าไปหาภิกษุผู้เถระเหล่านั้น ในเวลาที่สมควรแล้ว จึงสอบถามไต่ถามว่า “พุทธพจน์นี้เป็นอย่างไร เนื้อความแห่งพุทธพจน์นี้เป็นอย่างไร”

๕. ภิกษุผู้เถระเหล่านั้น ย่อมเปิดเผยข้อที่ยังไม่เปิดเผย ทำข้อที่เข้าใจยากให้เข้าใจง่าย และบรรเทาความสงสัยในธรรมที่น่าสงสัยหลายอย่างแก่ภิกษุนั้นเสนาสนะประกอบด้วยองค์ ๕ เป็นอย่างนี้แล

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยองค์ ๕ อาศัยใช้สอยเสนาสนะอันประกอบด้วยองค์ ๕ ไม่นานนัก ก็จะทำให้แจ้ง ฯลฯ เพราะอาสวะสิ้นไป ด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน^{๕๕}

ปถุจจกสมนนาโคตติ ปถุจทิ คุณงเคทิ สมนนาโคต. **นาติทุริ โหติ** **นาจจาสนนุนติ** ยณฺหิ อติทุเร โหติ, ปินฺทาย จริตฺวา ตตฺถ คจฺจนฺตสฺส กายจิตฺตทฺรโถ โหติ, ตโต อนุปฺปนฺนํ วา สมารี อูปปาเหตุํ อูปฺปนฺนํ วา ธิรํ กาคฺตุํ น สกโกติ. **อจจาสนนํ** พุทฺชนากิณฺณํ โหติ. **จตฺตาฬีสุสฺสมตฺเต** ปน ปเทเส วสฺตํ ตทฺกุยฺโทสฺวิมฺตฺตยจฺ^{๕๖} **คมนาคนสมฺปนฺนํ** นาม โหติ. **ทิวา อปฺปกิณฺณนฺติ** ทิวสฺภาเค มหฺาชนเนน อนากิณฺณํ.^{๕๗}

พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ คำว่า **ผู้ประกอบด้วยองค์ ๕ (ปถุจจกสมนนาโคต)** ได้แก่ ผู้ประกอบพร้อมด้วยองค์คุณทั้ง ๕ ประการ คำว่า **อยู่ไม่ไกลนัก ไม่ใกล้สัก (นาติทุริ โหติ** **นาจจาสนน)** ความว่า ก็สถานที่ใดอยู่ไกลเกินไป ในสถานที่นั้น เมื่อภิกษุเที่ยวบิณฑบาตไป ย่อมมีความลำบากกายและจิต เธอไม่สามารถทำสมาธิที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือทำสมาธิที่เกิดขึ้นแล้วให้มั่นคง สถานที่ใกล้เกินไปก็มีคนมาก แต่ในประเทศประมาณ ๔๐ อสุภะ สถานที่ที่พ้นจากโทษทั้ง ๒ ประการ นั้น ชื่อว่าสมบุรณ์ด้วยการคมนาคน คำว่า **กลางวันไม่พลุกพล่าน (ทิวา อปฺปกิณฺณ)** ได้แก่ ในส่วนกลางวัน **ไม่มีมหาชนพลุกพล่าน**^{๕๘}

^{๕๕} อจ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๑/๑๙.

^{๕๖} ฉ.ม. ปเทเส วสฺตํ ทูราสนนโทสฺวิมฺตฺตํ จ.

^{๕๗} อจ.ทสก.อ. (บาลี) ๓/๑๑/๓๒๓.

^{๕๘} อจ.ทสก.อ. (บาลี) ๓/๑๑/๓๑๔.

ทิวสภาค มหาชนสัณนิททาภาเวน **ทิวา อปฺปาคิณฺณิ**. อภาวตฺโต หิ อโย อปฺป-สทฺโท “อปฺปิจฺโญ” ติวาทีสุ วีย. รัตติยิ มนุสฺสสทฺทาภาเวน **รัตติ อปฺปสทฺทํ**. สทฺพททาปิ ชนสนฺนิปาตนิคฺ- โขสภาคภาเวน **อปฺปนิคฺโขส**.^{๕๙}

ชื่อว่า **กลางวันไม่พลุกพล่าน** เพราะในกลางวันไม่พลุกพล่านด้วยหมู่ชน จริงอยู่ อปฺป- ศัพฺทนี้มีอรรถว่าไม่มี, ไม่ เหมือนในคำเป็นต้นว่า “ไม่มีกมาก” ชื่อว่ากลางคืนไม่มีเสียง เพราะในเวลา กลางคืนไม่มีเสียงมนุษย์ **ชื่อว่าไม่อีกทีก** เพราะไม่มีเสียงอีกทีกเพราะชนประชุมกันแม้ในกาลทั้งปวง

สุโภติ สุนฺทโร.^{๖๐}

คำว่า **อันงตงาม (สุโภ)** ได้แก่ งาม (สุนฺทโร)^{๖๑}

คำว่า สุนฺทโร อธิบายให้รู้ว่า สุโภ มีความหมายว่า งตงาม การอธิบายความหมายของ บทนามลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา

โส อิมํ โลกนฺติ โส ภควา อิมํ โลก.^{๖๒}

คำว่า **นั่น...โลกนี้ (โส อิมํ โลก)** ความว่า พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงรู้แจ้ง โลกนี้^{๖๓}

คำว่า ภควา อธิบายให้รู้ว่า โส หมายถึงพระผู้มีพระภาค เพราะ โส เป็นสรรพนาม ที่ใช้แทนนามทั่วไป การอธิบายความของสรรพนามลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา

เตติ พุทฺธาทโย.^{๖๔}

คำว่า **เหล่านั้น (เต)** ได้แก่ บัณฑิตมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น^{๖๕}

คำว่า พุทฺธาทโย อธิบายให้รู้ว่า เต หมายถึง บัณฑิตมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น เพราะ เต เป็น สรรพนามที่ใช้แทนนามทั่วไป การโยควิเสสยะเข้ามา นอกจากจะเป็นการอธิบายสรรพนามแล้ว ในบางที่ ก็ยังระบุถึง ความหมายของสรรพนามอีกด้วย เนื่องจากสรรพนามบางศัพท์ มีความหมายได้ หลายอย่าง เช่น คำว่า เอต มีความหมายว่า นั่น หรือ นั้น

^{๕๙} อจ.ทสก.ฎีกา (บาลี) ๓/๑๑/๓๗๙.

^{๖๐} ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๒๓๕/๑๙๙.

^{๖๑} ที.สี.อ. (ไทย) ๑/๒๓๕/๒๑๑.

^{๖๒} ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๑๙๐/๑๕๗.

^{๖๓} ที.สี.อ. (ไทย) ๑/๑๙๐/๑๗๒.

^{๖๔} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๑๙๖/๑๙๑.

^{๖๕} ชุ.ธ.อ. (ไทย) ๒/๑๙๖/๑๖๓.

โสตาปนโนติ โสโต อापนโน.^{๖๖}

คำว่า โสตาบัน (โสตาปนโน) ได้แก่ ผู้ถึงเข้ากระแส [มรรค]^{๖๗}

คำว่า โสโต อापนโน อธิบายให้รู้ว่า โสตาปนโน วิเคราะห์เป็นพุดิยาตปุริสสมาสว่า โสโต อापนโน โสตาปนโน (ผู้เข้าถึงกระแส ชื่อว่า โสตาปนนะ) การอธิบายความหมายของสมาสบทลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา

สุเขริโตติ สุขเณ เอริโต.^{๖๘}

คำว่า เจริญเติบโตมาด้วยความสุขสบาย (สุเขริโต) ความว่า ผู้เติบโตมาด้วยความสุข^{๖๙}

คำว่า สุขเณ เอริโต อธิบายให้รู้ว่า สุขเขริโต วิเคราะห์เป็นตติยาตปุริสสมาสว่า สุขเณ เอริโต (ผู้เจริญด้วยความสุข ชื่อว่า สุขเขริตะ) สุขเขริโต เอริโต มาจาก เอธ ธาตุ + อิ อากม + ต ปัจจัย การอธิบายความหมายของสมาสบทลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา

วินยาย ฌมมึ เทเสตีติ เวนยิโก.^{๗๐}

พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่าผู้แสดงธรรมกำจัดกิเลส (เวนยิกะ) เพราะอรรถว่า ทรงแสดงธรรม เพื่อกำจัด [กิเลส]^{๗๑}

คำว่า เวนยิโก มาจาก วินย ศัพท์ + ฌิก ปัจจัย วิเคราะห์ตติยิตว่า วินยาย ฌมมึ เทเสตีติ เวนยิโก (บุคคลผู้แสดงธรรมเพื่อกำจัด [กิเลส] เรียกว่า เวนยิกะ) เพราะ ฌิก ปัจจัย มีความหมายมาก การอธิบายความของตติยิตบทลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา

พุชฌตีติ พุทโธ.^{๗๒}

ผู้ได้รู้อยู่ เหตุนั้น ผู้นั้นจึงชื่อว่า ผู้รู้ (พุทโธ = พุ + ต)

คำว่า พุชฌติ (ณา + ย + ติ) อธิบายให้รู้ว่า พุธ ธาตุในคำว่า พุทโธ มาจาก พุธ ธาตุ +

^{๖๖} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๒๑/๒๐๒.

^{๖๗} วิ.มหา.อ. (ไทย) ๑/๒๑/๒๑๑.

^{๖๘} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๒๖/๒๑๑.

^{๖๙} วิ.มหา.อ. (ไทย) ๑/๒๖/๒๒๑.

^{๗๐} วิ. มหา.อ. (บาลี) ๑/๘/๑๒๙.

^{๗๑} วิ. มหา.อ. (ไทย) ๑/๘/๑๓๗.

^{๗๒} พระมหานิมิต ฌมมสาโร, ปทวิจารทีปนี, พิมพ์ครั้งแรก, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๗), หน้า ๔๔๒.

ต ปัจจย มีความหมายว่า รู้ เพราะ พุช ธาตุมีความหมาย ๔ ประการ คือ รู้, เบิกบาน, ไป และตื่น^{๗๓} ดังนั้น ความหมายของ พุช ธาตุในที่นี้ ท่านจึงอธิบาย ด้วย ธา ธาตุที่ปรากฏในความหมายว่า รู้ การอธิบายความหมายของบทกิตนามลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา

ขุเสนโตติ ฆฏฏณโต.^{๗๔}

คำว่า **เมื่อจะข่ม (ขุเสนโต)** ได้แก่ กล่าวเสียดสี^{๗๕}

คำว่า ฆฏฏณโต อธิบายให้รู้ว่า ขุเสนโต มาจาก ขุส ธาตุ + อ ปัจจย + อนต-ปัจจย มีความหมายว่า กล่าวเสียดสี เพราะขุส ธาตุมีอรรถมากมาย การอธิบายความหมายของบทกิตนามลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา

คเตติ คมเน.^{๗๖}

คำว่า **การเดินทาง (คเต)** ได้แก่ ในการเดินทางไป^{๗๗}

คำว่า คมเน อธิบายให้รู้ว่า ต ปัจจยในคำว่า คเต ลงในอรรถภาวสาธนะ แปลว่า การเดินทางไปหรือในขณะที่เดิน เพราะ ต ปัจจยเป็นได้ ๔ สาธนะ คือ กัตตุสาธนะ กัมมสาธนะ ภาวสาธนะ และอิกรณสาธนะ คำนี้วิเคราะห์ว่า คมนํ คตํ การไป หรือการเดินทาง ชื่อว่า คตะ การอธิบายความหมายของบทกิตนามลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา

ภุตตาวินติ ภุตตวนต.^{๗๘}

คำว่า **สวยเสร็จแล้ว (ภุตตาวี)** ได้แก่ สวยภัตตอาหารเสร็จ^{๗๙}

คำว่า ภุตตวนต อธิบายให้รู้ว่า ตาวี ปัจจยในคำว่า ภุตตาวี ลงในกัตตุสาธนะและอดีตกาล เหมือน ตวนต ปัจจยในคำว่า ภุตตวนต ซึ่งมาจาก ภุช ธาตุ + ตวนต ปัจจย วิเคราะห์ว่า ภุตตวาติ ภุตตาวี (ภุช + ตาวี) ผู้บริโภคแล้ว การอธิบายความหมายของบทกิตลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา

^{๗๓} นมก.ฎีกา. (บาลี) ๑/-/๓๒.

^{๗๔} ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๒๖๔/๒๓๐.

^{๗๕} ที.สี.อ. (ไทย) ๑/๒๖๔/๒๔๔.

^{๗๖} ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๒๑๔/๑๘๒.

^{๗๗} ที.สี.อ. (ไทย) ๑/๒๑๔/๑๙๖.

^{๗๘} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๒๓/๒๐๗.

^{๗๙} วิ.มหา.อ. (ไทย) ๑/๒๓/๒๑๖.

๒.๑.๒.๒ อุปสรรคสังวรณนา

หมายถึง การอธิบายบทอุปสรรคโดยบ่งบอกว่าเป็นเพียงบทอุปสรรค และอธิบายความหมายของบทอุปสรรค เพื่อห้ามบทราม บทรอชยาต หรือบทรินบาท

๑) การอธิบายบทอุปสรรค

หมายถึงการอธิบายบทอุปสรรคโดยบ่งบอกว่าเป็นเพียงบทอุปสรรคเท่านั้นไม่มีอรรถพิเศษ

อติติ อุปสรรคคตต^{๘๐}.

อติ-ศัพท์ [ในคำว่า ย่อมไม่รัวร์ (นาติวสุตติ)นี้] เป็นเพียงนิบาท [อธิบายว่า ย่อมไม่รัวร์]^{๘๑}

คำว่า อุปสรรคคตต อธิบายให้รู้ว่า อติ เป็นเพียงบทอุปสรรค เพื่อห้ามบทรินบาท เพราะอติ เป็นนิบาทบทก็มี^{๘๒} เช่น อติติ อจจนตตเถ นิปาโต คำว่า อติ เป็นบทรินบาทลงในอรรถตลอด การอธิบายบทอุปสรรคลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อุปสรรคปทสังวรณนา

ปฏิปนโน โหติติ เอตถ ปฏิติ อุปสรรคคปท^{๘๓}.

คำว่า ปฏิ ในคำว่า ปฏิปนโน โหติ (เสด็จ) นี้ เป็นบทอุปสรรค^{๘๔}

คำว่า อุปสรรคคปท อธิบายให้รู้ว่า ปฏิ ในคำว่า ปฏิปนโน โหติ เป็นบทอุปสรรค อันที่จริงคำว่า ปฏิ นี้แปลงมาจากอุปสรรค คือ ปติ เหมือนคำว่า ปฏคคิ มาจาก ปติ + อคคิ (ไฟตอบโต้) ปฏิหณตติ มาจาก ปติหณตติ (ย่อมเปียดเปียน)^{๘๕} การอธิบายบทอุปสรรคลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อุปสรรคปทสังวรณนา

๒) การอธิบายความของบทอุปสรรค

หมายถึง การอธิบายบทอุปสรรคพร้อมทั้งความหมายของบทอุปสรรคควบคู่กันหมายความว่า อธิบายบอกว่า บทนี้ เป็นบทอุปสรรค พร้อมทั้งอธิบายความหมายของบทอุปสรรคว่ามีความหมายนี้

^{๘๐} ขุ.เถร.อ. (บาลี) ๑/๔๔๗/๑๓๑.

^{๘๑} ขุ.เถร.อ. (ไทย) ๑/๔๔๗/๑๓๑.

^{๘๒} อง.ทุก.ฎีกา (บาลี) ๒/๓๗/๔๕.

^{๘๓} ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๑/๒๖.

^{๘๔} ที.สี.อ. (ไทย) ๑/๑/๓๒.

^{๘๕} ปทรูป. (บาลี) ๑/๔๓/๔๓.

อภิญาตาดิ ऐतद् अग्नि लक्षणे उप्सुको.^{๘๖}

คำว่า อภิ ในคำนี้ว่า **ที่รู้ (อภิญาตา)** เป็นอุปสรรค ใช้ในความหมายว่าลักษณะ (เครื่องจดจำ)^{๘๗}

คำว่า อุปสรรค อธิบายให้รู้ว่า อภิ ในคำว่า อภิญาตา เป็นบทอุปสรรค และคำว่า ลक्षणตฤ อธิบายให้รู้ว่า อภิ มีความหมายว่า เครื่องจดจำ เป็นการอธิบายความหมายของบทอุปสรรค เพราะอภิ อุปสรรคมีความหมายมาก^{๘๘} การอธิบายบทอุปสรรคพร้อมทั้งความหมายลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อุปสรรคปทัตถสังวรณนา

स्तुति सहते उप्सुको.^{๘๙}

คำว่า ส্তু เป็นบทอุปสรรค มีความหมายว่า พร้อมกัน, กับ, ด้วย.

คำว่า อุปสรรค อธิบายให้รู้ว่า ส্তু เป็นบทอุปสรรค เพราะ ส্তু ที่เป็นบทนาม แปลว่า ทรัพย์, สุนัข ก็มี เป็นบทนิบาต ก็มี ส่วนคำว่า सहते อธิบายให้รู้ว่า ส্তু บทอุปสรรค มีความหมายว่า พร้อม, กับ เพราะ ส্তু บทอุปสรรค มีความหมายมากมาย^{๙๐} การอธิบายบทอุปสรรคพร้อมทั้งความหมายลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อุปสรรคปทัตถสังวรณนา

๒.๑.๒.๓ นิปาตสังวรณนา

หมายถึง การอธิบายบทนิบาตโดยบ่งบอกว่า เป็นบทนิบาตและอธิบายความหมายของบทนิบาต เพื่อห้ามบทนาม บทอาชยาด หรือบทอุปสรรค

๑) การอธิบายบทนิบาต

หมายถึง การอธิบายบทนิบาตโดยบ่งบอกว่าเป็นบทนิบาตเท่านั้น ไม่มีอรรถพิเศษ

एवन्ति निपादपठि.^{๙๑}

คำว่า **เอว** เป็นบทนิบาต^{๙๒}

คำว่า **นิปาตปठิ** อธิบายให้รู้ว่า คำว่า **เอว** เป็นบทนิบาต การอธิบายบทนิบาตลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นิปาตปठสังวรณนา

^{๘๖} ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๔๙/๑๒๘.

^{๘๗} ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๔๙/๑๔๖.

^{๘๘} ปทรูป. (บาลี) ๑/๒๘๒/๑๕๗-๑๕๘.

^{๘๙} กงขา.ปุรณ-อภินวฎีกา ๑/๒๑๐.

^{๙๐} ปทรูป. (บาลี) ๑/๒๘๑/๑๕๖.

^{๙๑} ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๑/๒๖.

^{๙๒} ที.สี.อ. (ไทย) ๑/๑/๓๒.

อิตีติ นิปาตปท^{๙๓}

คำว่า **อิตี (อย่างนี้)** เป็นบทนิบาต^{๙๔}

คำว่า นิปาตปท อธิบายให้รู้ว่า อิตี เป็นบทนิบาต เพราะ อิตี เป็นได้ทั้งบทนามและบทอาขยาต การอธิบายบทนิบาตลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นิปาตปทสังวรรณนา

๒) การอธิบายความหมายของบทนิบาต

หมายถึง การอธิบายบทนิบาตพร้อมทั้งความหมายของบทนิบาต หมายความว่า อธิบายว่า บทนี้ เป็นบทนิบาตและมีความหมายอย่างนี้ เพราะบทนิบาตมีความหมายมาก

วตาทิ ปตถนตเถ นิปาโต.^{๙๕}

คำว่า **วต** เป็นนิบาตใช้ในความหมายว่า **ปรารธนา**^{๙๖}

คำว่า นิปาโต อธิบายให้รู้ว่า วต เป็นบทนิบาต ส่วนคำว่า ปตถนตเถ อธิบายให้รู้ว่า วต บรรดานิบาต ๒ ประเภท คือ ปทปุรณะและอัตถปุรณะ เป็นอัตถปุรณนิบาต มีความหมายว่า ปรารธนา^{๙๗} การอธิบายบทนิบาตพร้อมทั้งความหมายเช่นนี้ เรียกนิปาตปทสังวรรณนา

ยตร หิ นามาติ อจฺฉริยตเถ นิปาโต.^{๙๘}

คำว่า **ยตร หิ นาม** เป็นนิบาตใช้ในความหมายว่า **นาคัจจรรย**^{๙๙}

คำว่า นิปาโต อธิบายให้รู้ว่า หิ ในคำว่า ยตร หิ นาม เป็น บทนิบาต เพราะ หิ เป็นทั้ง หิ ตติยวิภัตตินาม, หิ ปัญจมีวิภัตติอาขยาต และ หิ นิบาต ส่วนคำว่า อจฺฉริยตเถ อธิบายให้รู้ว่า นาม นิบาต มีความหมายว่า นาคัจจรรย เป็นอัตถปุรณนิบาต และคำว่า ยตร เป็นอัตถปุรณนิบาตลงใน อรรถปฐมาวิภัตติ แปลว่า (อันว่า พระตถาคตพระองค์ใด) เพราะ นิบาต มี ๒ ประเภท คือ ปทปุรณนิบาต (นิบาตที่ระดับบทให้ออกเสียงสละสลวยไม่มีความหมาย) และอัตถปุรณนิบาต (นิบาตที่มีความหมาย)^{๑๐๐} ดังพระภิกษุจารย์กล่าวไว้ว่า “**ยตร**าติ ปจฺจตฺตเถ, **นามา**ติ อจฺฉริยตเถ นิปาโต, **หิ-สทฺโท** อนตฺถโก. เตนาห **โย นาม ตถาคโต**ติ.”^{๑๐๑} คำว่า **ยตร** เป็นนิบาต ลงในอรรถปฐมา

^{๙๓} ขุ.อิตติ.อ. (บาลี) ๑/-/๓.

^{๙๔} ขุ.อิตติ.อ. (ไทย) ๑/-/๓.

^{๙๕} ที.ปา.อ. (บาลี) ๓/๗/๔.

^{๙๖} ที.ปา.อ. (ไทย) ๓/๗/๔.

^{๙๗} ที.ปา.อ. (ไทย) ๓/๗/๔.

^{๙๘} ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๑๓/๒๐.

^{๙๙} ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๑๓/๑๙.

^{๑๐๐} ปทรูป. (บาลี) ๑/๒๘๒/๑๖๑.

^{๑๐๑} ที.ม.ภิกษา (บาลี) ๒/๑๓/๒๑.

มนตวโหตี มนตยถ.^{๑๐๗}

คำว่า **จงโต้ตอบ (มนตวโห)** ได้แก่ จงปรึกษา^{๑๐๘}

คำว่า มนตยถ อธิบายให้รู้ว่า วโห วิภัตติในคำว่า มนต์วโห เป็นปัญจมีวิภัตติแปลว่า จง เพราะขยายเป็น ๓-ปัญจมีวิภัตติ การอธิบายบทอาขยาตลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อาขยาตปท-
สังวรรณนา

อาขยาต คือ คำที่เชื่อมธาตุและวิภัตติ เพื่อสร้างคำแสดงกิริยา ดังคัมภีร์ปทรูปสัทธิ
แสดงรูปวิเคราะห์ว่า “กริยํ อาจิภขตตี อาขยาตํ (อา + ขยา + ต)^{๑๐๙} ถ้อยคำใดกล่าวกริยา เหตุนี้
คำนั้นจึงชื่อว่า อาขยาต (คำแสดงกิริยา)”

เย น กานหตีติ เย น กริสสนติ.^{๑๑๐}

คำว่า **ชนเหล่าใดไม่ทำตาม (เย น กานหตี)** ได้แก่ ชนเหล่าใดจักไม่กระทำ^{๑๑๑}

คำว่า กริสสนติ อธิบายให้รู้ว่า กานหตี สำเร็จรูปมาจาก กร ธาตุ + สสนติ วิภัตติ
แปลง กร ธาตุ เป็น กานห และลบ สส ใน สสนติ^{๑๑๒} การอธิบายธาตุอาขยาตลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า
อาขยาตปทสังวรรณนา

ทขเซติ ทเทยํ ททามิ วา.^{๑๑๓}

คำว่า **ทขเซ** ได้แก่ ฟังให้ หรือยอมให้

คำว่า ทเทยํ อธิบายให้รู้ว่า ทขเซ สำเร็จมาจาก ทา ธาตุ + อ ปัจจัย + เอยยํ วิภัตติ
แปลง ทา ธาตุ เป็น ทขช, แปลง เอยยํ เป็น เอ^{๑๑๔} ส่วนคำว่า ททามิ อธิบายให้รู้ว่า ทขเซ สำเร็จรูปมา
จาก ทา ธาตุ + อ ปัจจัย + มิ วิภัตติ แปลง ทา ธาตุ เป็น ทขช แปลง มิ วิภัตติ เป็น เอ^{๑๑๕} การ
อธิบายวิธีทำตัวรูปอาขยาตลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อาขยาตปทสังวรรณนา

^{๑๐๗} ที.ที.อ. (บาลี) ๑/๒๖๙/๒๓๗.

^{๑๐๘} ที.ที.อ. (ไทย) ๑/๒๖๙/๒๕๑.

^{๑๐๙} ปทรูป. (บาลี) ๑/๔๒๓/๓๑๓.

^{๑๑๐} ชุ.ชา.อ. (บาลี) ๓/๙๑/๑๓๐.

^{๑๑๑} ชุ.ชา.อ. (ไทย) ๓/๙๑/๑๑๐.

^{๑๑๒} ปทรูป. (บาลี) ๑/๕๒๔/๓๘๑.

^{๑๑๓} ปาจิต. (บาลี) ๑/๑๙๙/๓๑๙.

^{๑๑๔} ปทรูป. (บาลี) ๑/๔๕๔/๓๒๘.

^{๑๑๕} ปทรูป. (บาลี) ๑/๕๒๔/๓๘๑.

๒) การอธิบายความบทธาขยาต

หมายถึง การอธิบายความของบทธาขยาต คือ อธิบายว่า บทธาขยาตนี้แปลว่า อย่างไร
อย่างนั้น

โยนิโส วิจิเน ธมฺมฺนติ อุปาเยน จตุสจฺจธมฺมํ วิจินาติ.^{๑๑๖}

คำว่า **เลือกเฟ้นธรรมโดยแยกคาย (โยนิโส วิจิเน ธมฺมํ)** ได้แก่ ย่อมเลือกเฟ้น
ธรรมคือสังขจะ ๔ ประการ โดยอุบาย (ปัญญา)^{๑๑๗}

คำว่า วิจินาติ อธิบายให้รู้ว่า วิจิเน เป็นบทธาขยาต แปลง ตี วัตตมานาวิภัตติ เป็น เอ
และแปลว่า พิจารณา เพราะธาตุมีความหมายมาก ดังพระภิกษุจารย์กล่าวไว้ว่า “อเนกตถตฺตา
ธาตุนํ ธาตุมีความหมายมาก^{๑๑๘}” การอธิบายบทธาขยาตพร้อมทั้งความหมายลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า
อาขยาตปทัตถสังขวรรณา

สียาติ ภเวยฺยาติ อตฺโถ.^{๑๑๙}

คำว่า **สียา** อธิบายว่า ภเวยฺย (พึงมี)

คำว่า ภเวยฺยาติ อตฺโถ อธิบายให้รู้ว่า สียา เป็นบทธาขยาตมีความหมายว่า พึงมี และ
บอกว่า สียา มาจาก อส ธาตุ เอยฺย สัตตมีวิภัตติ แปลง เอยฺย เป็น อียา และ ลบ อ อักษรที่ อส
ธาตุ^{๑๒๐} การอธิบายว่าเป็น บทธาขยาต และ การอธิบายการแปลงวิภัตติ เรียกว่า อาขยาตปท
สังขวรรณา ส่วนการอธิบายความหมายของ อส ธาตุว่า แปลว่า มี เพราะอส ธาตุมีอรรถมาก เรียกว่า
อาขยาตปทัตถสังขวรรณา

๒.๑.๓. โครงสร้างของสังขวรรณาธรรมบทมหาฎีกา

ผู้วิจัยพบว่า พระวรสัมโพธิมหาเถระซึ่งเป็นชาวพม่า จำพรรษาอยู่ที่วัดมหาราม หมู่บ้านเย
สะโจ ใกล้แม่น้ำสลลลาวตี จังหวัดปุกกู่ ประเทศพม่า วางโครงสร้างของสังขวรรณา ในธรรมบทมหา
ฎีกาไว้ดังต่อไปนี้

^{๑๑๖} อัง.สตุตทก.อ. (บาลี) ๓/๑-๕/๑๕๙.

^{๑๑๗} อัง.สตุตทก.อ. (ไทย) ๓/๑-๕/๑๖๐.

^{๑๑๘} ที.สี.ฎีกา (บาลี) ๑/๓๙/๑๘๘.

^{๑๑๙} อภิ.ปญจ.อนฎีกา (บาลี) ๓/๒๕-๓๔/๓๑๖.

^{๑๒๐} ปทรูป. (บาลี) ๑/๕๐๐/๓๖๐.

๒.๑.๓.๑ อุลลึงคสังวรณนา

หมายถึง การอธิบายความบทตั้งโดยประกอบด้วย อิติ ศัพท์ที่บทตั้ง เพื่อให้รู้ว่า เป็นบทตั้งอย่างชัดเจนและเพื่อให้ความหมายกระจ่างแจ้ง เพราะบทตั้งที่มี อิติ ศัพท์ ย่อมปรากฏชัดกว่าบทตั้งที่ไม่มี อิติ ศัพท์

กุกุมพิโกติ กุกุมพ์ อสส อสมิ วา วิชชตีติ กุกุมพิโก.^{๑๒๑}

ชื่อว่า กุกุมพิกะ (เศรชฐี) เพราะอรรถว่าเป็นผู้มีทรัพย์ ในคำว่า กุกุมพิโก (เศรชฐี) นี้

คำว่า กุกุมพ์ อสส อสมิ วา วิชชตีติ อธิบายให้รู้ว่า กุกุมพิโก เป็นอัสสตีตัตถิต โดยวิเคราะห์ว่า กุกุมพ์ อสส อสมิ วา วิชชตีติ กุกุมพิโก (กุกุมพ + อิก) ชื่อว่า เศรชฐี เพราะมีทรัพย์ การแสดงรูปวิเคราะห์ตัตถิต เรียกว่า อภิธานัตถสังวรณนา การอธิบายความบทตั้ง คือ กุกุมพิโก โดยประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า อุลลึงคสังวรณนา

อทโฒติ อิทโ.^{๑๒๒}

คำว่า อทโฒ ได้แก่ ผู้มั่งคั่ง

คำว่า อิทโ อธิบายให้รู้ว่า อทโฒ หมายถึง ผู้มั่งคั่ง การอธิบายบทนามเช่นนี้ เรียกว่า นามปัทตสังวรณนา การอธิบายความหมายของบทนามโดยประกอบด้วย อิติ ศัพท์ ที่บทตั้ง เรียกว่า อุลลึงคสังวรณนา อทโฒ มาจาก อาบทหน้า + เฒ ธาตุ อ ปัจจัย แปลง ฒ เป็น ฒ แล้วซ้อน ท รัสสะ อา เป็น อ ลง สி แปลง สิเป็นโอ สำเร็จรูปเป็น อทโฒ

เสยยถินติ เสยยถา อิท (กตมฺ อิมฺ กถ) ^{๑๒๓}

คำว่า เสยยถิ ได้แก่ เรื่องอะไรบ้าง

คำว่า เสยยถา อิท อธิบายให้รู้ว่า เสยยถิ เป็นนิปาตสมูหะ (หมู่ nibat คือ นิบาตรวมกันอยู่) และแปลว่า เรื่องอะไรบ้าง ดังพระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า “เสยยถินติ นิปาโต.^{๑๒๔} คำว่า เสยยถิ ได้แก่ นิบาต” การอธิบายความคำว่า เสยยถิ ว่าเป็นนิบาตและคำแปล เรียกว่า นิปาตปัทตสังวรณนา การอธิบายความบทตั้ง คือ เสยยถิ โดยประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า อุลลึงคสังวรณนา

^{๑๒๑} ขุ.ธ.ฎีกา (บาลี) ๑/๙.

^{๑๒๒} ขุ.ธ.ฎีกา (บาลี) ๑/๙.

^{๑๒๓} ขุ.ธ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑๐.

^{๑๒๔} ขุ.ธ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑๑/๗๘.

ทานกถนติ ทานุปเภทานิสํสาการสํกิลสโวทานปริทีปิกํ ฌมมเทสนํ.^{๑๒๕}

คำว่า **ทานกถ** ได้แก่ ธรรมเทศนาที่แสดงถึงประเภท อาณิสงส์ ความต่ำทราม ความหม่นหมอง และความผ่องใสแห่งทาน

คำว่า ฌมมเทสนํ อธิบายให้รู้ว่า ทานกถ หมายถึงพระธรรมเทศนา การอธิบายความหมายของบทนาม เรียกว่า นามปทัตถสังฆวรรณนา คำว่า ปเภทานิสํสาการสํกิลสโวทาน-ปริทีปิกํ ทานใส่เพิ่มเข้ามาอธิบายความหมายให้ชัดเจน ขึ้น เรียกว่า ภาวัตถสังฆวรรณนา การอธิบายบทตั้ง คือ ทานกถ โดยประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า อุลลึงคสังฆวรรณนา

อาทีนนวนติ โทสํ.^{๑๒๖}

คำว่า **อาทีนวิ** ได้แก่ โทษ

คำว่า โทสํ อธิบายให้รู้ว่า อาทีนวิ หมายถึงโทษ การอธิบายความบทนาม เรียกว่า นามปทัตถสังฆวรรณนา อีกนัยหนึ่ง อธิบายให้รู้ว่า อาทีนวิ เป็นคำไวพจน์ของ โทส การอธิบายคำที่ใช้แทนกัน มีความหมายเหมือน กัน เรียกว่า ปริยายสังฆวรรณนา การอธิบายบทตั้ง คือ อาทีนวิ โดยประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า อุลลึงคสังฆวรรณนา

อนสฺสวาติ อนิสฺสรา.^{๑๒๗}

คำว่า **อนสฺสวา** ได้แก่ ไม่เป็นใหญ่

คำว่า อนิสฺสรา อธิบายให้รู้ว่า อนสฺสวา หมายถึง (มือเท้า) ไม่เป็นใหญ่ คือไม่สามารถเป็นไปตามความต้องการของตนได้ และวิเคราะห์เป็น นินิบาตบุพพบทกัมมธารยสมาสว่า น อสฺสวา อนสฺสวา ไม่เชื่อฟัง การแสดงอธิบายความหมายของบทนาม เรียกว่า นามปทัตถสังฆวรรณนา การอธิบายความบทตั้ง คือ อนสฺสวา โดยประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า อุลลึงคสังฆวรรณนา

ชชฺชริตาติ ชชฺชริ อิตา^{๑๒๘}

คำว่า **ชชฺชริตา** ได้แก่ ถึงความแก่หง่อม

คำว่า ชชฺชริ อิตา อธิบายให้รู้ว่า ชชฺชริตา หมายถึง (มือและเท้า) ถึงความแก่หง่อม เรียกว่า นามปทัตถสังฆวรรณนา และอธิบายให้รู้ว่า ชชฺชริตา เป็นทุตติยาตปุริสสมาส วิเคราะห์ว่า ชชฺชริ อิตา ชชฺชริตา ถึงความแก่หง่อม ชื่อว่า ชชฺชริตา การอธิบายความบทตั้งโดยประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า อุลลึงคสังฆวรรณนา

^{๑๒๕} พุ.จ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑๐.

^{๑๒๖} พุ.จ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑๐.

^{๑๒๗} พุ.จ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑๐.

^{๑๒๘} พุ.จ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑๑.

วิปชชีสุติ มรฺรึสุ.^{๑๒๙}

คำว่า วิปชชีสุ แปลว่า ตายแล้ว

คำว่า มรฺรึสุ อธิบายให้รู้ว่า วิปชชีสุ มาจาก วิปทหน้า + ปท ธาตุ ย ปัจจัย อุัชชัตตนี้ วิภัตติ แปลง อุ เป็น อีสุ^{๑๓๐} แปลว่า ตาย การอธิบายความบทยอาชยาดเช่นนี้ เรียกว่า อาชยาดปัทถลสังวรณนา การอธิบายความบทยตั้ง คือ วิปชชีสุ โดยประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า อุลลึงคสังวรณนา

๒.๑.๓.๒ วุตติสังวรณนา

หมายถึงการอธิบายความของบทยแบบต่อเนื่องกันไปโดยไม่ประกอบด้วย อิติ ศัพท์ที่บทยตั้ง อธิบายความหมายของบทย, แสดงรูปวิเคราะห์, แยกธาตุ, แยกวิภัตติ, ปัจจัย เพื่อให้ความหมายกระจ่างชัดเจน

อุโง อนนเต สสติ หีสติ ฉินทิตติ สตถา.^{๑๓๑}

ทรงพระนามว่า ศาสตา เพราะทรงตัดที่สุดทั้ง ๒ ประการ [ความหมกหมุ่นในกามและการทรมาณตนให้ลำบาก]

การอธิบายบทยตั้ง คือ สสติ, หีสติ โดยไม่ประกอบด้วย อิติ ศัพท์ ว่า สสติ หีสติ, และหีสติ ฉินทิตติ เรียกว่า วุตติสังวรณนา คำว่า สตถา มาจาก สส ธาตุ + รตถุ ปัจจัย สสธธาตุ กล่าวอรรถตัด แปลว่า ผู้ตัดที่สุด ๒ ประการ คำว่า อุโง อนนเต สสติ อธิบายให้รู้ว่า สตถา หมายถึง พระศาสดา โดยวิเคราะห์ว่า อุโง อนนเต สสติ สตถา (สส + รตถุ) รตถุ ปัจจัยลงในอรรถกัณฑ์สาธนะ การแสดงรูปวิเคราะห์ เรียกว่า อภิธานัตถสังวรณนา การแสดงอรรถของธาตุว่า สส ธาตุ มีความหมายว่า ตัด เพราะ สส ธาตุมีอรรถมาก เรียกว่า อาชยาดปัทถลสังวรณนา คำว่า หีสติ อธิบายให้รู้ว่า สสติ แปลว่า ตัด ไม่ใช่แปลว่า เบียดเบียน และคำว่า ฉินทิตติ แสดงให้รู้ว่า หีสติ แปลว่า ตัด เพราะหีสติ ธาตุมีอรรถมาก เรียกว่า อาชยาดปัทถลสังวรณนา คำว่า อุโง อนนเต ใส่เพิ่มเติมเข้ามาเพื่ออธิบายความหมายให้สมบูรณ์ การอธิบายความเช่นนี้เรียกว่า ภาวัตถสังวรณนา

หมายเหตุ ในเวลาอธิบายขยายบทยตั้ง คำหลัง เป็นคำแปลของคำหน้า ให้แปลคำหลังคำเดียว เช่น สสติ หีสติ ฉินทิตติ ย่อมตัด

^{๑๒๙} ขุ.ธ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑๕.

^{๑๓๐} ปทรูป. (บาลี) ๑/๔๗๐/๓๓๖.

^{๑๓๑} ขุ.ธ.ฎีกา (บาลี) ๑/-/๑๕.

ปัจฉิม์ ปัจฉิม์ ปท์ ปุริมสส ปุริมสส อตถวจนี.^{๑๓๒}

คำหลัง แสดงความหมายของคำหน้า

ปัจฉิม์ ปัจฉิม์ ปุริมสส ปุริมสส อตโธ.^{๑๓๓}

บทหลังเป็นคำแปลของคำหน้า

หีสนตถา ฉินทนตถา.^{๑๓๔}

คำว่า **หีสนตถา** ได้แก่ มีอรรถว่า ตัด

คำว่า ฉินทนตถา อธิบายให้รู้ว่า หีสนตถา หมายถึง สตถา ศัพท์ (สส + รตถุ) มีอรรถว่า ตัด ไม่ใช่มีอรรถว่า เบียดเบียน เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา การอธิบายความบทตั้ง คือ หีสนตถา โดยไม่ประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า วุตติสังวรณนา

สาสติ อนุสาสตีติ **สตถา**.^{๑๓๕}

พระนามว่า ศาสดา เพราะทรงสั่งสอน (สัตว์)

คำว่า สตถา มาจาก สาส ธาตุ + รตถุ ปัจจัย, รตถุ ปัจจัยลงในอรรถกัตตุสาธนะ คำว่า สาสติ แสดงอธิบายให้รู้ว่า สตถา เป็นกิตบถ กัตตุสาธนะ โดยวิเคราะห์ว่า สาสตีติ สตถา ชื่อว่า ศาสดา เพราะสั่งสอน (หมู่สัตว์) การอธิบายความบทโดยแสดงรูปวิเคราะห์ เรียกว่า อภิธานัตถสังวรณนา คำว่า อนุสาสตีติ อธิบายให้รู้ว่า สาสติ แปลว่า สั่งสอน เพราะสาส ธาตุมีอรรถมาก เช่น สาสตี หีสตี อปนตี ย่อมกำจัด ตัวอย่างนี้ สาส ธาตุ มีอรรถว่า กำจัด เรียกว่า อาขยาตปทัตถสังวรณนา การอธิบายความบทตั้ง คือ สาสติ โดยไม่ประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า วุตติสังวรณนา

เทวธีตา เทวภณณา.^{๑๓๖}

คำว่า **เทวธีตา** ได้แก่ นางฟ้า

คำว่า เทวภณณา อธิบายให้รู้ว่า เทวธีตา หมายถึงนางฟ้า อธิบายบทนาม เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา การอธิบายบทตั้ง คือ เทวธีตา โดยไม่ประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า วุตติสังวรณนา

^{๑๓๒} สารตถ.ฎีกา (บาลี) ๒/๑๖๕/๒๓๕.

^{๑๓๓} ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๒๙๖/๒๖๔.

^{๑๓๔} ชุ.ธ.ฎีกา (บาลี) ๑/-/๑๔.

^{๑๓๕} ชุ.ธ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑๕.

^{๑๓๖} ชุ.ธ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑๔.

มูทุธา สิโร.^{๑๓๗}

คำว่า **มูทุธา** ได้แก่ ศีรษะ

คำว่า สิโร อธิบายให้รู้ว่า มูทุธา ได้แก่ ศีรษะ การอธิบายความบทนาม เรียกว่า นามปทัตถสังวรณนา หรืออธิบายให้รู้ว่า มูทุธา เป็นคำไวพจน์ของสิโร การอธิบายคำไวพจน์ เรียก ปริยายสังวรณนา การอธิบายความบทตั้ง คือ มูทุธา โดยไม่ประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า วุตติสังวรณนา

ผลตุ ภิษชตุ.^{๑๓๘}

คำว่า **ผลตุ** ได้แก่ จงแตก

คำว่า ภิษชตุ (ภิทธิ ธาตุ + ย ปัจจัย + ตุ วิภัตติ) อธิบายให้รู้ว่า ผลตุ แปลว่า จงแตก เพราะผลธาดุมือธรรมมาก การอธิบายความหมายของบทอาขยาต เรียกว่า อาขยาตปทัตถสังวรณนา การอธิบายความบทตั้ง คือ ผลตุ โดยไม่ประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า วุตติสังวรณนา

ปริสุทุธาย นิรูปุกกิเลสาย.^{๑๓๙}

ปริสุทุธิ์ คือ ไม่มีอุปกิเลส (สิ่งที่ทำให้มัวหมอง)

คำว่า นิรูปุกกิเลสาย อธิบายให้รู้ว่า ปริสุทุธิ์ คือ ไม่มีอุปกิเลส บทตั้ง คือ ปริสุทุธาย กับ บทขยาย คือ นิรูปุกกิเลสาย มีวิภัตติ พจนะและลึงค์เหมือนกัน การอธิบายความบทต่อเนื่องกันไป โดยไม่ประกอบ อิติ ศัพท์ที่บทตั้งเช่นนี้ เรียกว่า วุตติสังวรณนา

๒.๑.๓.๓ สัมพันธสังวรณนา

หมายถึง การอธิบายความของบทโดยแสดงความสัมพันธ์กันแห่งบทต่างๆ เช่น บทกิริยา บทกัตตาเป็นต้น โดยประกอบด้วย สมพนโธ ที่ท้ายประโยค เพื่อแสดงความเชื่อมสัมพันธ์ของบทหรือข้อความทำให้เข้าใจความหมายได้ชัดเจนขึ้น มีผลการวิจัยดังต่อไปนี้

สตถาติ อิมินา สมพนโธ.^{๑๔๐}

ควรสัมพันธ์กับบทนี้ว่า **สตถา**

คำว่า **สตถา** ท่านอธิบายโดยประกอบด้วย สมพนโธ ไว้ท้ายประโยค เพื่อแสดงความสัมพันธ์ เรียกว่า สัมพันธสังวรณนา

^{๑๓๗} ขุ.ธ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑๙.

^{๑๓๘} ขุ.ธ.ฎีกา (บาลี) ๑/๕๙.

^{๑๓๙} ขุ.ธ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑๕.

^{๑๔๐} ขุ.ธ.ฎีกา (บาลี) ๑/๕๐.

บทตั้ง

นาหฺ ฤๅกษเว อดณฺ์ เอกรูปรุปี สมนุปรุสสามิ.^{๑๔๑}

ฤๅกษุทงฺหลาย เราไม่เห็นแม่รูปหนึ่งอื่น^{๑๔๒}

บทขยาย

อิมสฺส ปน ปทสฺส นกาเรน สมพนฺโธ เวทิตฺพุโ.^{๑๔๓}

ก็ พึงทราบสัมพันธ์บทว่า สมนุปรุสสามิ นี้ กับ น อักษร (น สมนุปรุสสามิ)

น นิบาต ในคำว่า นาหฺ ฤๅกษเว อยู่ห่างไกลจากกิริยา คือ สมนุปรุสสามิ มาก โดยมีบทอื่นมาคั่นถึง ๔ บท คือ อหฺ ฤๅกษเว อดณฺ์ เอกรูปรุปี เพื่อแสดงความเชื่อมสัมพันธ์กันของ น นิบาตกับ กิริยาบท คือ สมนุปรุสสามิ พระอรุทธกถาจารย์จึงอธิบายบทตั้งโดยใช้ สมพนฺโธ เพื่อแสดงความสัมพันธ์กันของบทนั้นๆ ทำให้ผู้ศึกษาเข้าใจความได้ง่าย

บทตั้ง

เตนาวุโส ปุคฺคเลน โส ปุคฺคโล รตติภาคํ วา ทิวสภาคํ วา สงฺขาปี อนาปุจฺฉา ปกฺกมิตฺพุทฺ, นานุพนฺธิตฺพุโ.^{๑๔๔}

ท่านทั้งหลายบุคคลผู้รู้นั้นแม่รู้บุคคลนั้นในเวลากลางคืนหรือกลางวันก็ตาม ก็ไม่ต้องบอกลาจากไปได้เลย ไม่ควรติดตามบุคคลนั้นไป

บทขยาย

โส ปุคฺคโลติ ปทสฺส ปน “นานุพนฺธิตฺพุโ”ติ อิมินา สมพนฺโธ.^{๑๔๕}

ก็พึงทราบสัมพันธ์บทว่า โส ปุคฺคโล กับบทนี้ว่า นานุพนฺธิตฺพุโ (ไม่ควรติดตามบุคคลนั้น)

โส ปุคฺคโล อยู่ห่างไกลจากกิริยา คือ นานุพนฺธิตฺพุโ มาก โดยมีบทอื่นมาคั่นถึง ๗ บท คือ รตติภาคํ วา ทิวสภาคํ วา สงฺขาปี อนาปุจฺฉา ปกฺกมิตฺพุทฺ เพื่อแสดงความเชื่อมสัมพันธ์กันของ โส ปุคฺคโล กับกิริยา คือ นานุพนฺธิตฺพุโ พระอรุทธกถาจารย์จึงอธิบายบทตั้งโดยใช้ สมพนฺโธ เพื่อแสดงความสัมพันธ์ที่ห่างกันนั้นให้ใกล้กันทำให้ผู้ศึกษาเข้าใจได้ง่าย

^{๑๔๑} อัง.เอกก. (บาลี) ๒๐/๑/๑.

^{๑๔๒} อัง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๑/๑.

^{๑๔๓} อัง.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๗.

^{๑๔๔} อัง.นวก. (บาลี) ๒๓/๖/๓๐๗.

^{๑๔๕} อัง.นวก.อ. (บาลี) ๓/๖/๒๙๒.

บทตั้ง

ยาวลจิท โภโต โคตมสส วิปฺปสนฺนานิ อินฺทริยานิ.^{๑๔๖}

(พรหมณ์วัจนโคตรชาวเวนาคปุระกราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า)

อินทรีย์ของท่านพระโคตมผ่องใสยิ่งนัก

บทขยาย

ตสฺส วิปฺปสนฺนปฺเพน สทฺธิ สมฺพนฺโธ.^{๑๔๗}

พึงทราบสัมพันธ์บทว่า ยาวลจิท นั้นกับบทว่า วิปฺปสนฺน

บทว่า ยาวลจิท อยู่ห่างไกลจากบทว่า วิปฺปสนฺนานิ มีบทอื่นมาคั่น ๒ บท คือ โภโต โคตมสส ความจริง เวลาแปล ต้องแปลเข้ากับ วิปฺปสนฺนว่า ยาวลจิท วิปฺปสนฺนานิ = ผ่องใสยิ่งนัก

๒.๑.๔ ความหมายของสังวรณนา

สังวรณนา หมายถึง คำอธิบายความของบท หรือข้อความที่ย่อหรือยากให้กระจ่างแจ้งชัดเจน เป็นทั้งคำอธิบายของพระบาลี, คำอธิบายความของพระอรรถกถาจารย์, คำอธิบายความของพระภิกษุอาจารย์ดังพระภิกษุอาจารย์แสดงรูปวิเคราะห์ว่า “สัณฺณณียติ อตฺถเ อเตตฺตยาติ สัณฺณณนา”^{๑๔๘} ชื่อว่า สังวรณนา เพราะเป็นคำอธิบายความหมายของบทหรือข้อความให้กระจ่างแจ้งชัดเจน”

สัณฺณณียติ อตฺถเ อเตตฺตยาติ สัณฺณณนา.^{๑๔๙}

ชื่อว่า สังวรณนา เพราะเป็นคำอธิบายความหมายของบทให้กระจ่างแจ้งชัดเจน

สิกฺขาติ ติสฺโส สิกฺขา อธิสฺลสิกฺขา อธิจิตตสิกฺขา อธิปัญญาสิกฺขา ตตร ยาโย อธิสฺลสิกฺขา อโย อิมสฺมี อตฺถเ อธิปฺเปตา สิกฺขาติ^{๑๕๐}

คำว่า สิกฺขา ได้แก่ สิกฺขา ๓ อย่าง คือ อธิสฺลสิกฺขา อธิจิตตสิกฺขา และอธิปัญญาสิกฺขา ใน สิกฺขา ๓ นั้น อธิสฺลสิกฺขานี้ที่ทรงประสงค์เอาในความหมายนี้^{๑๕๑}

^{๑๔๖} อัง.ติก. (บาลี) ๒๐/๖๔/๑๗๘.

^{๑๔๗} อัง.ติก.อ. (บาลี) ๒/๖๔/๑๙๒.

^{๑๔๘} อภิ.สง.อนุฎีกา (บาลี) ๑/๑/๑.

^{๑๔๙} อภิ.สง.อนุฎีกา (บาลี) ๑/๑/๑.

^{๑๕๐} วิ.มหา. (บาลี) ๑/๕๕/๓๖.

^{๑๕๑} วิ.มหา. (ไทย) ๑/๕๕/๓๓.

อสฺทฺธมฺโมติ อสฺตํ นิจฺชนานํ ฐมฺโม.^{๑๕๒}

คำว่า **อสฺทฺธมฺม (อสฺทฺธมฺโม)** ได้แก่ ธรรมของอสฺตบุรุษ คือ คนชั้นต่ำ^{๑๕๓}

คำว่า **อสฺทฺธมฺม (อสฺทฺธมฺโม)** เป็นคำที่ยาก เรียกว่า สังวณเณตฺตพพท หรือบทตั้ง เพื่อให้ความหมายของคำว่า อสฺทฺธมฺม กระจ่างชัดเจน พระอรธกถาจารย์จึงอธิบายความว่า อสฺตํ นิจฺชนานํ ฐมฺโม อสฺทฺธมฺม หมายถึง ธรรมอันเป็นความประพฤติของคนชั้นต่ำ หมายถึงการเสพเมถุน ความหมายก็ชัดเจนขึ้น คำว่า อสฺทฺธมฺโม เป็นบทตั้ง คำว่า อสฺตํ นิจฺชนานํ ฐมฺโม เป็นสังวณเณตฺตพพท คือ คำอธิบายขยายความของพระอรธกถาจารย์

ตสฺส กมฺมสฺสตี เมถุนธมฺมปฏิเสวนสงฺขาตสฺส กมฺมสฺส.^{๑๕๔}

คำว่า **กรรมนั้น** (ตสฺส กมฺมสฺส) ได้แก่ กรรม คือ การเสพเมถุนธรรม

คำว่า **กรรมนั้น** (ตสฺส กมฺมสฺส) เป็นคำยากที่ต้องอธิบายความหมายยังไม่ชัดเจนว่า หมายถึงกรรมอะไร เรียกว่า สังวณเณตฺตพพท เพื่อให้ความหมายนั้นชัดเจนกระจ่างแจ้งขึ้น พระภิกษุจารย์จึงอธิบายว่า เมถุนธมฺมปฏิเสวนสงฺขาตสฺส กมฺมสฺส กรรม หมายถึง กรรมคือการเสพเมถุนธรรมนั่นเอง ไม่ได้หมายถึง กรรมอย่างอื่น ความหมายก็ชัดเจนกระจ่างแจ้ง เรียกว่า ภาวตถสังวณเณตฺตพพท

๒.๑.๕ ความสำคัญของสังวณเณตฺตพพทในอรรถกถาธรรมบทและธรรมบทมหาฎีกา

สังวณเณตฺตพพทเป็นสิ่งสำคัญมากยิ่งในการศึกษาพระธรรมวินัยอันเป็นคำสอนของพระพุทธเจ้า ผู้ศึกษาจำเป็นต้องมีความรู้ความเข้าใจเรื่องสังวณเณตฺตพพทเป็นอย่างดี จึงจะช่วยให้เข้าใจพระธรรมอย่างถ่องแท้ ไม่ผิดพลาด สังวณเณตฺตพพทนี้เป็นสิ่งสำคัญมากในการศึกษาพระธรรมคำสอนในตอนทีพระอรธกถาจารย์อธิบายพระพุทฺทพจนฺและพระภิกษุจารย์อธิบายอรรถกถา ถ้าเข้าใจสังวณเณตฺตพพทเป็นอย่างดีแล้ว ก็จะสามารถเข้าใจพระพุทฺทพจนฺได้ถูกต้องตามพระประสงค์ของพระพุทธเจ้า ดังนั้นผู้สนใจศึกษาพระธรรมให้เข้าใจถ่องแท้จึงจำเป็นต้องเรียนรู้สังวณเณตฺตพพทให้เข้าใจเป็นอย่างดี

๒.๒. ประวัติของอรรถกถาธรรมบท

พระพุทฺธโฆสาจารย์ มีบิดา ชื่อ เกสึ มารดา ชื่อ เกสึนี สกุลพราหมณ์ เกิด ณ หมู่บ้าน โฆสคาม ตำบลพุทฺทคยา อำเภอคยา รัฐพิหาร ประเทศอินเดีย ในราวพุทธศตวรรษที่ ๙-๑๐ ได้แต่ง

^{๑๕๒} วิมหา.อ. (บาลี) ๑/๕๕/๒๗๔.

^{๑๕๓} วิมหา.อ. (ไทย) ๑/๕๕/๒๘๑.

^{๑๕๔} สารตถ.ฎีกา (บาลี) ๒/๕๕/๙๙.

อรรถกถาธรรมบทนี้ที่ประเทศศรีลังกา โดยได้รับนิมนต์ให้แต่งจากพระกุมารกัสสปเถระ เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่คนหมู่มาก เพราะอรรถกถาเก่า คือ คำอธิบายความพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า เป็นภาษาสิงหลไม่เป็นประโยชน์คนหมู่มาก ดังนั้นพระพุทธโฆสจารย์จึงปริวรรตจากภาษาสิงหลมาเป็นภาษาบาลีและสังวรรณนาอธิบายความพระคาถาธรรมบทที่ยังไม่ได้อธิบาย เพื่อให้เกิดประโยชน์แก่คนหมู่มาก ดังคำนำธรรมบทอรรถกถาที่ท่านได้กล่าวไว้ว่า

ปรมปรภตา ตสส นิปูณา อตถวณณนา.
 ยา ตมพปณฺณิทีปมฺหิ ทีปภาสาย สณฺจิตา.
 น สาธยติ เสसानํ สตตํ นํ หิตสมฺปทํ
 อปฺเปว นาม สาธเยย สพฺพโลกสฺส สา หิตํ.^{๑๕๕}

อรรถกถาวิณณนาที่ละเอียดของพระคาถาธรรมบทนั้นที่พระอรรถกถาจารย์ก่อนๆ นำสืบๆ ต่อกันมาในประเทศศรีลังกาดำรงอยู่ด้วยภาษาสิงหล ย่อมไม่สามารถ ยังประโยชน์ให้สำเร็จแก่ชนที่เหลือทั้งหลายได้ ชื่ออย่างไรหนอ อรรถกถานั้นจะยังประโยชน์ให้สำเร็จแก่ชาวโลกทั้งปวงได้.^{๑๕๖}

แต่งโดยย่อข้อความและคำอธิบายในอรรถเก่าที่พิสดารมากๆ แล้วเขียนให้กระชับเพื่อความเข้าใจง่าย อธิบายพระคาถาที่พระอรรถกถาจารย์ก่อนๆ ยังไม่ได้อธิบายไว้ อธิบายบอกถึง (๑) ผู้แสดง (๒) ธรรมเทศนาที่แสดง (๓) สถานที่ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงพระคาถาธรรมบท (๔) บุคคลที่ปรารถนาในการแสดงธรรมเรื่องนั้นๆ (๕) ประวัติความเป็นมาของแต่ละเรื่องว่า เพราะเหตุนี้ๆ จึงตรัสพระคาถาธรรมบทนั้นๆ (๖) อธิบายพระคาถาไปที่ละบท คือ ยกบทที่จะอธิบายขึ้นตั้งไว้แล้ว อธิบายไปที่ละบท (๗) ผลการแสดงผลธรรมว่า มีคนได้รับประโยชน์ คือ บรรลุธรรมเท่านั้นเท่านั้น และแปลจากภาษาสิงหลมาเป็นภาษาบาลี ดังคำนำธรรมบทอรรถกถาที่ท่านได้กล่าวไว้ว่า

ตํ ภาสํ อตีติถถาร- คตถจ วจนกฺกมํ
 ปหายาโรปยิตวาน ตนฺติภาสํ มโนรมํ
 คากานํ พยณฺชนปทํ ยํ ตตถ น วิภาวิทํ
 เกวลํ ตํ วิภาเวตฺวา.^{๑๕๗}

(ข้าพเจ้า) ละทิ้งคำอธิบายที่พิสดารยิ่งเสียแล้วยกขึ้น
 สู่ภาษาบาลีที่ไพเราะอธิบายบทพยัญชนะแห่งพระคาถา

^{๑๕๕} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๕-๖/๑.

^{๑๕๖} ชุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๕-๖/๑.

^{๑๕๗} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๘-๑๐/๒.

ที่ยังไม่ได้อธิบายในอรรถกถาภาษาสิงหลนั้นให้
กระจ่าง^{๑๕๘}

๒.๒.๑ โครงสร้างของอรรถกถาธรรมบท

อรรถกถาธรรมบทนี้ เป็นคัมภีร์อธิบายความพระธรรมบท พระพุทธโฆษาจารย์รจนาขึ้นในสมัยพระเจ้ามหารามเป็นกรอธิบายเรื่องราวหรือเหตุการณ์ต่างๆ จะมีเรื่องในปัจจุบันและเรื่องในอดีตสัมพันธ์กันโดยจัดเป็นโครงสร้างดังต่อไปนี้

๑. **อารัมภกถา** คำกล่าวปรารภเรื่อง หมายถึงคำปรารภเริ่มเรื่องว่า พระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่ไหน ทรงปรารภใคร จึงได้ตรัสพระธรรมเทศนานี้ หรือตรัสพระธรรมบทคานานั้นๆ เป็นส่วนประกอบที่สำคัญในส่วนเบื้องต้น

๒. **ปัจจุบันวัตถุ** เรื่องที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน หมายถึง การนำเหตุการณ์หรือเรื่องราวต่างๆ ที่ทำให้เกิดขึ้นในสมัยพุทธกาล ซึ่งเป็นเหตุให้พระพุทธเจ้าปรารภยกขึ้นมาตรัสคาถาธรรมบทนั้นๆ โดยส่วนมากเป็นประวัติของบุคคลบ้าง เทวดา มารบ้าง พรหมบ้าง สัตว์เดรัจฉานบ้าง กล่าวโดยสรุป มีเรื่องพุทธประวัติ ประวัติพระเถระ ประวัติพระเถรี ประวัติสามเณร ประวัติสามเณรี ประวัติภิกษุทั่วไป ประวัติอุบาสก ประวัติอุบาสิกา ประวัตินักบวชในลัทธินอกพระพุทธศาสนา ประวัติพระราชประวัติพระเทวี ประวัติบุคคลทั่วไปทั้งผู้ใหญ่และเด็ก ประวัติเทวดา ประวัติเปรต ประวัติพวกอมนุษย์ และประวัติพวกสัตว์เดรัจฉาน

๓. **อดีตวัตถุ** เรื่องที่เคยเกิดมาแล้วในอดีตชาติ หมายถึงพระพุทธเจ้าตรัสเล่าเรื่องเพื่อแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์กับเรื่องปัจจุบัน พระอรรถกถาจารย์จะนำมาเล่าแทรกไว้ในเรื่องนั้นๆ บางเรื่องก็แสดงไว้ บางเรื่องก็ไม่ได้แสดงไว้ โดยส่วนมากเป็นเรื่องชาดก เกี่ยวกับการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ในชาติต่างๆ หรือเป็นเรื่องบุพพกรรมของพระพุทธเจ้าหรือของพระสาวก เนื้อหานำมาจากพระวินัยปิฎกบ้าง พระสุตตันตปิฎกบ้าง จากอรรถกถาชาดกบ้าง จากเรื่องในอรรถกถาธรรมบทด้วยกันบ้าง เพื่อเป็นอุทาหรณ์แก่เรื่องนั้นๆ

๔. **คาถา** หมายถึง พระคาถาพุทธพจน์ที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้โดยตรง แต่ก่อนที่จะเข้าสู่คานานั้น พระอรรถกถาจารย์จะเล่าเรื่องของบุคคลนั้นแล้วแสดงพฤติกรรมตามความที่จะมีในพระคาถา เสร็จแล้วจึงเป็นพระคาถาพุทธพจน์ ท่านจะแสดงไว้ตามลำดับนั้น

๕. **วิจารณ์** หมายถึง การอธิบายแก้หรือในพระคาถาพุทธพจน์นั้นๆ เพื่อให้เกิดความเข้าใจชัดเจนยิ่งขึ้น บางเรื่องอาจนำอดีตนิทานมาแสดงไว้ต่อท้ายก็มี เพื่อเป็นการประกอบเรื่องที่เล่าประกอบคาถา หรือเล่าเรื่องความสัมพันธ์ของบุคคลในอดีตกับปัจจุบัน

^{๑๕๘} ชู.ธ.อ. (ไทย) ๑/๘-๑๐/๒.

๖. สรุป ในตอนท้ายของอรรถกถาธรรมบทแต่ละเรื่อง พระอรรถกถาจารย์สรุปเรื่องนั้นๆ ไว้ว่า ผลแห่งการแสดงธรรมของพระพุทธเจ้าครั้งนั้น ผลเป็นอย่างไร โดยส่วนมากผู้ที่เป็นต้นเหตุให้พระพุทธเจ้าแสดงเรื่องนั้น จะบรรลุโสดาปัตติผล และพระธรรมเทศานั้นยังมีประโยชน์แก่เทวดาและมนุษย์เป็นจำนวนมาก

ธรรมบท แปลว่า คัมภีร์เป็นเครื่องให้รู้พระธรรม หมายถึงบทธรรมภาษิตสั้นๆ ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ต่างเวลา ต่างสถานที่ และต่างบุคคล มีทั้งหมด ๔๒๓ บท การนับเป็นบท นับตามจำนวนพระคาถา คือ พระคาถา ๑ คาถาหรือพระคาถา ๑ คาถากับอีกกึ่งพระคาถา นับเป็น ๑ บท ในธรรมบทเหล่านี้ ท่านรวบรวมไว้เป็นเรื่องๆ มีชื่อเรื่องปรากฏตามสภาวะธรรมหรือบุคคลที่ทรงปรารภถึง บางเรื่องไม่ปรากฏบุคคลชัดเจน ท่านก็ใช้คำว่า บุคคลใดบุคคลหนึ่งบ้าง ภิกษุรูปใดรูปหนึ่งบ้าง รวมได้ ๓๐๕ เรื่อง แต่ละเรื่องจัดไว้เป็นหมวดหมู่ เรียกว่า วรรค รวมเป็น ๒๖ วรรค แต่ละวรรคมีชื่อปรากฏตามอำนาจเนื้อหาสาระของธรรมบทนั้นๆ และเรื่องนั้นๆ กล่าวคือธรรมบทใดๆ และเรื่องใดๆ ที่มีเนื้อหาสาระสัมพันธ์กันโดยเหมือนกัน คล้ายกัน หรือตรงกันข้าม ท่านก็จัดธรรมบทนั้นๆ และเรื่องนั้นๆ เป็นหมวดหมู่เดียวกัน หรือวรรคเดียวกัน ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

๑. ยมกวรรค	มี	๑๔	เรื่อง	๒๐	คาถา
๒. อัปปมาทวรรค	มี	๙	เรื่อง	๑๒	คาถา
๓. จิตตวรรค	มี	๙	เรื่อง	๑๑	คาถา
๔. ปุပ္ผวรรค	มี	๑๒	เรื่อง	๑๖	คาถา
๕. พาลวรรค	มี	๑๕	เรื่อง	๑๖	คาถา
๖. ปัณชิตตวรรค	มี	๑๑	เรื่อง	๑๖	คาถา
๗. อรหันตวรรค	มี	๑๐	เรื่อง	๑๔	คาถา
๘. สหัสสวรรค	มี	๑๔	เรื่อง	๑๐	คาถา
๙. ปาปวรรค	มี	๑๒	เรื่อง	๑๖	คาถา
๑๐. ทัณทวรรค	มี	๑๑	เรื่อง	๑๗	คาถา
๑๑. ชร้าวรรค	มี	๙	เรื่อง	๑๑	คาถา
๑๒. อัถตตวรรค	มี	๑๐	เรื่อง	๑๐	คาถา
๑๓. โลกวรรค	มี	๑๑	เรื่อง	๑๒	คาถา
๑๔. พุทธวรรค	มี	๙	เรื่อง	๑๘	คาถา
๑๕. สุขวรรค	มี	๘	เรื่อง	๑๒	คาถา
๑๖. ปิยวรรค	มี	๙	เรื่อง	๑๒	คาถา
๑๗. โกธวรรค	มี	๘	เรื่อง	๑๔	คาถา
๑๘. มลวรรค	มี	๑๒	เรื่อง	๒๑	คาถา

๑๙. ัมมัญญวรรคมี	๑๐	เรื่อง	๑๗	คาถา
๒๐. มัคควรรค มี	๑๒	เรื่อง	๑๗	คาถา
๒๑. ปกิณณกวรรคมี	๙	เรื่อง	๑๖	คาถา
๒๒. นิรยวรรค มี	๙	เรื่อง	๑๔	คาถา
๒๓. นาควรรค มี	๘	เรื่อง	๑๔	คาถา
๒๔. ตัณฑาวรรค มี	๑๒	เรื่อง	๒๖	คาถา
๒๕. ภิกขุวรรค มี	๑๒	เรื่อง	๒๓	คาถา
๒๖. พราหมณวรรคมี	๔๐	เรื่อง	๔๒	คาถา

พุทธพจน์คือคำสอนของพระพุทธเจ้า จัดเป็นหมวดหมู่ เรียกว่า นิกาย มี ๕ นิกาย คือ ขุททกนิกาย เป็นชื่อนิกายหนึ่งของพระสุตตันตปิฎก และนับเป็นนิกายที่ ๕ ในจำนวน ๕ นิกาย คือ (๑) ทีฆนิกาย (๒) มัชฌิมนิกาย (๓) สังยุตตนิกาย (๔) อังคุตตรนิกาย (๕) ขุททกนิกาย

คำว่า “นิกาย” แปลว่า หมวดหรือหมู่ หมายถึงหมวดหรือหมู่ของพระธรรมชั้น (กองธรรม) คำว่า “ขุททก” แปลว่า เล็กน้อยหรือย่อยๆ ดังนั้น คำว่า “ขุททกนิกาย” จึงหมายถึงหมวดพระธรรมชั้นหรือพระสูตรเล็กน้อยหรือย่อย ๆ กล่าวคือหมวดพระธรรมหรือพระสูตรใดที่มีจำนวนเล็กน้อย ไม่อยู่ในกฎเกณฑ์ที่จะจัดเข้าในทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย และอังคุตตรนิกายได้ ท่านก็จัดหมวดพระธรรมหรือ พระสูตรนั้นเข้าไว้เป็นหมวดหรือหมู่หนึ่งต่างหาก เรียกว่า ขุททกนิกาย แบ่งเป็นคัมภีร์ได้ ๑๕ คัมภีร์ คือ

๑. ขุททกปาฐะ
๒. ธรรมบท (ธัมมปทะ)
๓. อุทาน
๔. อิติวุตตกะ
๕. สุตตนิบาต
๖. วิมานวัตถุ
๗. เปตวัตถุ
๘. เถรคาถา
๙. เถรีคาถา
๑๐. ชาตกะ
๑๑. นิตเทส
๑๒. ปฏิสัมภิทามัคคะ (ปฏิสัมภิทามรรค)
๑๓. อปทาน
๑๔. พุทธวัจสະ

๑๕. จริยาปิฎก

อรรถกถาธรรมบทนี้ เป็นลำดับที่ ๒ ในชุดทกนิกาย ๑๕ คัมภีร์นั้น มีโครงสร้างประกอบด้วย ๔๒๓ คาถา มี ๓๐๕ เรื่อง แต่ละเรื่องจัดไว้เป็นหมวดหมู่ เรียกว่า วรรค รวมเป็น ๒๖ วรรค แต่ละวรรคมีชื่อปรากฏตามอำนาจเนื้อหาสาระของธรรมบทนั้นๆ และเรื่องนั้นๆ กล่าวคือ ธรรมบทใดๆ และเรื่องใดๆ ที่มีเนื้อหาสาระสัมพันธ์กันโดยเหมือนกัน คล้ายกัน หรือตรงกันข้าม ท่านก็จัดธรรมบทนั้นๆ และเรื่องนั้นๆ เป็นหมวดหมู่เดียวกัน หรือวรรคเดียวกัน^{๑๕๙}

๒.๒.๒ ความหมายของอรรถกถาธรรมบท

หมายถึง คำอธิบายความธรรมบท คือ อรรถกถาอธิบายความหมายของธรรมบทที่เป็นคาถาต่างๆ ให้กระจ่างแจ้ง อรรถกถาธรรมบท แปลว่า อรรถกถาที่อธิบายความธรรมบท หรือธรรมที่ตรัสไว้เป็นบท หมายถึงบทธรรมภาษิตสั้นๆ ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ต่างเวลา ต่างสถานที่ และต่างบุคคล การนับเป็นบท นับตามจำนวนพระคาถา คือ พระคาถา ๑ คาถาหรือพระคาถา ๑ คาถากับอีกกึ่งพระคาถา นับเป็น ๑ บท ในธรรมบทเหล่านี้ ท่านรวบรวมไว้เป็นเรื่อง ๆ มีชื่อเรื่องปรากฏตามสภาวะธรรมหรือบุคคลที่ทรงปรารภถึง บางเรื่องไม่ปรากฏบุคคลชัดเจน ท่านก็ใช้คำว่า บุคคลใดบุคคลหนึ่งบ้าง ภิกษุรูปใดรูปหนึ่งบ้าง รวมได้ ๓๐๕ เรื่อง มีประมาณ ๗๒ ภาณวาร ๓๐๕ เรื่อง

๒.๒.๓ ความสำคัญของอรรถกถาธรรมบท

อรรถกถาธรรมบทนี้ มีความสำคัญมากต่อการศึกษาพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า เพราะเป็นคัมภีร์อธิบายคำสอนของพระพุทธเจ้าที่เป็นพระคาถาให้กระจ่างแจ้งชัดเจนทำให้เข้าใจคำสอนอย่างแจ่มแจ้ง อรรถกถาธรรมบท หรือ เรียกอีกชื่อว่า ธมมปทภูฏกถา นี้ ท่านได้ใช้เป็นหลักสูตรในการเรียนการสอนพระปริยัติธรรม ในประเทศไทยมาแต่โบราณกาล คัมภีร์อรรถกถาธรรมบทนั้น คณะสงฆ์ไทยใช้เป็นหลักสูตรในการเรียนการสอนวิชาภาษาบาลี ทั้งวิชาแปล และวิชากลับ ตั้งแต่ชั้นประโยค ๑-๒ ถึง ประโยค ป.ธ.๖ ภาค ๑-๒-๓-๔ เป็นวิชาแปลชั้นประโยค ๑-๒ ภาค ๕-๖-๗-๘ เป็นวิชาแปลชั้นประโยค ป.ธ.๓ ภาค ๑ เป็นวิชากลับ ชั้นประโยค ป.ธ.๔ ภาค ๒-๓-๔ เป็นวิชากลับชั้นประโยค ป.ธ. ๕ ภาค ๕-๖-๗-๘ เป็นวิชากลับชั้นประโยค ป.ธ.๖ ทางคณะสงฆ์จัดพิมพ์เป็น ๘ ภาค ภาค ๑-๘ แต่ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย จัดพิมพ์เป็น ๒ เล่ม คือ ปฐมภาค เล่มที่ ๑ รวม ภาค ๑-๔ และทุติยภาค เล่มที่ ๒ รวม ภาค ๕-๘ ด้วยวัตถุประสงค์เพื่อให้เป็นหนังสือชุดมหาจุฬารอรรถกถาแปลครบชุด และสะดวกในการศึกษาค้นคว้าสำหรับนิสิตนักศึกษาและท่านที่สนใจโดยทั่วไป^{๑๖๐}

^{๑๕๙} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๓.

^{๑๖๐} ชุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๑๗.

๒.๓ ประวัติและโครงสร้างของธรรมบทมหาฎีกา

๒.๓.๑ ประวัติความเป็นมาของธรรมบทมหาฎีกา

พระวรสัมโพธิมหาเถระซึ่งเป็นชาวพม่า จำพรรษาอยู่ที่วัดมหาราม หมู่บ้านเยสะโจ ใกล้แม่น้ำสลลาวตี จังหวัดบขุกกุ ประเทศพม่า ท่านได้รจนาธรรมบทมหาฎีกานี้ขึ้น ขณะที่ท่านมีอายุ ๕๓ ปี พรรษา ๓๔ เมื่อราวพุทธศักราช ๒๓๓๕-๒๔๐๐ นอกจากคัมภีร์ธรรมบทมหาฎีกานี้ ท่านยังได้รจนาคัมภีร์อื่นอีก ๑๓ เล่ม คือ อภิธัมมัตถสังคหคัมภีร์, ราชวสติ, สุตสารปณาม, ปฏิสนธิวินิจฉัย, ยถาภูตวิภาสนี, มโนทันตทีปนี, สารุขนมโนหรี, มุลฎีกามหานิสสยะ, เถรคาถาอัญญฎีกานิสสยะ, กถินปัญหาวิสัยชชนา, อุปสัมปทานุสาสนะ, มหานิสสยะสูตรสมาส และมหาสีมาเสลলেখะ คัมภีร์ธรรมบทมหาฎีกานี้จะเน้นหนักไปในการอธิบายความหมายของศัพท์ต่างๆ โดยยกหลักฐานจากคัมภีร์ต่างๆ มีพระบาลี อรรถกถา และฎีกาเป็นต้น ดังนั้นคัมภีร์นี้จึงมีประโยชน์ต่อการศึกษาคำอธิบายของบทต่างๆ เหล่านี้^{๑๖๑}

๒.๓.๒ โครงสร้างของธรรมบทมหาฎีกา

ธรรมบทมหาฎีกานี้ มีโครงสร้าง คือ คำปรารภเรื่อง อธิบายศัพท์ต่างๆ ของแต่ละเรื่องที่ควรอธิบาย วิเคราะห์ศัพท์แยกธาตุ ปัจจัย วิภัติ แล้วสรุป ประกอบด้วย เรื่อง ๑๖๖ เรื่อง แต่ละเรื่องจัดไว้เป็นหมวดหมู่ เรียกว่า วรรค รวมเป็น ๒๖ วรรค แต่ละวรรคมีชื่อปรากฏตามอำนาจเนื้อหาสาระของธรรมบทนั้น ๆ ในแต่ละเรื่องเน้นอธิบายศัพท์ยากในเรื่องนั้นๆ วิเคราะห์บท บอกธาตุ บอกปัจจัย และวิภัติของบทที่วิเคราะห์นั้นๆ อธิบายความหมายของบทและยกตัวอย่างจากพระบาลี อรรถกถา และฎีกาอื่นๆ มาอ้างอิง มีรายละเอียดต่อไปนี้

๑. ยมกวรรค
๒. อัปปมาทวรรค
๓. จิตตวรรค
๔. ปุပ္พวรรค
๕. พาลวรรค
๖. ปันชิตตวรรค
๗. อรหันตวรรค
๘. สหัสสวรรค
๙. ปาปวรรค
๑๐. ทัณทวรรค
๑๑. ชราววรรค

^{๑๖๑} ชุ.ธ.ฎีกา (บาลี) ๑/๓๕.

๑๒. อัตตวรรค
๑๓. โลกวรรค
๑๔. พุทธวรรค
๑๕. สุขวรรค
๑๖. ปิยวรรค
๑๗. โกธวรรค
๑๘. มลวรรค
๑๙. ธรรมวรรค
๒๐. มัคควรรค
๒๑. ปกิณณกวรรค
๒๒. นiryวรรค
๒๓. นาควรรค
๒๔. ตัณหาวรรค
๒๕. ภิกขุวรรค
๒๖. พรหมณวรรค

๒.๓.๓ ความหมายของธรรมบทมหาฐีกา

ธรรมบทมหาฐีกา หมายถึง คัมภีร์ที่อธิบายความของอรรถกถาธรรมบทให้ผู้ศึกษาเข้าใจ พระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าอย่างกระจ่างแจ้งชัดเจน ดังที่พระฐีกาจารย์กล่าวไว้ว่า

เกณฐเจเน ฐีกาติ. อฏฐกถาตถาวโพนฐเจเน อฏฐกถาตถาวณณนากรณฐเจเน อฏฐกถาตถ-
 ชานนถาวณณฐเจเน วา. อฏฐกถาย อตโถ ฐีกียติ คมียติ พุชฌมียติ เอตถ เอตถายาติ วา
 ฐีกา. อฏฐกถาย อตถาวณณน ฐีกเกติ กโรติ เอตถ เอตถายาติ วา ฐีกา. อฏฐกถาย อตถชานนถาวณ
 ฐีกเกติ ภาวติ เอตถ เอตถายาติ วา ฐีกาติ อาทิตีโฆย.^{๑๖๒}

[ถาม] ชื่อ ฐีกา เพราะอะไร

[ตอบ] เพราะเป็นเหตุให้รู้ความหมายของอรรถกถา, กระทำการอธิบายความหมายของ
 อรรถกถา หรือ เป็นญาณที่รู้ความหมายของอรรถกถา ชื่อว่า ฐีกา (ฐีก + อปัจจย + อา
 เครื่องหมายอดีตลึงค์ปัจจย ทีฆะ อิ เป็น อี) เพราะเป็นที่/เป็นเหตุให้รู้ ความหมายของอรรถ
 กถา ชื่อว่า ฐีกาเพราะเป็นที่/เป็นเหตุอธิบายความหมายของอรรถกถา ชื่อว่า ฐีกา เพราะเป็น
 ที่/เป็นเหตุแห่งญาณที่รู้ความหมายของอรรถกถา

^{๑๖๒} ชุ.ธ.ฐีกา (บาลี) ๑/-/๒.

ธรรมบท หมายถึง คำอธิบายธรรมทั้งหลายในคาถาธรรมบทให้กระจ่างแจ้ง เป็นคัมภีร์ที่ทำให้เข้าใจพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าอย่างถ่องแท้ เมื่อนำ ๒ คำ คือ มหาฎีกา และธมมบท มาแปลความรวมกัน ได้ความว่า มหาฎีกาที่อธิบายธรรมบททั้งหลายให้กระจ่างแจ้งชัดเจนแก่ผู้ฟัง (ธรรมบทมหาฎีกา) ดังพระฎีกาจารย์กล่าวไว้ว่า “ปญจวิธเญยธมเม ปชชนเต ฌายนเต เอตถ เอเตนาคติ วา **ธมมบท** ปรียตติปาฬิมเม ปชชนเต ฌายนเต เอตถ เอเตนาคติ วา **ธมมบท**.”^{๑๖๓} ชื่อว่า **ธรรมบท** เพราะเป็นที่/เครื่องให้รู้เญยธรรม ๕ ประการ ชื่อว่า **ธรรมบท** เพราะเป็นที่/เครื่องให้รู้ปรียติธรรม”

๒.๓.๔ ความสำคัญของธรรมบทมหาฎีกา

ธรรมบทมหาฎีกานี้ สำคัญมากต่อการศึกษาพระธรรมคือธรรมบททั้งบาลีและธรรมบท อรรถกถาเป็นอย่างยิ่ง เพราะท่านได้อธิบายความหมายของศัพท์ต่างๆ ทำให้เข้าใจศัพท์นั้นๆ อย่างชัดเจน ดังคำนำของคัมภีร์ ธรรมบทมหาฎีกา กล่าวไว้ว่า คัมภีร์ธรรมบทมหาฎีกานี้เน้นหนักการอธิบายความหมายของศัพท์ต่างๆ โดยยกหลักฐานมาจากคัมภีร์ต่างๆ มีพระบาลี อรรถกถา และฎีกา เป็นต้น และแสดงรูปวิเคราะห์และเชิงประโยคตามหลักไวยากรณ์ ดังนั้นคัมภีร์นี้จึงมีประโยชน์ต่อการศึกษาถึงคำอธิบายศัพท์ต่างๆ เหล่านั้น (คำนำ)^{๑๖๔}

๔. สรุปท้ายบท

พระพุทธโฆสาจารย์ ได้แต่งอรรถกถาธรรมบทนี้ที่ประเทศศรีลังกา โดยได้รับนิมนต์ให้แต่งจากพระกุมารกัสสปเถระ ในราวพุทธศตวรรษที่ ๙-๑๐ อธิบายความสังวรธรรณาแก้อรรถพระคาถา บาลีธรรมบท อรรถกถาธรรมบทมีโครงสร้าง คือ (๑) คำกล่าวปรารภเรื่อง หมายถึงคำปรารภเริ่มเรื่องว่า พระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่ไหน ทรงปรารภใคร จึงได้ตรัสพระธรรมเทศานี้เป็นส่วนประกอบที่สำคัญในส่วนเบื้องต้น (๒) เรื่องที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน หมายถึง การนำเหตุการณ์หรือเรื่องราวต่างๆ ที่ทำให้เกิดขึ้นในสมัยพุทธกาล ซึ่งเป็นเหตุให้พระพุทธเจ้าปรารภยกขึ้นมาตรัสคาถาธรรมบทนั้นๆ กล่าวโดยสรุป มีเรื่องพุทธประวัติ ประวัติพระเถระ ประวัติพระเถรี ประวัติสามเณร ประวัติสามเณรี ประวัติภิกษุทั่วไป ประวัติอุบาสก ประวัติอุบาสิกา ประวัตินักบวชในลัทธินอกพระพุทธศาสนา ประวัติพระราชประวัติพระเทวี ประวัติบุคคลทั่วไปทั้งผู้ใหญ่และเด็ก ประวัติเทวดา ประวัติเปรต ประวัติพวกอมมนุษย์ และประวัติพวกสัตว์เดรัจฉาน (๓) เรื่องที่เคยเกิดมาแล้วในอดีตชาติ หมายถึง พระพุทธเจ้าตรัสเล่าเรื่องเพื่อแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์กับเรื่องปัจจุบัน พระอรรถกถาจารย์จะนำมาเล่าแทรกไว้ในเรื่องนั้นๆ บางเรื่องก็แสดงไว้ บางเรื่องก็ไม่ได้แสดงไว้ โดยส่วนมากเป็นเรื่องชาดก

^{๑๖๓} ชุ.ธ.ฎีกา (บาลี) ๑/๗.

^{๑๖๔} ชุ.ธ.ฎีกา (บาลี) ๑/๓๕.

เกี่ยวกับการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ในชาติต่างๆ หรือเป็นเรื่องบุรพกรรมของพระพุทธเจ้าหรือของพระสาวก เนื้อหานำมาจากพระวินัยปิฎกบ้างพระสุตตันตปิฎกบ้าง จากอรรถกถาชาดกบ้าง จากเรื่องในอรรถกถาธรรมบทด้วยกันบ้าง เพื่อเป็นอุทาหรณ์แก่เรื่องนั้นๆ (๔) คาถา หมายถึง พระคาถาพุทธพจน์ที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้โดยตรง แต่ก่อนที่จะเข้าสู่คานานั้น พระอรรถกถาจารย์จะเล่าเรื่องของบุคคลนั้นแล้วแสดงพฤติกรรมตามความที่จะมีในพระคาถา เสร็จแล้วจึงเป็นพระคาถาพุทธพจน์ ท่านจะแสดงไว้ตามลำดับนั้น (๕) วิวรรณะ หมายถึง การอธิบายแก้อรรถในพระคาถาพุทธพจน์นั้นๆ เพื่อให้เกิดความเข้าใจชัดเจนยิ่งขึ้น บางเรื่องอาจนำอดีตนิทานมาแสดงไว้ต่อท้ายก็มี เพื่อเป็นการประกอบเรื่องที่เล่าประกอบคาถา หรือเล่าเรื่องความสัมพันธ์ของบุคคลในอดีตกับปัจจุบัน (๖) สรุปรูป ในตอนท้ายของอรรถกถาธรรมบทแต่ละเรื่อง พระอรรถกถาจารย์สรุปรูปเรื่องนั้นๆ ไว้ว่า ผลแห่งการแสดงธรรมของพระพุทธเจ้าครั้งนั้น ผลเป็นอย่างไร โดยส่วนมากผู้ที่เป็นต้นเหตุให้พระพุทธเจ้าแสดงเรื่องนั้น จะบรรลุนิเวศน์ผลและพระธรรมเทศนานั้นยังมีประโยชน์แก่เทวดาและมนุษย์เป็นจำนวนมาก

พระวราสัมโพธิมหาเถระได้อธิบายความสังวรณ์อรรถกถาธรรมบท เรียกว่า ธรรมบทมหาฎีกา ธรรมบทมหาฎีกานี้เป็นคัมภีร์อธิบายความอรรถกถาธรรมบท มีโครงสร้าง คือ คำปรารภเรื่อง อธิบายศัพท์ต่างๆ ของแต่ละเรื่องที่ควรอธิบาย วิเคราะห์ศัพท์แยกธาตุ ปัจจัย วิภัติ แล้วสรุปและมีความสำคัญคือทำให้เข้าใจความหมายของศัพท์ยากต่างๆ ได้เป็นอย่างดี

บทที่ ๓

ศึกษาวิเคราะห์สังวรรณนาในอรรถกถาธรรมบทและธรรมบทมหาฎีกา

ผู้วิจัยได้ศึกษาวิเคราะห์สังวรรณนาในอรรถกถาธรรมบทและธรรมบทมหาฎีกาแบ่งแยกออกเป็นคาถาธรรมบทบาลี แปล วิเคราะห์ความ, อรรถกถาบาลี แปล วิเคราะห์ความ, ธรรมบทมหาฎีกาบาลี แปล วิเคราะห์ความ ตั้งบทบาลี บทอรรถกถาที่ขยายบาลี และบทฎีกาที่ขยายอรรถกถาอธิบาย วิเคราะห์ไปตามลำดับ ผู้วิจัยนำเสนอรายละเอียดดังต่อไปนี้

- ๓.๑ แปลคาถามโนปุพพังคมาบาลี อรรถกถาบาลีและฎีกาบาลีของคานานัน
- ๓.๒ วิเคราะห์ความคาถามโนปุพพังคมา
- ๓.๓ วิเคราะห์ความแก้อรรถในอรรถกถาธรรมบทและธรรมบทมหาฎีกา
- ๓.๔ สรุปท้ายบท

๓.๑ แปลคาถามโนปุพพังคมาบาลี อรรถกถาบาลีและฎีกาบาลีของคานานัน

มโนปุพพังคมา ธมมา มโนเสฏฐา มโนมยา
มนสา เจ ปทุญฺเฐน ภาสติ วา กโรติ วา
ตโต นํ ทุกขมนเวติ จกุกวํ วหโต ปทํ^๑

(พระผู้มีพระภาคตรัสพระคานานันแก่อภิกษุทั้งหลายว่า)

ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า
มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ
ถ้าคนมีใจชั่ว ก็จะถูกชั่วหรือทำชั่วตามไปด้วย
เพราะความชั่วนั้น ทุกข์ย่อมติดตามเขาไป
เหมือนล้อหมุนตามรอยเท้าโคที่ลากเกวียนไปฉะนั้น^๒

อรรถกถาบาลี

มโนปุพพังคมา ธมมา มโนเสฏฐา มโนมยา
มนสา เจ ปทุญฺเฐน ภาสติ วา กโรติ วา

^๑ ชุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑/๑๕.

^๒ ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑/๒๓.

ตโต นั ทุกขมนเวติ จกั้ว วหโต ปทนต์.

ตตถ มโนติ กามาวจรกุสลาภิเภท สัพพมปี จตุกัมภิจิตต์. อิมสมิ ปน ปเท ตทา ตสส เวชชสส อุปฺปนฺนจิตตวเสน นิยมิยานัน ววตถาปิยมานัน ปริจฉิชฺชียมานัน โทมนสสสทคตฺ ปฏฺิขสมฺปยุตฺต- จิตตเมว ลพภติ. ปุพฺพงคมาติ เตน ปจฺมคามินา หุตฺวา สมฺนนาคตา. **ธมฺมาติ** คุณเทสนาปริยตฺติ- นิสสตตนิชชีวเสน จตฺตารอ ธมฺมา นาม. เตสุ

“น ทิ ธมฺโม อธมฺโม จ อุโภ สมฺวิปากิโน.

อธมฺโม นิรยํ เนติ ธมฺโม ปาเปติ สุกคฺติ”นฺติ.

อัยฺ คุณธมฺโม นาม. “ธมฺมํ โว ภิกฺขเว เทเสสฺสามิ อาทิกฺลยาณ”นฺติ อัยฺ เทสนาธมฺโม นาม. “อิธ ปน ภิกฺขเว เอกจฺเจ กุลปฺตฺตา ธมฺมํ ปริยาปฺณนฺติ สุตตํ เคยย”นฺติ อัยฺ ปริยตฺติธมฺโม นาม. “ตสมิ โข ปน สมเย ธมฺมา โหนติ ขนฺธา โหนตี”ติ (ธ. ส. ๑๒) อัยฺ นิสสตตธมฺโม นาม นิชชีวธมฺโมติปิ เอโส เอว. เตสุ อิมสมิ จาเน นิสสตตนิชชีวธมฺโม อธิปฺเปโต. โส อตถโต ตโย อรูปิโน ขนฺธา เวทนาภฺขนฺโธ สณฺหาภฺขนฺโธ สงฺขารภฺขนฺโธติ. เอเต ทิ มโน ปุพฺพงคโม เอเตสนฺติ **มโนปุพฺพงคมา** นาม. กถํ ปเนเตทิสฺสทฺธิ เอกวตฺถุโก เอการมฺมโณ อุปฺพฬ อจฺริมํ เอกกฺขณฺ อุปฺปชฺชมาโน มโน ปุพฺพงคโม นาม โหตีติ? อุปฺปาทปจฺจยฺภูเรน. ยถา ทิ พุทฺธุ เอกโต ความฆาตาทีนิ กมฺมานิ กโรนฺเตสุ “โก เอเตสํ ปุพฺพงคโม”ติ วุตฺเต โย เนสํ ปจฺจโย โหติ ยํ นิสฺสาย เต ตํ กมฺมํ กโรนฺติ โส ทตฺโต วา มิตฺโต วา เตสํ ปุพฺพงคโมติ วุจฺจติ เอวํสมฺปทมิทํ เวทิตฺพฬ. อิติ **อุปฺปาทปจฺจยฺภูเรน** มโน ปุพฺพงคโม เอเตสนฺติ **มโนปุพฺพงคมา**. น ทิ เต มเน อนฺุปฺปชฺชเนเต อุปฺปชฺชิตฺุ สกโกณฺติ มโน ปน เอกจฺเจสุ เจตฺสึเกสุ อนฺุปฺปชฺชเนตฺสึปิ อุปฺปชฺชติ เอว. อธิปฺติวเสน ปน มโน เสฏฺโฐ เอเตสนฺติ **มโนเสฏฺฐา**. ยถา ทิ โจราทีนํ โจเรฏฺฐกาทโย อธิปฺติโน เสฏฺฐา. ตถา เตสมฺปิ มโน อธิปฺติ มโนว เสฏฺฐา. ยถา ปน ทารุอาทิตฺิ นิปฺพนฺนานิ ตานิ ตานิ ฆณฺฑานิ ทารุมาทิตฺิ นาม โหนฺติ ตถา เตปิ มนฺโต นิปฺพนฺนตฺตา มโนมฺยา นาม.

ปทฺฐเจนาติ อาคนฺตุเกหิ อภิขฺมาทิตฺิ โทเสทิสฺส ปทฺฐเจเน. ปกฺติมโน ทิ ภาวคฺจิตฺตํ ตํ อปทฺฐจฺ. ยถา ทิ ปสนนํ อุทกํ อาคนฺตุเกหิ นีลาทิตฺิ อุปฺกุกิลฺลิจฺจํ นีโลทกาทภิเภท โหติ น จ นวํ อุทกํ นาปิ ปุริมํ ปสนนํอุทกเมว ตถา ตมฺปิ อาคนฺตุเกหิ อภิขฺมาทิตฺิ โทเสทิสฺส ปทฺฐจฺ โหติ น จ นวํ จิตฺตํ นาปิ ปุริมํ ภาวคฺจิตฺตเมว เตนาท ภคฺวา “ปภสฺสรมิทํ ภิกฺขเว จิตฺตํ ตถจฺ โข อาคนฺตุเกหิ อุปฺกุกิลฺเสทิสฺส อุปฺกุกิลฺลิจฺจ”นฺติ เอวํ มนฺสา เจ ปทฺฐเจเน ภาสฺติ วา กโรติ วา โส ภาสฺมาโน จตฺตฺพิริธํ วจฺิจฺจจฺริตเมว ภาสฺติ กโรนฺโต ติวริธํ ภาวฺจฺจจฺริตเมว กโรติ อภาสฺนโต อกโรนฺโต ตาย อภิขฺมาทิตฺิ ปทฺฐเจมานสฺตาย ติวริธํ มโนทฺจฺจจฺริตํ ปุเรติ. เอวมสฺส ทส อุกฺสลกมฺมปถา ปาริปุริ คจฺฉนฺติ.

ตโต นั ทุกขมนเวตีติ ตโต ติวริธฺจฺจจฺริตโต ตํ ปุคฺคลํ ทุกฺขํ อนเวติ ทฺจฺจจฺริตานุภาเวเน จตฺตฺสุ อปาเยสุ มนฺุสเสสุ วา ตมตฺตภาวํ คจฺฉนฺตํ กายวตฺถุ กมฺปิ อิตฺรมฺปิติ อิมินา ปริยาเยเน กายิกเจตฺสึกํ วิปากทฺกฺข อนฺุคจฺฉนฺติ. ยถา ทิ? จกั้ว วหโต ปทนต์ จฺเร ยุตฺตสฺส จฺรํ วหโต พลฺพิทฺสส ปทํ จกั้ว วิย. ยถา ทิ โส เอกมฺปิ ทิวสํ ทเวปิ ปญฺจปี ทสปี อทฺมมาสมฺปิ มาสมฺปิ วหนฺโต จกั้ว นีวตฺเตตฺุ ชหิตฺุ น

สกุโกติ อถ ขวสส ปุโรโต อภิกกมณฑสส ยุก คีวั พารติ ปจจโต ปฏิกกมณฑสส จกุก อูรัมส์ ปฏินทติ. อิเมหิ ทวีหิ อากาเรหิ พารนตัม จกุก ตสส ปทานุปทิกโก โหติ ตเถว มนสา ปทภูเจเน ตีณิ ทุจจริตานิ ปุเรตวา ธิตัม ปุคคัลลํ นิรยาทีสุ ตตถ ตตถ คตคตฏฐาเน ทุจจริตมูลกํ กายิกมปิ เจตสิกมปิ ทุกข- มนุพฺพนธติ.^๓

อรรถกถาแปล

ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า

มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ

ถ้าคนมีใจชั่ว ก็จะถูกชั่วหรือทำชั่วตามไปด้วย

เพราะความชั่วนั้น ทุกข์ย่อมติดตามเขาไป

เหมือนล้อหมุนตามรอยเท้าโคที่ลากเกวียนไป ฉะนั้น^๔

คำว่า **ใจ (มโน)** ในพระคานานั้น ได้แก่ จิตที่เป็นไปในภุมิ ๔ แม้ทั้งหมด ต่างโดย กามาวจรกุศลจิตเป็นต้น แต่ในคำนี้ เมื่อนิยม กะ กำหนดลง ด้วยอำนาจจิตที่เกิดขึ้นแก่หมอนั้น ในเวลานั้น ย่อมได้เฉพาะจิตที่เป็นไปพร้อมกับโทมนัส ประกอบด้วยปฏิฆะ คำว่า **มีใจเป็นหัวหน้า (ปุพฺพจมา)** คือ ประกอบด้วยใจนั้นที่มีสภาวะเป็นไปก่อน คำว่า **ธรรมทั้งหลาย (ธมฺมา)** ได้แก่ ธรรม ๔ ประการ คือ (๑) คุณธรรม (๒) เทศนาธรรม (๓) ปริยัติธรรม (๔) นิสสัตตนิชชีวธรรม ในธรรม ๔ ประการนั้น ธรรมนี้ในคำว่า

“ก็ธรรมและอธรรมทั้ง ๒ ประการมีผลไม่เหมือนกัน

อธรรมย่อนำไปสู่รอก ธรรมย่อมให้ถึงสุคติ”

ชื่อว่า **คุณธรรม** ธรรมนี้ในคำว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงธรรม มีความงามในเบื้องต้น แก่เธอทั้งหลาย” เป็นต้น ชื่อว่า **เทศนาธรรม** ธรรมนี้ในคำว่า “ภิกษุทั้งหลาย กุลบุตรบางพวกในธรรม วินัยนี้ ย่อมเล่าเรียนธรรม คือ สุตตะ เคยยะ” เป็นต้น ชื่อว่า **ปริยัติธรรม** ธรรมนี้ในคำว่า “สภาวะธรรม คือขันธในสมัยนั้น” เป็นต้น ชื่อว่า **นิสสัตตธรรม** นัยแต่ในคำว่า **นิชชีวธรรม** ก็เช่นเดียวกัน

ในธรรม ๔ ประการนั้น นิสสัตตนิชชีวธรรม พระศาสดาทรงประสงค์ในที่นี้ นิสสัตตนิชชีว- ธรรมนั้น โดยใจความ ได้แก่อรุปขันธ ๓ ประการ คือ (๑) เวทนาขันธ (๒) สัญญาขันธ (๓) สังขารขันธ ก็อรุปขันธ ๓ ประการนี้ ชื่อว่า **มีใจเป็นหัวหน้า** เพราะใจเป็นหัวหน้าของอรุปขันธ ๓ ประการนี้

ถามว่า ก็ใจมีวัตถุเดียวกัน มีอารมณ์เดียวกัน เกิดขึ้นในขณะเดียวกัน พร้อมกับธรรมเหล่านั้น ไม่ก่อนไม่หลังกัน ชื่อว่าเป็นหัวหน้าของธรรมเหล่านั้นอย่างไร

ตอบว่า เพราะความหมายว่าเป็นปัจจัยเครื่องยังธรรมให้เกิดขึ้น

^๓ ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑/๓.

^๔ ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑/๒๓.

เหมือนอย่างว่า เมื่อพวกโจรเป็นอันมาก ร่วมกันทำโจรกรรมมีการปล้นชาวบ้านเป็นต้น เมื่อมีใครถามว่า “ใครเป็นหัวหน้าของพวกมัน” ผู้ใดเป็นที่อาศัยของพวกมัน หรือพวกมันอาศัยผู้ใดทำกรรมนั้น ผู้นั้นชื่อที่ตตะก็ตาม ชื่อมัตตะก็ตาม เขาเรียกว่า “เป็นหัวหน้าของพวกมัน” ฉันท ไช้ อุปไมยนี้ บัณฑิตก็ทราบฉันทนั้น ใจชื่อว่า เป็นหัวหน้าของธรรมทั้งหลายนั้น ด้วยความหมายว่าเป็นปัจจัยเครื่องยังธรรมให้เกิดขึ้น ด้วยประการฉะนี้ เหตุนี้ ธรรมทั้งหลายนั้น จึงชื่อว่า มีใจเป็นหัวหน้า เพราะเมื่อใจไม่เกิดขึ้น ธรรมเหล่านั้นก็ไม่สามารถจะเกิดขึ้นได้

ส่วนใจ แม้เมื่อเจตสิกธรรมบางเหล่าไม่เกิดขึ้น ก็ย่อมเกิดขึ้นได้แท้ อนึ่ง ใจชื่อว่าเป็นใหญ่แห่งธรรมทั้งหลายนั้น ด้วยอำนาจเป็นอธิบดี เหตุนี้ ธรรมทั้งหลายนั้นจึงชื่อว่า **มีใจเป็นใหญ่** เหมือนอย่างว่า คนทั้งหลายมีหัวหน้าโจรเป็นต้น เป็นผู้ปกครอง คือเป็นใหญ่ของคนทั้งหลายมีโจรเป็นต้น ฉันท ใจก็เป็นหัวหน้า เป็นใหญ่แห่งธรรมเหล่านั้น ฉันทนั้น อนึ่ง สิ่งของทั้งหลายนั้นๆ ที่สำเร็จมาจากไม้เป็นต้น ก็ชื่อว่าเป็นสำเร็จมาจากไม้เป็นต้น ฉันท ไม้ธรรมทั้งหลายนั้น ก็ชื่อว่า **สำเร็จด้วยใจ** เพราะสำเร็จมาแต่ใจ ฉันทนั้น คำว่า **ชั่ว (ปฏฺฐาเจน)** คือ อันโทษมีความเพ่งเล็งเป็นต้นที่จรมมา ประทุษร้ายแล้ว จริชอยู่ ใจปกติชื่อว่า กวางจิต กวางจิตนั้นอันโทษไม่ประทุษร้ายแล้ว เหมือนอย่างว่า น้ำใสย่อมขุ่นมัวเพราะสีมีสีเขียวเป็นต้นที่จรมมา กลายเป็นน้ำต่างโดยน้ำสีเขียวเป็นต้น จะชื่อน้ำใหม่ก็มีใช่ จะชื่อน้ำใสเดิมนั้นแหละก็มีใช่ ฉันท ใฝ่ กวางจิตแต่นั้น ชื่อว่า **เศร้าหมอง** เพราะโทษมีความเพ่งเล็งเป็นต้นที่จรมมา จะชื่อน้ำจิตใหม่ก็มีใช่ จะชื่อน้ำกวางจิตเดิมนั้นแหละก็มีใช่ ฉันทนั้น เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย จิตนี้ผุดผ่อง แต่จิตนั้นแลเศร้าหมองเพราะอุปกิเลสที่เกิดขึ้นในภายหลัง”^๕ **ถ้าคนมีใจชั่วอย่างนี้ (มนสา เจ ปฏฺฐาเจน)** ด้วยประการฉะนี้ คำว่า **ก็จะพูดชั่ว หรือทำชั่วตามไปด้วย (ภาสตี วา กโรตี วา)** ความว่า เขาเมื่อพูด ย่อมพูดเฉพาะวจีทุจริต ๔ ประการ เมื่อทำ ย่อมทำเฉพาะกายทุจริต ๓ ประการ เมื่อไม่พูด ไม่ทำ เพราะความที่ตนเป็นผู้มีใจชั่วเพราะความเพ่งเล็งเป็นต้นนั้น ย่อมทำมโนทุจริต ๓ ประการให้บริบูรณ์ อุกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการของเขา ย่อมถึงความบริบูรณ์ด้วยประการอย่างนี้ คำว่า **เพราะความชั่วนั้น ทุกข์ย่อมติดตามเขาไป (ตโต นํ ทุกฺขมเนวติ)** ความว่า ทุกข์ย่อมติดตามบุคคลนั้นไป เพราะทุจริต ๓ ประการนั้น คือวิปากทุกข์อันเป็นไปทางกายและทางจิต โดยปริยายนี้ว่า “ทุกข์มีกายเป็นที่ตั้งบ้าง ทุกข์มีจิตนอกนี้เป็นที่ตั้งบ้าง” ย่อมติดตามอรรถภาพนั้น ผู้ไปอยู่ในอบาย ๔ กิติ ในหมู่มนุษย์ก็ดี เพราะอานุภาพแห่งทุจริต

ถามว่า ทุกข์ย่อมติดตามบุคคลนั้นไปเหมือนอะไร

ตอบว่า **เหมือนล่อหมุนตามรอยเท้าโคที่ลากเกวียนไป ฉะนั้น**

อธิบายว่า เหมือนล่อหมุนไปตามรอยเท้าโคที่ลากเกวียน แยกไปอยู่ ฉะนั้น เหมือนอย่างว่า มันลากไป ๑ วันก็ดี ๒ วันก็ดี ๕ วันก็ดี ๑๐ วันก็ดี กิ่งเดือนก็ดี ย่อมไม่อาจให้ล่อหมุนกลับ คือไม่อาจจะล่อไปได้ โดยที่แท้ เมื่อมันก้าวไปข้างหน้า แยกก็ทับคอมัน เมื่อมันถอยหลัง ล่อก็กระทบ

^๕ อัง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๔๙/๙.

เนื้อหา ล้อเสียดสีด้วยเหตุ ๒ ประการนี้ หมุนตามรอยเท้าของมันไป ฉันทใด ทุกข์ทั้งที่เป็นไปทางกาย ทั้งที่เป็นไปทางจิต อันมีทุจริตเป็นมูล ย่อมติดตามบุคคลผู้มีใจชั่วทำทุจริต ๓ ประการให้บริบูรณ์อยู่ในที่ที่เขาไปแล้วนั้นๆ มีนรกเป็นต้น ฉันทนั้นเหมือนกัน^๖

ฎีกาบาลี

บุพเพ คจฉติ ปวตตตีติ **บุพพุงโค**, บุพเพ บุพเพ ปธานภาเว วา คจฉติ ปวตตตีติ บุพพุงคโม”ติ วจนตถิ ทสเสติ. เตน ปรมคามินา หุตวาติ ภาวุปธานภาวึ ทสสนตถเมว हि “**เตน หุตวา**”ติ วุตติ. **สมนฺนาคตา**ติ สมนฺนาคตา ปวตฺตา ยุตฺตา จ. ปรมคามินา หุตวา หวเนน ภาวเนน เตน จิตฺเตน กรณฺญเตน เหตุญฺเตน วา สหตถญฺเตน วา สมนฺนาคตา. สํ สฺสุญฺจ อนุรูปวเสน อวิโรธภาเวน อาคตา ปวตฺตา ยุตฺตาติ อตฺถเ. เทสภปฺธานวเสน วุตฺโต เทสนาธมฺโม นาม. ปฏฺิคคาหภปฺธานวเสน วุตฺโต ปรียตฺติธมฺโม นามาติ อยเมว เตสํ วิเสโส. **อุปปาทปจฺจยฺญเณนา**ติ สหชาตนิสฺสยปจฺจยฺญเณ. **มโนบุพพุงคมา**ติ สหชาตนิสฺสยปจฺจยภาวํ. **มโนเสฏฺฐา**ติ สหชาตาทิปติปจฺจยภาวํ. **มโนมยา**ติ อุปนิสฺสยภาวํ ทสเสตีติ อยเมตถ วิเสโส.

ปกติมโน หิตยาทีนา จิตฺตํ สภาวโต เอกเมว. อาคนตุเกหิ อภิขมาโทมนสฺสาทีกุสลธมฺเมหิ ยุตฺตตฺตา อุกฺสลจิตฺตํ, อาคนตุเกหิ อนภิขมานพฺยาปาทาทีกุสลธมฺเมหิ ยุตฺตตฺตา กุสลจิตฺตํ, อวิปาก-ธมฺเมน อโลภาทีวิปากาพฺยาทธมฺเมหิ ยุตฺตตฺตา วิปากพฺยาทจิตฺตนิติ โวหารํ ลภติ. เอกเมว हि อุทกํ นีลาทีอุปกฺกิลฺลเฐหิ ยุตฺตตฺตา นีโลทกํ, ปีโตทกํ, โอทาโตทกนฺติ โวหารํ ลภติ วิยาตี ทสเสติ. วุตฺตถฺยเหตุ ภาควตา “ปกสฺสรหมิ ภิภฺขเว จิตฺตํ. ตยฺจ โข อาคนตุเกหิ อุปกฺกิลเเสหิ อุปกฺกิลฺลเฐน”ตฺยาที.^๗

ฎีกาแปล

ชื่อว่า **เป็นหัวหน้า** เพราะอรรถว่า ไป คือ เป็นไปก่อน ท่านแสดงวิเคราะห์ว่า ชื่อว่าเป็นหัวหน้า เพราะอรรถว่า ไป คือ เป็นไปก่อน คือในกาลก่อน หรือว่า ในความเป็นประธาน จริงอยู่ พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า “เตน หุตวา” เพื่อแสดงความเป็นภาวปธานว่า (ประกอบด้วย) จิตดวงนั้นอันเป็นหัวหน้า (เป็นประธาน) นั้นเอง คำว่า **ประกอบ (สมนฺนาคตา)** ได้แก่ มาตามพร้อม คือ เป็นไปและประกอบ อธิบายว่า ประกอบด้วยจิตดวงนั้น อันเป็น คือ เกิด บังเกิดเป็นหัวหน้า ที่เป็นเครื่อง คือ เป็นเหตุ หรือเป็นอรรถร่วมกัน คือ มา ได้แก่ เป็นไป ประกอบดีคือด้วยดีด้วยอำนาจความเหมาะสม คือ โดยไม่ตรงกันข้าม ความแตกต่างแห่งธรรมเหล่านั้นมีอย่างนี้ คือ ชื่อเทศนาธรรม ท่านกล่าวด้วยอำนาจบุคคลผู้แสดงเป็นประธาน ชื่อปริยัตติธรรม ท่านกล่าวด้วยอำนาจผู้รับเป็น

^๖ พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๖-๑๘.

^๗ พุ.ธ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑/๑๒.

ประธานนั่นเอง คำว่า **เพราะอรรถว่าเป็นปัจจัยที่ให้เกิดขึ้น (อุปาทปัจจัยภูจน)** ได้แก่ เพราะอรรถว่าเป็นสหขัตติสสยปัจจัย (เหตุที่อาศัยอันเกิดพร้อมกัน) คำว่า **มีใจเป็นหัวหน้า (มโนปุพพังคมา)** แสดงถึงความเป็นปัจจัยที่อาศัยอันเกิดพร้อมกัน คำว่า **มีใจเป็นใหญ่ (มโนเสฏฐา)** แสดงถึงความมีเหตุที่เป็นใหญ่อันเกิดพร้อมกัน

จิต โดยสภาวะมีดวงเดียวเท่านั้นด้วยคำว่า ปกติมโน หิ เป็นต้น ย่อมแสดงว่า (จิตนั้น) ได้ชื่อว่า อุกุศลจิต เพราะประกอบด้วยอกุศลธรรมมีอภิขมาโทมนัสเป็นต้นที่เข้ามา ชื่อว่า กุศลจิต เพราะประกอบด้วยกุศลธรรมมีอภิขมาอพยาบาทเป็นต้นที่เข้ามา ได้ชื่อว่าวิบากจิต อพยาทจิต เพราะประกอบด้วยวิบากธรรมและอพยาทธรรมมีความไม่โลภเป็นต้น เหมือน น้ำอย่างเดียวกันนั้น ได้ชื่อว่า น้ำเขียว น้ำเหลือง น้ำใส เพราะประกอบด้วยอุปกิเลสมีสีเขียวเป็นต้น สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า “จิตนี้ผู้มองแต่จิตนั้นแลเศร้าหมองเพราะอุปกิเลสที่เกิดขึ้นภายหลัง” เป็นต้น

๓.๒ วิเคราะห์ความคาถามโนปุพพังคมา

คาถาบาลี

มโนปุพพังคมา ฐมมา	มโนเสฏฐา มโนมยา
มนสา เจ ปทภูจน	ภาสติ วา กโรติ วา
ตโต นํ ทุกขมนเวติ	จกัถว วหโต ปท ^๕

พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุทั้งหลายว่า
 ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า
 มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ
 ถ้าคนมีใจชั่ว ก็จะถูกชั่วหรือทำชั่วตามไปด้วย
 เพราะความชั่วนั้น ทุกข์ย่อมติดตามเขาไป
 เหมือนล้อหมุนตามรอยเท้าโคที่ลากเกวียนไปฉะนั้น^๕

วิเคราะห์ คาถามโนปุพพังคมา

คำว่า **มโน (ใจหรือจิต)** หมายถึงจิตที่ในภุมิ ๔ ทั้งหมด คือ กามภุมิ รูปาวจรภุมิ อรูปภุมิ และโลกุตตรภุมิ เพราะไม่ได้กำหนดเจาะจงไว้ อาศัยคำว่า **ปทภูจน (ชั่วหรือโกรธ)** คำว่า **มโน** หมายถึงอกุศลจิตเท่านั้น ในอกุศลจิต ๑๒ ดวง นั้น คือ โลกมูลจิต ๘ โทสมูลจิต ๒ และโมหมูลจิต ๒

^๕ ขุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑/๑๕.

^๕ ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑/๒๓.

หมายถึงโทสจิตเท่านั้น เพราะเหตุนี้พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า คำว่า **ใจ (มโน)** ในพระคาถานั้น ได้แก่ จิตที่เป็นไปในภูมิ ๔ แม้ทั้งหมด ต่างโดยกามาวจรกุศลจิตเป็นต้น แต่ในคำนี้ เมื่อนิยามกะ กำหนดลงไป ด้วยอำนาจจิตที่เกิดขึ้นแก่หมอนั้น ในเวลานั้น ย่อมได้เฉพาะจิตที่เป็นไปพร้อมกับ โทมณัส ประกอบด้วยปฏิษะ

คำว่า **มีใจเป็นหัวหน้า** (มโนปุพฺพคมา) หมายถึงใจเป็นหัวหน้าเป็นประธานของนามธรรม คือ เวทนา สัญญา สังขาร ที่เกิดพร้อมกันกับตน คือ เมื่อใจเกิดขึ้น นามธรรมคือเจตสิกชั้น ๓ เหล่านี้จึงเกิดขึ้นได้ เมื่อใจไม่เกิดขึ้น เจตสิกเหล่านั้นก็ไม่สามารถเกิดขึ้นได้ ดังนั้นใจจึงเป็นประธานเป็นหัวหน้าของเจตสิกชั้น ๓ เหล่านี้ทั้งฝ่ายดีและไม่ดี ใจเท่านั้นเป็นหัวหน้าเป็นประธานทั้งหมด เพราะเหตุนี้พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า

มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ

ถ้าคนมีใจดี ก็จะทำดีหรือทำดีตามไปด้วย

เพราะความดีนั้น สุขย่อมติดตามเขาไป

เหมือนเงาติดตามตัวเขาไปฉะนั้น^{๑๐}

คำว่า **ธรรมทั้งหลาย (ธมฺมา)** หมายถึงสภาวะธรรม คือ เวทนา สัญญาและสังขารที่มีใจเป็นหัวหน้า

คำว่า **มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ** หมายถึงเจตสิกชั้น ๓ คือ เวทนา สัญญาและสังขาร มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจเหมือนหัวหน้าโจรเป็นต้นเป็นใหญ่เป็นประธานของพวกโจรที่เป็นลูกน้อง

คำว่า **ถ้าคนมีใจชั่ว ก็จะทำชั่วหรือทำชั่วตามไปด้วย** หมายถึงหากคนมีใจบาปใจชั่ว ก็จะทำชั่วหรือทำชั่วตามไปด้วยเหมือนหมอผู้คิดชั่วแล้วจึงพูดและทำชั่วไปด้วย เพราะเหตุนี้พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า ในอดีตกาล เมื่อพระเจ้ากรุงพาราณสีครองราชย์อยู่ในกรุงพาราณสี หมอคนหนึ่ง เทียวทำเวชกรรมอยู่ในบ้านและนิคม เห็นหญิงผู้ทุรพลทางตาคนหนึ่ง จึงถามว่า ‘นางผู้เจริญ ความไม่ผาสุกของท่านเป็นอย่างไร’

หญิงนั้น : ข้าพเจ้าตามองไม่เห็นทั้ง ๒ ข้าง

หมอ : ข้าพเจ้าจักทำยาให้แก่ท่าน

หญิงนั้น : ทำเถิด นาย

หมอ : ท่านจักให้อะไรแก่เรา

หญิงนั้น : ถ้าท่านสามารถทำดวงตาของข้าพเจ้าให้กลับเป็นปกติได้ ข้าพเจ้าพร้อมกับบุตร และธิดา จักยอมเป็นทาสีของท่าน

^{๑๐} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑/๒๔.

หมอรับว่า ‘ดีละ’ แล้วปรุรงยาให้ ดวงตากลบเป็นปกติด้วยยาขนานเดียวเท่านั้น หญิงนั้นคิดว่า ‘เราได้ปฏิญญาแก่มอนันไว้ว่า ‘เราพร้อมกับบุตรและธิดาจักยอมเป็นทาสี’ ก็เข้าจักไม่เรียกเราด้วยวาจาอันอ่อนหวาน เราจักลงเขา’ นางถูกหมอผู้มาแล้วถามว่า ‘เป็นอย่างไร นางผู้เจริญ’ จึงตอบว่า “เมื่อก่อน ดวงตาทั้ง ๒ ข้างของข้าพเจ้าปวดเล็กน้อย เดียวนี้ปวดมากเหลือเกิน’ หมอคิดว่า ‘หญิงนี้ประสงค์จะลงเราแล้วไม่ให้อะไร เราไม่ต้องการค่าจ้างที่หญิงนี้ให้ เราจักทำให้นางตาบอดเดี๋ยวนี้’ แล้วไปยังเรือนบอกความนั้นแก่ภรรยา ภรรยานั้นได้นั่งเสีย หมอนั้นปรุรงยาขนานหนึ่งแล้วไปยังสำนักของหญิงนั้น บอกให้หยอดว่า ‘นางผู้เจริญ ขอท่านจงหยอดยาขนานนี้’ ดวงตาทั้ง ๒ ข้างของหญิงนั้นได้ดับวูบแล้วเหมือนเปลวไฟดับไป หมอนั้นได้ (มาเกิด) เป็นภิกษุชื่อจกขุपालะ ภิกษุทั้งหลายกรรมที่บุตรของเราทำแล้วในกาลนั้น ติดตามเธอไปข้างหลังๆ จริงอยู่ ชื่อว่าบาปกรรมนี้ย่อมติดตามผู้ทำไป เหมือนล่อหมุนตามรอยเท้าโคที่ลากเกวียนไปฉะนั้น

คำว่า เพราะความชั่วนั้น ทุกข์ย่อมติดตามเขาไป เหมือนล่อหมุนตามรอยเท้าโคที่ลากเกวียนไปฉะนั้น หมายถึง ความทุกข์กายและกายใจ ติดตามบุคคลผู้คิดชั่ว พูดชั่ว ทำชั่วทุกที คือในอบายภูมิ ๔ มนุษย์โลกเพราะทุจริต ๓ ประการคือ กายทุจริต วจีทุจริต และมโนทุจริต ดุจล่อหมุนตามรอยเท้าโคที่ลากเกวียนไปฉะนั้น^{๑๑}

๓.๓ วิเคราะห์ความแก้อรรถในอรรถกถาธรรมบทและธรรมบทมหาฎีกา

อรรถกถาบาลีและแปล

มโนติ กามาวจรกุสลาทีเภาที สพพมปิ จตุฎุมภิจิตต.^{๑๒}

คำว่า มโน ได้แก่ จิตเกิดในภูมิ ๔ แม้ทั้งหมดมีประเภทกามาวจรกุศลจิตเป็นต้น

วิเคราะห์ มโน ตามอรรถกถา

คำว่า จตุฎุมภิจิตต เป็นคำอธิบาย มโน (จิต) ว่า หมายถึงจิตที่เกิดในภูมิทั้ง ๔ ทั้งหมด เพราะบางคนอาจหมายถึงจิตที่เกิดในกามภูมิเพียงอย่างเดียวก็ได้ ดังนั้นพระอรรถกถาจารย์จึงได้อธิบายให้ชัดเจนว่า หมายถึงจิตที่เกิดในภูมิ ๔ ทั้งหมด การอธิบายความหมายของนามบทเช่นนี้เรียกว่า นามบทัตถสังฆวรรณา คำว่า กามาวจรกุสลาทีเภาที เป็นคำแสดงอธิบายถึงประเภทของจิตว่ามีกามาวจรกุศลจิต เป็นต้น การอธิบายความหมายของบทเพิ่มเติมให้ความหมายชัดเจนขึ้น เรียกว่า ภาวัตถสังฆวรรณา การอธิบายบทตั้ง คือ มโน โดยประกอบด้วย อิติ ศัพท์ที่บทตั้ง การอธิบายความเช่นนี้ เรียกว่า อุลลึงคสังฆวรรณา

^{๑๑} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๕-๑๖.

^{๑๒} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๗.

บทตั้งและบทขยายโดยมากมีวิภัตติและพจน์เหมือนกัน

การอธิบายบทตั้งนั้น หากบทตั้งเป็นวิภัตติและพจน์ใด บทที่ขยายออกไปโดยมากต้องมีวิภัตติ และพจน์ตรงกัน เช่น ตัวอย่างนี้ มโนติ กามาวจรกุสลาภิเภท สพฺพมปิ จตุฏฺฐมิกจิตฺตํ. มโน เป็นบทตั้ง ปฐมวิภัตติ เอกพจน์และประกอบด้วย อิติ ศัพท์ บทขยาย คือ จตุฏฺฐมิกจิตฺตํ ซึ่งก็เป็นปฐมวิภัตติเอกพจน์ เช่นกัน เห็นได้ว่า วิภัตติและพจน์ตรงกัน เหมือนกัน ควรสังเกตให้ดีจะทำให้เข้าใจวิธีการอธิบายความของพระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์เป็นอย่างดี

คำว่า มโน ได้แก่ จิตเกิดในภุมิ ๔ แม้ทั้งหมดมีประเภทกามาวจรกุสลจิตเป็นต้น ความจริงคำว่า มโน ไม่ได้ถึงจิตที่เกิดในภุมิ ๔ ทั้งหมด แต่หมายถึงจิตที่ประกอบด้วยปฏิฆะ (ความโกรธ) เท่านั้นเพราะเป็นฐานะที่เหมาะสมในพระคาถานี้ การจำแนกความหมายของศัพท์ต่างๆ นั้น ต้องพิจารณารอบคอบ คือ พิจารณาตามอรรถของศัพท์ ฐานะที่สมควร ลิงค์คือเพศทางไวยากรณ์ ความเหมาะสม กาลเวลาและสถานที่คือ บก น้ำและอากาศ เพราะเหตุนี้ พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวอธิบายต่อมาว่า

อิมสมิ ปน ปเท ตทา ตสฺส เวชชสฺส อุปฺปนฺนจิตฺตวเสน นิยมิยามนํ วุตถาปิยามานํ ปริจฺฉิขชฺชียมานํ โทมนสฺสสทฺทํ ปฏิฆสมฺปยุตฺตจิตฺตเมว ลพฺภติ.^{๑๓}

แต่ในคำนี้ เมื่อนิยาม กะ กำหนดลง ด้วยอำนาจจิตที่เกิดขึ้นแก่หมอนั้น ในเวลานั้น ย่อมได้เฉพาะจิตที่เป็นไปพร้อมกับโทมนัสประกอบด้วยปฏิฆะ^{๑๔}

ความจริง การจำแนกศัพท์และอรรถไม่ควรพิจารณาอย่างผิวเผิน แต่พึงใคร่ครวญตามอรรถของศัพท์, ฐานะที่สมควร, ลิงค์ (เพศทางไวยากรณ์), ความเหมาะสม, กาลเวลา และสถานที่ คือ บก น้ำ หรืออากาศ ดังข้อความในคัมภีร์สัททสาร์ตถชาลินีว่า

อตถา ปกรณา ลิงฺคา โอจิตฺยา กาลเทสโต

สทฺทตถา วิภชฺชียนฺติ น สทฺทาเยว เกวลํ.

ศัพท์และอรรถย่อมจำแนกได้ตามอรรถ, ฐานะ, ลิงค์,

ความเหมาะสม, กาล และสถานที่ ไม่พึงจำแนกศัพท์ไว้อย่างเดียว”

ฎีกาบาลีและแปล

“อตถา ปกรณา ลิงฺคา โอจิตฺยา กาลเทสโต

สทฺทตถา วิภชฺชียนฺติ น สทฺทาเยว เกวล”นติ

^{๑๓} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๗.

^{๑๔} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๖.

ปริภาสโต สติปิ มโนสทสส จตุภูมิจิตตวาจากภาเว ตสสิธ ปกรณวเสน ปฏิสมปยุตต-
จิตตวาจากภาวํ ทสเสตุ “อิมสมิ ปน ปเท” ตยาทิมาห.^{๑๕}

พระอรรถกถาจารย์กล่าวคำเป็นต้นว่า อิมสมิ ปน ปเท ดังนี้ เพื่อแสดงแม้เมื่อมโน-ศัพท์
กล่าวถึงจิตที่เกิดในภูมิ ๔ (แต่) ในที่นี้ มโน-ศัพท์นั้นกล่าวถึงจิตที่ประกอบด้วยปฏิชยะ (เท่านั้น)
ด้วยอำนาจฐานะ เพราะปริภาสา คือ ถ้อยคำที่กล่าวกำหนดไว้ว่า

“ศัพท์และอรรถย่อมจำแนกได้ตามอรรถ, ฐานะ, ลิงค์,
ความเหมาะสม, กาล และสถานที่ ไม่พึงจำแนกศัพท์ไว้อย่างเดียว”

คาถาบาลีและแปล

มโนปุพฺพคฺมา ฌมฺมา	มโนเสฏฺฐา มโนมยา
มนสา เจ ปทฺฐุเจฺน	ภาสติ วา กโรติ วา
ตโต นํ ทุกฺขมนเวติ	จกฺกัว วหโต ปทํ. ^{๑๖}

พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุทั้งหลายว่า
ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า
มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ
ถ้าคนมีใจชั่ว ก็จะถูกชั่วหรือทำชั่วตามไปด้วย
เพราะความชั่วนั้น ทุกข์ย่อมติดตามเขาไป
เหมือนล้อหมุนตามรอยเท้าโคที่ลากเกวียนไปฉะนั้น^{๑๗}

อรรถกถาบาลีและแปล

ปุพฺพคฺมาติ เตน ปจฺมคามินา หุตฺวา สมฺนนาคตา.^{๑๘}

คำว่า มีใจเป็นหัวหน้า (ปุพฺพคฺมา) คือ ประกอบด้วยใจนั้นที่มีสภาวะเป็นไปก่อน (ผู้เป็น
หัวหน้าคือผู้นำ)^{๑๙}

วิเคราะห์ ปุพฺพคฺมา

คำว่า มีใจเป็นหัวหน้า หมายถึง ประกอบด้วยใจดวงที่เป็นประธานดวงนั้น เพราะคำว่า
มี กับ คำว่า ประกอบ มีความหมายเดียวกันใช้แทนกันได้ พระอรรถกถาจารย์จึงไขคำว่า ปุพฺพคฺมา

^{๑๕} พุ.ธ.ฎีกา ๑/๑/๑๒.

^{๑๖} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑/๑๕.

^{๑๗} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑/๒๓.

^{๑๘} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๗.

^{๑๙} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๖.

เป็น เตน ปฐมคามินา หุตวา สมณนาคตา คำว่า เตน หุตวา อธิบายให้รู้ว่า ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นประธาน คำว่า มโนปุพฺพังคมา วิเคราะห์เป็นฉฐฐีพหุพพิทิสมาสว่า มโน ปุพฺพังคโม เอเตสนติ มโนปุพฺพังคมา ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า

ฎีกาบาลีและแปล

“ปุพฺพ คจฺจติ ปวตตตีติ **ปุพฺพังคโม**, ปุพฺพ ปุพฺเพ ปชานภาเว वा คจฺจติ ปวตตตีติ ปุพฺพังคโม”ติ วจฺนตถํ ทสฺเสติ. เตน ปฐมคามินา หุตวาติ ภาวุปชานภาवं ทสฺสนตฺถเมว हि “**เตน หุตวา**”ติ วุตฺตํ. **สมณนาคตา**ติ สมฺนุอาคตา ปวตฺตา ยุตฺตา จ. ปฐมคามินา หุตวา หวเนน ภาวเนน เตน จิตฺเตน กรณญฺเตน เหตุญฺเตน वा สหตฺถญฺเตน वा สมณนาคตา. สํ สฺสุญฺจ อนุรูปวเสน อวิโรธภาเวน อาคตา ปวตฺตา ยุตฺตาติ อตฺโถ.^{๒๐}

ชื่อว่า **เป็นหัวหน้า** เพราะอรรถว่า ไป คือ เป็นไปก่อน ท่านแสดงวิเคราะห์ว่า ชื่อว่าเป็นหัวหน้า เพราะอรรถว่า ไป คือ เป็นไปก่อน คือ ในกาลก่อน หรือว่า ในความเป็นประธาน จริงอยู่ พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า “**เตน หุตวา**” เพื่อแสดงความเป็นภาวประธานว่า (ประกอบด้วย) จิตดวงนั้นอันเป็นหัวหน้า (เป็นประธาน) นั้นเอง คำว่า **ประกอบ** ได้แก่ มาตามพร้อม คือ เป็นไปและประกอบ อธิบายว่า ประกอบด้วยจิตดวงนั้น อันเป็น คือ เกิด บังเกิดเป็นหัวหน้า ที่เป็นเครื่อง คือ เป็นเหตุ หรือเป็นอรรถร่วมกัน คือ มา ได้แก่ เป็นไป ประกอบดีคือด้วยดีด้วยอำนาจความเหมาะสม คือ โดยไม่ตรงกันข้าม

วิเคราะห์ ปุพฺพังคมา ตามนัยฎีกา

คำว่า **เป็นหัวหน้า (ปุพฺพังคโม)** ท่านวิเคราะห์เป็นสัตตมัตตปุริสสมาสกิตันตสมาส (สัตตมัตตปุริสสมาสที่มีกิตปัจจัยอยู่ท้าย) ว่า ปุพฺพ คจฺจตีติ ปุพฺพังคโม คำว่า ปุพฺพังคโม แยกเป็น ปุพฺพ + คม ธาตุ + อ ปัจจัย อ ปัจจัยลงในอรรถกัตฺตฺสาธนะ เป็นปุงลิงค์

ปุพฺพังคมาติ เตน ปฐมคามินา หุตวา สมณนาคตา.^{๒๑}

คำว่า **ปุพฺพังคมา** ได้แก่ เป็นธรรมที่ประกอบกับจิตโกธนั้นอันเป็นหัวหน้า [ในการรับอารมณ์]

วิเคราะห์ ปุพฺพังคมาเป็นต้น

คำว่า ปฐมคามินา เป็นคำอธิบาย ปุพฺพังคมา (มีใจเป็นหัวหน้า) ว่า หมายถึง ธรรมที่มีใจเป็นประธานในการรับอารมณ์ คือ เจตสิกชั้น ๓ คือ หมู่ธรรมที่เกิดพร้อมกันกับใจ ได้แก่ เวทนา

^{๒๐} ชุ.ธ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑/๑๓.

^{๒๑} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๗.

สัญญาและสังขาร ธรรม ๓ ประการเหล่านี้ เกิดพร้อมกันกับใจแต่มีใจเป็นประธาน เรียกว่า นามปทัตถสังขารณนา

คำว่า **สมนนาคตา** [ส + อนุ + อา + คม + ต] อธิบายให้รู้ว่า มโนปุพพังคมา เป็น พุพพิทิสมาส โดยวิเคราะห์ว่า มโน ปุพพังคมา เยสนติ มโนปุพพังคมา ได้แก่ เจตสิก (เวทนา สัญญา และสังขาร) ซึ่งว่ามีใจเป็นประธาน เพราะมีใจเป็นผู้นำ (ในการรับอารมณ์)

คำว่า สมนนาคตา อธิบายบทสนธิว่า ตັถบทสนธิเป็น ส + อนุ + อาคตา เพราะเหตุนี้ พระภิกษุจารย์จึงกล่าวว่า **สมนนาคตาติ** สมนุอาคตา แปลว่า เป็นไป, ประกอบ เพราะท่านไขต่อมามาว่า ปวตตา ยุตตา จ (เป็นไปและประกอบ)

คำว่า ส ท่านไขว่า สุญฺจ แปลว่า ด้วยดี เพราะอุปสัคบทมีธรรมมาก คำว่า อนุ ไขว่า อนุรูปวเสน แปลว่า เหมาะสม อธิบายอรรถของ อนุอุปสัคว่า ในตัวอย่างนี้ อนุ มีอรรถเหมาะสม คล้อยตาม คำว่า คล้อยตามไขต่อมามาว่า อวิโรธภาเวน โดยไม่ตรงข้าม หรือไม่ขัดแย้ง เพราะอนุอุปสัคมี ธรรมมาก

สมนนาคตา มาจาก ส + อนุ + อา + คมฺ ฐาตุ + ตปัจจย แปลว่า ประกอบ, มี ลบ อุใน อนุ แล้วซ้อน น แปลงนิคคหิตเป็น ม สำเร็จรูปเป็น สมนนาคต การอธิบายบทตั้ง คือ ปุพพังคมา โดยประกอบด้วย อิติ ศัพท์ เรียกว่า อุลลึงคสังขารณนา

หมายเหตุ มโน ในอภิธาน (พจนานุกรมภาษาบาลี) เป็น ๒ ลิงค์ คือ ปุงลึงค์และ นปุงสกลึงค์ แต่เป็นนปุงสกลึงค์โดยมาก ส่วนในสันสกฤต เป็นนปุงสกลึงค์^{๒๒} ดังนั้นในตัวอย่างนี้จึงใช้ เป็น มโน **ปุพพังคมา** เยสนติ มโนปุพพังคมา (เจตสิกที่มีใจเป็นหัวหน้า)

คาถาบาลีและแปล

มโนปุพพังคมา **ธมมา** มโนเสฏฺฐา มโนมยา^{๒๓}

ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า

มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ^{๒๔}

^{๒๒} อภิธาน.ว. (ไทย) ๑/๑๕๒/๒๐๓.

^{๒๓} ชุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑/๑๕.

^{๒๔} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑/๒๓.

อรรถกถาบาลีและแปล

ธมมาติ คุณเทสนาปริยตตินิสสตตนิชชีวเสน จตตาโร ธมมา นาม.^{๒๕}

ธรรม ๔ ประการ คือ คุณธรรม เทสนาธรรม ปริยัติธรรมและนิสสัตตนิชชีวธรรม [สภาวะธรรมที่ไม่ใช่สัตว์ไม่ใช่สิ่งที่มีชีวิต] ชื่อว่า ธรรม ในคำว่า **ธมมา** นี้^{๒๖}

วิเคราะห์ ธมมา พร้อมความหมาย

คำว่า ธมมา นี้ท่านอธิบายขยายความว่า หมายถึงธรรม ๔ ประการ คือ คุณธรรม เทสนาธรรม ปริยัติธรรมและนิสสัตตนิชชีวธรรม แต่ในที่นี้ท่านหมายเอาเฉพาะนิสสัตตนิชชีวธรรมเท่านั้น โดยความหมาย ได้แก่ เวทนา สัญญา และสังขารเท่านั้น ในนามชั้น ๔ เวทนา สัญญา สังขารและวิญญานชั้น เว้นวิญญาน ดังนั้นพระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า **ธรรมทั้งหลาย (ธมมา)** ได้แก่ ธรรม ๔ ประการ คือ (๑) คุณธรรม (๒) เทสนาธรรม (๓) ปริยัติธรรม (๔) นิสสัตตนิชชีวธรรม ... ในธรรม ๔ ประการนั้น นิสสัตตนิชชีวธรรม พระศาสดาทรงประสงค์ในที่นี้ นิสสัตตนิชชีวธรรมนั้น โดยใจความ ได้แก่ อรูปชั้น ๓ ประการ คือ (๑) เวทนาชั้น (๒) สัญญาชั้น (๓) สังขารชั้น ก็อรูปชั้น ๓ ประการนี้ **ชื่อว่ามีใจเป็นหัวหน้า** เพราะใจเป็นหัวหน้าของอรูปชั้น ๓ ประการนี้^{๒๗}

คำว่า มโน ปุพพงค์โม เอเตสนติ มโนปุพพงค์มา นาม (ชื่อว่ามีใจเป็นหัวหน้า เพราะอรรถว่าใจเป็นหัวหน้าของอรูปชั้น ๓ เหล่านี้) ท่านอธิบายแสดงวิเคราะห์ฉนฺฐีพหุพีหิสมาสว่า มโนปุพพงค์โม เอเตสนติ **มโนปุพพงค์มา** ใจเป็นหัวหน้าของเวทนา สัญญาและสังขารเหล่านั้น เหตุนี้ธรรมเหล่านั้น **ชื่อว่ามีใจเป็นหัวหน้า**

อรรถกถาบาลีและแปล

ธมมาติ คุณเทสนาปริยตตินิสสตตนิชชีวเสน จตตาโร ธมมา นาม.^{๒๘}

คำว่า **ธรรมทั้งหลาย (ธมมา)** ได้แก่ ธรรม ๔ ประการ คือ (๑) คุณธรรม (๒) เทสนาธรรม (๓) ปริยัติธรรม (๔) นิสสัตตนิชชีวธรรม^{๒๙}

^{๒๕} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๗.

^{๒๖} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๖.

^{๒๗} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๑/๒๓.

^{๒๘} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๗.

^{๒๙} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๑/๒๓.

ฎีกาบาลีและแปล

เทศกปธานวเสน วุตโต เทศนาธมโม นาม. ปฏิกคากปธานวเสน วุตโต ปริยตติธมโม นามาติ อยเมว เตสํ วิเสโส.^{๓๐}

ความแตกต่างแห่งธรรมเหล่านั้นมีอย่างนี้คือ ชื่อเทศนาธรรม ท่านกล่าวด้วยอำนาจบุคคลผู้แสดงเป็นประธาน ชื่อปริยัตติธรรม ท่านกล่าวด้วยอำนาจผู้รับเป็นประธานนั่นเอง

วิเคราะห์ ความแตกต่างแห่งเทศนาธรรมและปริยัตติธรรม

ความแตกต่างแห่งเทศนาธรรมและปริยัตติธรรม คือ เทศนาธรรมมุ่งแสดงถึงผู้แสดงธรรมเป็นประธาน ส่วนปริยัตติธรรมมุ่งแสดงถึงผู้เรียนเป็นประธาน ดังนั้นพระฎีกาจารย์จึงกล่าวว่า “ความแตกต่างแห่งธรรมเหล่านั้นมีอย่างนี้ คือ ชื่อเทศนาธรรม ท่านกล่าวด้วยอำนาจบุคคลผู้แสดงธรรมเป็นประธาน ชื่อปริยัตติธรรม ท่านกล่าวด้วยอำนาจผู้รับเป็นประธาน คือ ผู้ฟังธรรมนั่นเอง”

อรรถกถาบาลีและแปล กถํ ปนเตหิ

กถํ ปนเตหิ สหธิ เอกวตถุโก เอการมมโณ อปุพพิ อจริมํ เอกกฤษณ อูปชชมาโน มโน ปุพพงคโม นาม โหตีติ? อูปาทปจจยญฺเณ.^{๓๑}

ถามว่า ก็ใจมีวัตถุเดียวกัน มีอารมณ์เดียวกัน เกิดขึ้นในขณะเดียวกัน พร้อมกับธรรมเหล่านั้น ไม่ก่อนไม่หลังกัน ชื่อว่าเป็นหัวหน้าของธรรมเหล่านั้นอย่างไร

ตอบว่า เพราะอรรถว่าเป็นปัจจัยที่ทำให้เกิดขึ้น^{๓๒}

ฎีกาบาลีและแปล

อูปาทปจจยญฺเณติ สหชาตนิสสยปจจยญฺเณ.^{๓๓}

คำว่า เพราะอรรถว่าเป็นปัจจัยที่ทำให้เกิดขึ้น (อูปาทปจจยญฺเณ) ได้แก่ เพราะอรรถว่าเป็นสหชาตนิสสยปัจจัย (เหตุที่อาศัยอันเกิดพร้อมกัน)

วิเคราะห์ อูปาทปจจยญฺ

คำว่า เพราะอรรถว่าเป็นปัจจัยที่ทำให้เกิดขึ้น (อูปาทปจจยญฺเณ) หมายถึง เหตุที่อาศัยอันเกิดพร้อมกัน คือ เมื่อจิตเกิดขึ้นเจตสิกก็พร้อมกันกับจิต จิตเป็นที่อาศัยของเจตสิก ๓ ประการเหล่านั้น หมายถึงจิตเป็นที่อาศัยให้เจตสิกเกิดขึ้น เปรียบเหมือนพวกโจรผู้ทำโจรกรรมร่วมกัน โจรคน

^{๓๐} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๓.

^{๓๑} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๘.

^{๓๒} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๑/๒๓.

^{๓๓} พุ.ธ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑/๑๓.

ที่เป็นหัวหน้าเป็นเหตุที่อาศัยให้พวกโจรลูกน้องทำโจรกรรม เรียกว่า เป็นเหตุที่อาศัยเป็นหัวหน้า ดังพระอรุณกัจจายณ์กล่าวไว้ว่า “เหมือนอย่างว่า เมื่อพวกโจรเป็นอันมาก ร่วมกันทำโจรกรรมมีการ ปล้นชาวบ้านเป็นต้น เมื่อมีใครถามว่า “ใครเป็นหัวหน้าของพวกมัน” ผู้ใดเป็นที่อาศัยของพวกมัน หรือพวกมันอาศัยผู้ใดทำกรรมนั้น ผู้นั้นชื่อทตตะก็ตาม ชื่อมตตะก็ตาม เขาเรียกว่า “เป็นหัวหน้าของ พวกมัน” ฉันทิ ข้ออุปไมยนี้ บัณฑิตก็ทราบฉันทิ นั้นใจชื่อว่าเป็นหัวหน้าของธรรมทั้งหลายนั้น ด้วย ความหมายว่าเป็นปัจจัยเครื่องยังธรรมให้เกิดขึ้น ด้วยประการฉะนี้ เหตุนั้น ธรรมทั้งหลายนั้น จึงชื่อว่า มีใจเป็นหัวหน้า เพราะเมื่อใจไม่เกิดขึ้น ธรรมเหล่านั้นก็ไม่สามารถจะเกิดขึ้นได้ ส่วนใจแม้เมื่อเจตสิก ธรรมบางเหล่าไม่เกิดขึ้น ก็ย่อมเกิดขึ้นได้แท้ อนึ่ง ใจชื่อว่าเป็นใหญ่แห่งธรรมทั้งหลายนั้นด้วยอำนาจ เป็นอธิบดี เหตุนั้น ธรรมทั้งหลายนั้นจึงชื่อว่า **มีใจเป็นใหญ่** เหมือนอย่างว่า คนทั้งหลายมีหัวหน้าโจร เป็นต้น เป็นผู้ปกครอง คือเป็นใหญ่ของคนทั้งหลายมีโจรเป็นต้น ฉันทิ ใจก็เป็นหัวหน้า เป็นใหญ่แห่ง ธรรมแม้เหล่านั้น ฉันทิ”^{๓๔}

ปัจจัย (เหตุ) ทั้งหมดมี ๒๔ ประการ คือ

๑. เหตุปัจจัย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นเหตุ
๒. อารมมณปัจจัย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นอารมณ์
๓. อธิปติปัจจัย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นอธิบดี
๔. อนนตรปัจจัย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความติดต่อกันไม่มีระหว่างกัน
๕. สมนนตรปัจจัย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความติดต่อกันไม่มีระหว่างกัน
๖. สหชาติปัจจัย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเกิดพร้อมกัน
๗. อณนตปัจจัย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นปัจจัยแก่กันและกัน
๘. นิสสยปัจจัย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นที่อาศัย
๙. อุปนิสสยปัจจัย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นที่อาศัยที่มีกำลัง
๑๐. ปุเรชาติปัจจัย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเกิดก่อน
๑๑. ปจฺจชาติปัจจัย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเกิดทีหลัง
๑๒. อาเสวนปัจจัย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเสพบ่อย ๆ
๑๓. กम्मปัจจัย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นกรรม
๑๔. วิปากปัจจัย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นวิปาก
๑๕. อาหารปัจจัย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นอาหาร
๑๖. อินทริยปัจจัย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นอินทริย์
๑๗. ฌานปัจจัย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นฌาน

^{๓๔} ชุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๑/๒๓.

๑๘. มคคปจโย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นมรรค
 ๑๙. สมปยุตตปจโย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นการประกอบ
 ๒๐. วิปยุตตปจโย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นการไม่ประกอบ
 ๒๑. อตถิปจโย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นภาวะที่ยังมีอยู่
 ๒๒. นตถิปจโย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นภาวะที่ไม่มีอยู่
 ๒๓. วิกตปจโย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความปราศจากไป
 ๒๔. อวิกตปจโย สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความไม่ปราศจากไป^{๓๕}

คาถาบาลีและแปล

มโนปุปฺพงคฺมา ธมฺมา **มโนเสฏฺฐา** มโนมยา^{๓๖}

ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า

มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ^{๓๗}

อรรถกถาบาลีและแปล

อธิปติวเสน ปน มโน เสฏฺฐโ จ เอเตสนติ **มโนเสฏฺฐา**^{๓๘}

ส่วนว่าใจชื่อว่า เป็นใหญ่แห่งธรรมทั้งหลายนั้น ด้วยอำนาจเป็นอธิบดี เหตุนี้ ธรรมทั้งหลายนั้นจึงชื่อว่า **มีใจเป็นใหญ่**

วิเคราะห์ มโนเสฏฐา

คำว่า มโน เสฏฐโ จ เอเตสนติ มโนเสฏฐา นี้ ท่านแสดงวิเคราะห์พร้อมทั้งความหมายของ คำว่า มโนเสฏฐา มโนเสฏฐา หมายถึง ธรรมที่มีใจเป็นใหญ่ โดยวิเคราะห์เป็นฉันทวิสุทธิพหุพีหิสมาสว่า มโน เสฏฐโ จ เอเตสนติ มโนเสฏฐา ชื่อว่ามีใจเป็นใหญ่ เพราะอรรถว่า มีใจเป็นอธิบดี คำว่า อธิปติวเสน เป็นคำอธิบายคำว่า เสฏฐ แปลว่า เป็นใหญ่ ไม่ใช่แปลว่า ประเสริฐ เพราะเสฏฐ-ศัพท์มีอรรถมาก ท่านแสดงอุปมาว่า “เหมือนอย่างว่า คนทั้งหลายมีหัวหน้าใจเป็นต้น เป็นผู้ปกครอง คือ เป็นใหญ่ของคนทั้งหลายมีใจเป็นต้น ฉันทิ ไจก็ เป็นอธิบดี เป็นใหญ่แห่งธรรมแม้เหล่านั้น ฉันทัน”^{๓๙}

^{๓๕} อภ.ป. (ไทย) ๔๐/๑/๑.

^{๓๖} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑/๑๕.

^{๓๗} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑/๒๓.

^{๓๘} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๘.

^{๓๙} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๑/๒๔.

ฎีกาบาลีและแปล

มโนปุพฺพคฺมาติ สหชาตนิสสยปจฺจยภาว^{๔๐}

คำว่า มีใจเป็นหัวหน้า (มโนปุพฺพคฺมา) แสดงถึงความเป็นธรรมมีเหตุที่อาศัยอันเกิดพร้อมกัน

วิเคราะห์ มโนปุพฺพคฺมาตามฎีกา

คำว่า มีใจเป็นหัวหน้า (มโนปุพฺพคฺมา) แสดงถึงธรรม ๓ ประการ คือ เวทนา สัญญา และสังขารมีเหตุที่อาศัยอันเกิดพร้อมกัน คือ จิตเป็นหัวหน้า เมื่อจิตเกิดขึ้นเจตสิกก็เกิดขึ้นพร้อมกันกับจิต จิตเป็นที่อาศัยให้เจตสิกเกิดขึ้นพร้อมกันกับจิต ดังนั้นจิตจึงเป็นหัวหน้าเป็นประธาน

คาถาบาลีและแปล

มโนปุพฺพคฺมา ฐมฺมา, มโนเสฏฺฐา มโนมยา^{๔๑}

ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า

มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ^{๔๒}

อรรถกถาบาลีและแปล

มนโต นิปฺพนนตฺตา มโนมยา นาม^{๔๓}

ชื่อว่า สำเร็จด้วยใจ เพราะสำเร็จมาแต่ใจ^{๔๔}

วิเคราะห์ มโนมยา

คำว่า มโนมยา สำเร็จด้วยใจ หมายถึงใจเป็นที่อาศัยที่มีกำลังของเจตสิกชั้น ๓ คือ เวทนา สัญญา สังขาร หมายความว่า ถ้าไม่มีที่อาศัยคือจิต เจตสิกก็เกิดขึ้นไม่ได้ เจตสิกชั้น ๓ เหล่านี้ สำเร็จจากใจ คำว่า มโนมยา เป็นศัพท์วิเคราะห์ว่า มนโต นิปฺพณนา มโนมยา [มน-ศัพท์ + มย-ปัจจัย] สำเร็จจากใจ พระอรรถกถาจารย์ได้อุปมาว่า “อนึ่ง สิ่งของทั้งหลายนั้นๆ ที่สำเร็จมาจากไม้เป็นต้น ก็ชื่อว่าสิ่งของสำเร็จมาจากไม้เป็นต้น ฉันทใด แม้ธรรมทั้งหลายนั้น ก็ชื่อว่าสำเร็จด้วยใจเพราะสำเร็จมาแต่ใจฉันทนั้น”^{๔๕}

^{๔๐} พุ.ธ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑/๑๓.

^{๔๑} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑/๑๕.

^{๔๒} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑/๒๓.

^{๔๓} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๘.

^{๔๔} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๑/๒๔.

^{๔๕} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๑/๒๔.

ฎีกาบาลีและแปล

มโนเสฏฐาติ สหชาตาทิปปัจจยภาว.^{๔๖}

คำว่า **มีใจเป็นใหญ่ (มโนเสฏฐา)** แสดงถึงความเป็นธรรมที่มีเหตุที่เป็นใหญ่อันเกิดขึ้นพร้อมกันกับตนเอง.

วิเคราะห์ มโนเสฏฐ ตามฎีกา

คำว่า **มีใจเป็นใหญ่ (มโนเสฏฐา)** หมายถึง ความเป็นธรรมที่มีเหตุที่เป็นใหญ่อันเกิดขึ้นพร้อมกัน คือ เจตสิกชั้น ๓ คือ เวทนา สัญญา และสังขารมีใจเป็นใหญ่ เป็นผู้นำเกิดพร้อมกันกับจิต เพราะเหตุที่เป็นใหญ่ มี ๒ ประการ คือ เหตุที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นใหญ่ ชื่อว่า อธิปปัจจย อธิปปัจจยนั้น มี ๒ ประการ คือ สหชาตาทิปปัจจย คือ เหตุที่เป็นใหญ่ที่เกิดพร้อมกัน และอารัมมณาทิปปัจจย คือ เหตุที่เป็นใหญ่ที่เป็นอารมณ์ ดังพระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ว่า “**เซฏฐกฺกฺเณ อุปการโก ฌมโม อธิปปัจจโย. โส สหชาตารมฺมณวเสน ทฺวิโธ.**”^{๔๗} ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นใหญ่ ชื่อว่า อธิปปัจจย อธิปปัจจยนั้น มี ๒ ประการ คือ สหชาตาทิปปัจจย คือ เหตุที่เป็นใหญ่อันเกิดพร้อมกันและอารัมมณาทิปปัจจย คือ เหตุที่เป็นใหญ่อันเป็นอารมณ์”^{๔๘}

ฎีกาบาลีและแปล

มโนมยาติ อุปนิสฺสยภาว.^{๔๙}

คำว่า **สำเร็จด้วยใจ (มโนมยา)** แสดงถึงความเป็นธรรมที่มีเหตุที่อาศัยที่มีกำลังมาก

วิเคราะห์ มโนมย ตามฎีกา

คำว่า **สำเร็จด้วยใจ (มโนมยา)** คือ เจตสิกชั้น ๓ คือ เวทนา สัญญา สังขาร เป็นธรรมที่มีเหตุที่อาศัยอันมีกำลังมาก คือ ใจ (จิต) เพราะหากไม่มีจิต เจตสิกเหล่านั้นก็เกิดขึ้นไม่ได้ ดังนั้นใจจึงเป็นที่อาศัยอันมีกำลังมากสำหรับเจตสิก ๓ ประการเหล่านั้น

^{๔๖} ชุ.ธ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑/๑๓.

^{๔๗} อภ.ปณจ.อ. (บาลี) ๓/๑/๓๔๕.

^{๔๘} อภ.ปณจ.อ. (ไทย) ๓/๑/๓๖๕.

^{๔๙} ชุ.ธ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑/๑๓.

คาถาบาลีและแปล

มโนปุพฺพคฺมา ธมฺมา มโนเสฏฺฐา มโนมยา
มนสา เจ **ปทฺุนฺเจน** ภาสตี วา กโรตี วา
ตโต นํ ทุกฺขมนเวตี จกฺกัว วหโต ปทํ.^{๕๐}

ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า
มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ
ถ้าคนมีใจชั่ว ก็จะถูกชั้วหรือทำชั้วตามไปด้วย
เพราะความชั้วนั้น ทุกข์ย่อมติดตามเขาไป
เหมือนล้อหมุนตามรอยเท้าโคที่ลากเกวียนไป ฉะนั้น^{๕๑}

อรรถกถาบาลีและแปล

ปทฺุนฺเจนาติ อาคนตุเกหิ อภิชฌาทีหิ โทเสหิ ปทฺุนฺเจน.^{๕๒}

คำว่า **มีใจชั่ว (ปทฺุนฺเจน)** ได้แก่ ผู้มีใจอันโทษที่มีอภิขฌา [ความโลภ อยากได้ทรัพย์ผู้อื่น มาเป็นของตน] เป็นต้นเข้ามาประทุษร้ายแล้ว อีกนัยหนึ่ง (ด้วยใจที่) เสียไป เพราะโทษมีอภิขฌาเป็นต้นที่เข้ามา^{๕๓}

วิเคราะห์ ปทฺุนฺเจน

คำว่า **โทเสหิ ปทฺุนฺเจน** อธิบายให้รู้ว่า ปทฺุนฺเจน หมายถึงใจที่มุ่งร้าย (จิตโกรธ) หรือเสียไป เพราะโทษมีอภิขฌา เป็นต้น เพิ่มเหตุที่ทำให้ใจเสียไป คือ อุกุศลมีอภิขฌาเป็นต้นนั่นเอง เพื่อให้ ความหมายชัดเจนขึ้น จิตที่ไม่ถูกโทษมีอภิขฌาเป็นต้นประทุษร้าย คือ ภาวังคจิต (จิตที่รักษากาย) จิตจะ ดี หรือไม่ดี ขึ้นอยู่กับว่าบุคคลนั้นมีสติหรือไม่มีสติ หากมีสติจิตก็ดี หากไม่มีจิตก็จะเสียเพราะอุปกิเลส ที่เข้ามาทำให้จิตเสียไป อรรถกถากล่าวอธิบายว่า “จริงอยู่ ใจปกติชื่อว่าภาวังคจิต ภาวังคจิตนั้นอันโทษ ไม่ประทุษร้าย เหมือนอย่างว่า น้ำใสย่อมขุ่นมัวเพราะสีมีสีเขียวเป็นต้นที่จรมมา กลายเป็นน้ำต่างโดย น้ำสีเขียวเป็นต้น จะชื่อน้ำใหม่ก็มีไซ้ จะชื่อน้ำน้ำใสเดิมนั้นแหละก็มีไซ้ ฉันทใด ภาวังคจิตเมื่อนั้น ชื่อน้ำ เสร้าหมอง เพราะโทษมีความเพ่งเล็งเป็นต้นที่จรมมา จะชื่อน้ำจิตใหม่ก็มีไซ้ จะชื่อน้ำภาวังคจิตเดิม นั้นแหละก็มีไซ้ ฉันทนั้น เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย จิตนี้ผุดผ่อง แต่จิตนั้นแล เสร้าหมองเพราะอุปกิเลสที่เกิดขึ้นในภายหลัง” หากจิตชั่วแล้วจะพูดหรือทำก็จะพูดทำแต่สิ่งชั่ว บุคคลผู้นั้นก็จะเต็มไปด้วยความชั่ว ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์กล่าวอธิบายว่า **ถ้าคนมีใจชั้วอย่างนี้**

^{๕๐} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑/๑๕.

^{๕๑} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑/๒๓.

^{๕๒} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๘.

^{๕๓} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๗.

(มนสา เจ ปุณฺณเสน) ด้วยประการฉะนี้ คำว่า ก็จะต้องชั่วหรือทำชั่วตามไปด้วย (ภาสติ วา กโรติ วา) ความว่า เขาเมื่อพูด ย่อมพูดเฉพาะวจีทุจริต ๔ ประการ เมื่อทำ ย่อมทำเฉพาะกายทุจริต ๓ ประการ เมื่อไม่พูด ไม่ทำ เพราะความที่ตนเป็นผู้มีใจชั่วเพราะความเพ่งเล็งเป็นต้นนั้น ย่อมทำ มโนทุจริต ๓ ประการให้บริบูรณ์ อุกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการของเขา ย่อมถึงความบริบูรณ์ด้วยประการอย่างนี้”^{๕๔}

ปภัสสรมิตฺ ภิภุชเว จิตตํ. ตถจ โข อาคนฺตฺเกหิ อุปกฺกิลเสสฺหิ อุปกฺกิลิฏฺฐจฺ. ^{๕๕}

ปภัสสรมิตฺ ภิภุชเว จิตตํ. ตถจ โข อาคนฺตฺเกหิ อุปกฺกิลเสสฺหิ วิปฺปมุตฺตํ. ^{๕๖}

ภิภุชฺหฺงหลาย จิตฺนํผู้คดโกง แต่จิตนั้นแลเศร้าหมองเพราะอุปกิเลสที่เกิดขึ้นภายหลัง ^{๕๗}

จิตนี้ผู้คดโกงและจิตนั้นแลหลุดพ้นแล้วจากอุปกิเลสที่เกิดขึ้นภายหลัง ^{๕๘}

จิต ในที่นี้หมายถึง ภาวะจิต คือ จิตที่เป็นพื้นอยู่ระหว่างปฏิสนธิจิตกับจิตที่ตั้งแต่เกิด จนถึงตายในเวลาที่มีได้เสวยอารมณ์ทางทวาร ๖ มีจักขุทวารเป็นต้น และคำว่า **ผู้คดโกง** หมายถึงผู้คดโกงเพราะบริสุทธิ์ไม่มีอุปกิเลส ^{๕๙}

อุปกิเลส มี ๑๖ ประการ มีอภิขมาวิสมโลภะ - คิดเพ่งเล็งอยากได้โดยไม่เลือกว่าควรหรือไม่ควรเป็นต้น ^{๖๐}

ปภัสสรนฺติ ปณฺทริฺ ปริสุทฺธํ. **จิตฺตนฺติ** ภวํจจิตตํ. ก็ ปณ **จิตฺตสฺส** วณฺโณ นาม อตฺถิติ? นตฺถิ. นีลาทีนถฺยฺหิ อถฺยตฺรวณฺณํ โหตุ สุวณฺณวณฺณํ วา ยงฺกิลฺยจฺจิ ปริสุทฺธตฺตาย “ปภัสสรน”ติ วุจฺจติ. อิทมฺปิ นิรุปกฺกิลเสสฺตตาย ปริสุทฺธนฺติ ปภัสสรํ. **ตถจ โข**ติ ตํ ภวํจจิตตํ. **อาคนฺตฺเกหฺติ** อสทฺทชาเตหฺติ ปจฺฉา ชวณฺกฺขณฺเน อุปฺปชฺชนเกหฺติ. **อุปกฺกิลเสสฺหฺติ** ราคาคาที่หิ อุปกฺกิลิฏฺฐตฺตา อุปกฺกิลิฏฺฐจฺ นามาติ วุจฺจติ. กถํ? ยถา หิ สีลวณฺตา อจฺจารสมฺปนฺนา มาตาปิตโร วา อจฺจริยฺปชฺฌายา วา ทุสฺสีลาณํ ทุราจฺจารานํ อวตฺตสมฺปนฺนํ ปุตฺตานถฺยเจว อนฺเตวาสิกสทฺธิวិหาริกานถฺยจ วเสน “อตฺตโน ปุตฺเต วา อนฺเตวาสิกสทฺธิวิหาริก วา น ตชฺเชนฺติ น ลิกฺขาเปนฺติ น โววทฺนติ นานุสาสนฺตี”ติ อวณฺณํ อกิตฺตี ลกฺกนฺติ, เหวํ สมฺปทฺมิตฺ เวทิตพฺพํ. อจฺจารสมฺปนฺนา มาตาปิตโร วีย จ อจฺจริยฺปชฺฌายา วีย จ ภวํจจิตตํ ทฏฺฐพฺพํ, ปุตฺตาทีนํ วเสน เตสํ อกิตฺติลาภो วีย ชวณฺกฺขณฺเน รชฺชนทุสฺสนมฺยุทฺทสทฺทวณฺณํ โลภโทสโมห-

^{๕๔} ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๑/๒๔.

^{๕๕} อจ.เอกก. (บาลี) ๒๐/๔๙/๙.

^{๕๖} อจ.เอกก. (บาลี) ๒๐/๕๐/๙.

^{๕๗} อจ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๔๙/๙.

^{๕๘} อจ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๕๐/๙.

^{๕๙} อจ.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๔๙/๕๓-๕๔.

^{๖๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๗๒/๔๘-๙.

สหคตानํ จิตตानํ วเสน อุปปนเนหิ อากนตุเกหิ อุปกุกิเลสเสหิ ปกตปิรสุทรมปิ ภาวงคจิตตํ อุปกุกิสิญจันนาม โหตีตี.^{๖๑}

ภาวงคจิตตเมว **จิตตํ**. **วิปปมุตตุนติ** ชวนกขณเณ อรชชมานํ อทุสสมานํ อมฺยุหมานํ ติเทตฺกณณสมปยุตตาทิกุสลวเสน อุปปชชมานํ อากนตุเกหิ อุปกุกิเลสเสหิ วิมุตตํ นาม โหตีตี. อิธาปิ ยถา สีลวณตานิ อจารสมปนนานํ ปุตตาทินํ วเสน มาตาทโย “โสภณา เอเตเยว อตตโน ปุตตกาทโย สิกขาเปเนติ โววหนติ อานุสาสนตี”ติ วณณกิตติลาภิน โหนติ, เหวํ ชวนกขณเณ อุปปนนุกุสลจิตตวเสน อิหํ ภาวงคจิตตํ อากนตุเกหิ อุปกุกิเลสเสหิ วิปปมุตตุนติ วุจจตีตี.^{๖๒}

คำว่า **มุดม่อง (ปกสฺสร)** ได้แก่ ชาวบรสิฐธิ์ คำว่า **จิต (จิตต)** ได้แก่ ภาวงคจิต

ถามว่า ก็ชื่อว่าสีของจิตมีอยู่หรือ

ตอบว่า ไม่มี

จริงอยู่ จิตจะมีสีอย่างใดอย่างหนึ่ง บรรดาสีเขียวเป็นต้น หรือดวงใดดวงหนึ่งเป็นสีของก็ ตาม ท่านก็เรียกว่า “มุดม่อง” เพราะเป็นจิตบรสิฐธิ์ แม้จิตนี้ชื่อว่าบรสิฐธิ์เพราะปราศจากอุปกิเลส เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ามุดม่อง คำว่า **นั้นแล (ตมฺจ โข)** ได้แก่ ภาวงคจิตนั้น คำว่า **ที่เกิดขึ้นภายหลัง (อากนตุเกหิ)** ได้แก่ ที่ไม่เกิดร่วมกัน คือ เกิดในขณะที่แห่งชวนจิตภายหลัง คำว่า **อุปกิเลส (อุปกุกิเลสเสหิ)** ได้แก่ ภาวงคจิตนั้นท่านกล่าวว่า ชื่อว่าเศร้าหมองแล้วเพราะเศร้าหมองแล้วด้วยกิเลส ทั้งหลายมีรากะเป็นต้น

ถามว่า เศร้าหมองอย่างไร

ตอบว่า เหมือนอย่างว่า มารดาบิดา หรืออาจารย์และอุปัชฌาย์ มีศีลสมบูรณ์ด้วยความ ประพฤติยอมได้รับการตีเตียน เสียชื่อเสียงว่า “ไม่คูกคาม ไม่ให้ศึกษา ไม่สั่งสอน ไม่พร้าสอน บุตร หรืออันเตวาสิกหรือสัทธิวิหาริกของตน” ด้วยอำนาจแห่งบุตรอันเตวาสิกและสัทธิวิหาริกผู้ทุศีล ประพฤติไม่ดี ไม่สมบูรณ์ด้วยข้อวัตร ฉันทะ บัณจิตพิงทราบข้ออุปไมยที่ถึงพร้อมนี้ ฉันทะ บัณจิตพิง เห็นภาวงคจิตเหมือนมารดาบิดา หรืออาจารย์และอุปัชฌาย์ผู้สมบูรณ์ด้วยความประพฤติ ภาวงคจิตแม้ จะบรสิฐธิ์ตามปกติ ก็ชื่อว่าเป็นอันเศร้าหมอง เพราะอุปกิเลสทั้งหลายที่เกิดขึ้นภายหลัง ซึ่งเกิดขึ้น ด้วยอำนาจจิตที่สทรคตด้วยโลภะ โทสะ และโมหะ ที่มีความกำหนดขัดเคืองและความหลงเป็นสภาวะ ในขณะแห่งชวนจิต เหมือนมารดาบิดาเป็นต้นเหล่านั้น ได้ความเสียชื่อเสียง เพราะอำนาจบุตรเป็นต้น ฉะนั้นแล^{๖๓}

ภาวงคจิตนั้นแล ชื่อว่า**จิต** คำว่า **หลุดพ้นแล้ว (วิปปมุตต)** ได้แก่ ภาวงคจิตนั้นไม่กำหนด ไม่ขัดเคือง ไม่หลงในขณะที่แห่งชวนจิต เกิดขึ้นด้วยอำนาจกุสลจิตที่เป็นญาณสัมปยุตเป็นติเหตุกะเป็น

^{๖๑} อจ.เอกก.อ. (บาลี) ๒๐/๔๙/๕๓.

^{๖๒} อจ.เอกก.อ. (บาลี) ๒๐/๕๐/๕๓.

^{๖๓} อจ.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๔๙/๗๑.

ต้น ก็เชื่อว่าเป็นอันหลุดพ้นแล้วจากอุปกิเลสทั้งหลายที่เกิดขึ้นภายหลัง แม้ในที่นี่ ภาวังคจิตนี้ท่านเรียกว่าหลุดพ้นแล้วจากอุปกิเลสทั้งหลายที่เกิดขึ้นภายหลัง ด้วยอำนาจกุศลจิตที่เกิดขึ้นในขณะที่แห่งชวนจิต เหมือนมารดาเป็นต้น เป็นผู้ได้รับการสรรเสริญ และได้ชื่อเสียงว่า “ท่านเหล่านี้ดีแท้ ให้บุตรเป็นต้นของตนศึกษา สั่งสอน พร่ำสอนอยู่” เพราะอำนาจบุตรเป็นต้นเป็นผู้มีศีล สมบูรณ์ด้วยความประพฤติ ฉะนี้แล^{๖๔}

ฎีกาบาลีและแปล

ปกติมน โหติ ยาทินา จิตตํ สภาวโต เอกเมว. อาคนตุเกหิ อภิขณาโทมนสฺสาทิ-
 อกุสลธมเมหิ ยุตตตฺตา อกุสลจิตตํ, อาคนตุเกหิ อนภิขณานพฺยาปาทาทิ กุสลธมเมหิ ยุตตตฺตา
 กุสลจิตตํ, อวิปากธมเมเน อโลภาทิวิปากาพฺยาทตมเมหิ ยุตตตฺตา วิปากพฺยาทตจิตฺตนิ โวหารํ ลภติ.
 เอกเมว หิ อุทกํ นีลาทิอุปกฺกิลฺลฺเจหิ ยุตตตฺตา นีโลทกํ, ปีโตทกํ, โอทาทโตทกนฺติ โวหารํ ลภติ วิทยาตี
 ทสฺเสตี. วุตตตฺยเหตุ ภาควตา “ปกฺกสฺสรมิทํ ภิกฺขเว จิตตํ. ตณฺจ โข อาคนตุเกหิ อุปกฺกิลฺลฺเสหิ
 อุปกฺกิลฺลฺจฺจน” ตยาทิ.^{๖๕}

จิต โดยสภาวะมีดวงเดียวเท่านั้นด้วยคำว่า ปกติมน โหติ เป็นต้น ย่อมแสดงว่า (จิตนั้น) ได้ชื่อว่า อกุศลจิตเพราะประกอบด้วยอกุศลธรรมมีอภิขณาโทมนัสเป็นต้นที่เข้ามา ชื่อว่า กุศลจิต เพราะประกอบด้วยกุศลธรรมมีอภิขณาอพฺยาบาทเป็นต้นที่เข้ามา ได้ชื่อว่าวิปากจิต อพฺยาทตจิต เพราะประกอบด้วยวิปากธรรมและอพฺยาทตธรรมมีความไม่โลภเป็นต้น เหมือน น้ำอย่างเดียวนั้น ได้ชื่อว่า น้ำเขียว น้ำเหลือง น้ำใส เพราะประกอบด้วยอุปกิเลสมีสีเขียวเป็นต้น สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า “จิตนี้ผู้ตม่งแต่จิตนั้นแลเศร้าหมองเพราะอุปกิเลสที่เกิดขึ้นภายหลัง” เป็นต้น

วิเคราะห์ ปกติมน

จิตโดยสภาวะมีอย่างเดียว คือ รับรู้อารมณ์ = อารมมณฺญ จินฺเตตฺติ จิตตํ (จินต ธาตุ + ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ) ธรรมชาติที่รับรู้อารมณ์ จิตนั้นแยกเป็น อกุศลจิต กุศลจิต วิปากจิต อัพทตจิต เพราะประกอบกับธรรมต่างๆ มีโลภะเป็นต้น เหมือนน้ำที่กลายเป็นสีต่างๆ เช่น น้ำสีเขียวเป็นต้น เพราะประกอบกับสีต่างๆ มีสีเขียวเป็นต้น ดังพระฎีกาจารย์กล่าวว่า “(จิตนั้น) ได้ชื่อว่า อกุศลจิต เพราะประกอบด้วยอกุศลธรรมมีอภิขณาโทมนัสเป็นต้นที่เข้ามา ชื่อว่า กุศลจิต เพราะประกอบด้วยกุศลธรรมมีอภิขณาอพฺยาบาทเป็นต้นที่เข้ามา ได้ชื่อว่าวิปากจิต อพฺยาทตจิต เพราะประกอบด้วย

^{๖๔} อ.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๕๐/๗๒.

^{๖๕} ชุ.ธ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑/๑๓.

วิบากกรรมและอพยากกรรมมีความไม่โลภเป็นต้น เหมือน น้ำอย่างเดียวเท่านั้นได้ชื่อว่า น้ำเขียว น้ำเหลือง น้ำใส เพราะประกอบด้วยอุปกิเลสมีสีเขียวเป็นต้น”

คาถาบาลีและแปล

มโนปุพฺพคฺมา ฌมฺมา	มโนเสฏฺฐา มโนมยา
มนสา เจ ปทฺฐุเจณ	ภาสติ วา กโรติ วา
ตโต นํ ทุกฺขมนเวติ	จกุกว วหโต ปทํ. ^{๖๖}

ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า
มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ
ถ้าคนมีใจชั่ว ก็จะถูกชั่วหรือทำชั่วตามไปด้วย
เพราะความชั่วนั้น ทุกข์ย่อมติดตามเขาไป
เหมือนล้อหมุนตามรอยเท้าโคที่ลากเกวียนไป ฉะนั้น^{๖๗}

วิเคราะห์ มนสา เจ ปทฺฐุเจณ ภาสติ วา กโรติ วา

คำว่า มนสา เจ ปทฺฐุเจณ ภาสติ วา กโรติ วา (ถ้าคนมีใจชั่ว ก็จะถูกชั่วหรือทำชั่วตามไปด้วย) โดยย่อ แสดงถึง อกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ คือ ฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พูดเท็จ พูดส่อเสียด พูดคำหยาบ พูดเพ้อเจ้อ โลภอยากได้ของเขา พยาบาทคิดร้ายเขา เห็นผิดจากคลองธรรม หรือ ทุจริต ๓ ประการ คือ กายทุจริต วาจทุจริต และมโนทุจริต หากคนมีใจชั่วแล้วจะเต็มไปด้วยบาป อกุศลกรรมบถ หรือทุจริต ๓ ประการ

อกุศลจิตกรรมบถ ๑๐ หรือทุจริต ๓

บุคคลบางคนในโลกนี้

๑. เป็นผู้ฆ่าสัตว์ คือ เป็นคนหยาบช้ำ มีมือเปื้อนเลือด ปักใจอยู่ในการฆ่าและการทุบตี ไม่มีความละอาย ไม่มีความเอ็นดูในสัตว์ทั้งปวง

๒. เป็นผู้ลักทรัพย์ คือ เป็นผู้ถือเอาทรัพย์อันเป็นอุปกรณ์เครื่องปลื้มใจของผู้อื่น ซึ่งอยู่ในบ้านหรือในป่าที่เจ้าของไม่ได้ให้ ด้วยจิตเป็นเหตุขโมย

๓. เป็นผู้ประพฤติผิดในกาม คือ เป็นผู้ประพฤติล่วงในสตรีที่อยู่ในปกครองของมารดา ที่อยู่ในปกครองของบิดา ที่อยู่ในปกครองของมารดาบิดา ที่อยู่ในปกครองของพี่ชายน้องชาย ที่อยู่ใน

^{๖๖} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑/๑๕.

^{๖๗} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑/๒๓.

ปกครองของพี่สาวน้องสาว ที่อยู่ในปกครองของญาติ ที่อยู่ในปกครองของโคตร ที่ประพฤดิธรรม มีสามี มีกฎหมายคุ้มครอง โดยที่สุด แม่สตรีที่บุรุษสวมด้วยพวงมาลัยหมายไว้

(วจีทุจจริต ๔)

ความประพฤติไม่สม่าเสมอ คือความประพฤติธรรมทางวาจามี ๔ ประการ อะไรบ้าง คือ บุคคลบางคนในโลกนี้

๑. เป็นผู้พูดเท็จ คือ อยู่ในสภา อยู่ในบริษัท อยู่ท่ามกลางหมู่ญาติอยู่ท่ามกลางหมู่ทหาร หรืออยู่ท่ามกลางราชสำนัก ถูกเขาอ้างเป็นพยานซักถามว่า ‘ท่านรู้สิ่งใด จงกล่าวสิ่งนั้น’ บุรุษนั้นไม่รู้ก็กล่าวว่า ‘รู้’ หรือรู้ก็กล่าวว่า ‘ไม่รู้’ ไม่เห็นก็กล่าวว่า ‘เห็น’ หรือเห็นก็กล่าวว่า ‘ไม่เห็น’ กล่าวเท็จทั้งที่รู้เพราะตนเป็นเหตุบ้าง เพราะบุคคลอื่นเป็นเหตุบ้าง เพราะเหตุคือเห็นแก่อำมิสเล็กน้อยบ้าง

๒. เป็นผู้พูดส่อเสียด คือ ฟังความฝ่ายนี้แล้วไปบอกฝ่ายโน้นเพื่อทำลายฝ่ายนี้ หรือฟังความฝ่ายโน้นแล้วมาบอกฝ่ายนี้เพื่อทำลายฝ่ายโน้นยุยงคนที่สามัคคีกัน ส่งเสริมคนที่แตกแยกกัน ขึ้นขมยินดี เพลิดเพลินต่อผู้ที่แตกแยกกัน พูดแต่ถ้อยคำที่ก่อความแตกแยกกัน

๓. เป็นผู้พูดคำหยาบ คือ พูดแต่คำหยาบคาย กล่าวแข็ง เผ็ดร้อนหยาบคายร้ายกาจแก่ผู้อื่น กระทบกระทั้งผู้อื่น โกล่ต่อความโกรธไม่เป็นไปเพื่อสมาธิ

๔. เป็นผู้พูดเพ้อเจ้อ คือ พูดไม่ถูกเวลา พูดคำที่ไม่จริง พูดคำที่ไม่อิงประโยชน์ พูดไม่อิงธรรม พูดไม่อิงวินัย พูดคำที่ไม่มีหลักฐานไม่มีที่อ้างอิง ไม่มีที่กำหนด ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ โดยไม่เหมาะแก่เวลา ความประพฤติไม่สม่าเสมอ คือความประพฤติธรรมทางวาจามี ๔ ประการอย่างนี้แล

(มโนทุจจริต ๓)

ความประพฤติไม่สม่าเสมอ คือความประพฤติธรรมทางใจมี ๓ ประการ อะไรบ้าง คือ บุคคลบางคนในโลกนี้

๑. เป็นผู้เพ่งเล็งอยากได้ของเขา คือ เพ่งเล็งอยากได้ทรัพย์อันเป็นอุปกรณ์เครื่องปลื้มใจของผู้อื่นว่า ‘ทำอย่างไร ทรัพย์อันเป็นอุปกรณ์เครื่องปลื้มใจของผู้อื่นจะพึงเป็นของเรา’

๒. เป็นผู้มิจฉิตพยาบาท คือ มิจฉิตคิดร้ายว่า ‘ขอสัตว์เหล่านี้จงถูกฆ่าจงถูกทำลาย จงขาดสูญ จงพินาศไป หรืออย่าได้มี’

๓. เป็นมิจฉณาทีฏฐิ (เห็นผิด) คือ มีความเห็นวิปริตว่า ‘ทานที่ให้แล้วไม่มีผล ยัญที่บูชาแล้วไม่มีผล การเซ่นสรวงไม่มีผล ผลวิบากแห่งกรรมที่ทำดีและทำชั่วก็ไม่มี โลกนี้ไม่มี โลกหน้าไม่มี มารดาไม่มีคุณบิดาไม่มีคุณ โอปปาติกสัตว์ไม่มี สมณพราหมณ์ผู้ประพฤติปฏิบัติชอบทำให้แจ้งโลกนี้และโลกหน้าด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้วสอนผู้อื่นให้รู้แจ้ง ก็ไม่มีในโลก’ ความประพฤติไม่สม่าเสมอ คือความประพฤติธรรมทางใจมี ๓ ประการอย่างนี้แล พราหมณ์และคหบดีทั้งหลาย สัตว์บางพวกในโลกนี้

หลังจากตายแล้วไปเกิดใน อบาย ทุกติ วินิบาต นรก เพราะความประพฤติน่าเสียดาย คือ ความประพฤติดุธรรมเป็นเหตุอย่างนี้^{๖๘}

อรรถกถาบาลีและแปล

ตโต นั ทุกขมนเวตีติ ตโต ติวริทจุจริตโต ตั ปุคคัลลั ทุกขั อนเวตี.^{๖๙}

คำว่า ตโต นั ทุกขมนเวตี ความว่า ทุกข์ย่อมติดตามบุคคลนั้นไป เพราะทุจริต ๓ ประการนั้น

วิเคราะห์ ตโต นั ทุกขมนเวตี

คำว่า ติวริทจุจริตโต แสดงอธิบายให้รู้ว่า ตโต โยค ติวริทจุจริตโต หมายถึงทุจริต ๓ ประการเพราะตโต เป็นสรพนามใช้แทนนามทั้งหมด คำว่า ตั แสดงอธิบายให้รู้ว่า นั แปลงมาจาก ต ศัพท์ คำว่า ปุคคัลลั แสดงให้รู้ว่า นั โยค ปุคคัลลั หมายถึงบุคคล เพราะสรพนามใช้แทนนามทั่วไป คำว่า ทุกขั อนเวตี แสดงอธิบายการตัดบทสนธิว่า ทุกขมนเวตี ตัดบทสนธิเป็น ทุกข์ + อนเวตี

สรพนาม ๒ ประเภท คือ วุตตาเปกขสรพนาม และ วุจจมานาเปกขสรพนาม

๑) วุตตาเปกขะ มาจาก วุตตะ = ข้อความที่กล่าวมาแล้ว + อาเปกขะ = มองหารวมกันแปลว่า สรพนามที่มองหาข้อความที่เคยกล่าวมาแล้ว สรพนามที่กล่าวถึงนามที่เคยกล่าวมาแล้ว หรือ โยคนามบทที่ผ่านมา บทนามที่เคยกล่าวถึงมาแล้ว หรือ ข้อความที่เคยกล่าวถึงแล้ว เช่น ตโต นั ทุกขมนเวตี ทุกข์ย่อมติดตามบุคคลนั้นไป เพราะทุจริต ๓ ประการนั้น ต สรพนาม ใน ตโต และ นั โยคนามที่เคยกล่าวมาแล้ว คือ ทุจริต ๓ ประการ และ บุคคลผู้คิดพูดทำชั่วนั้น เป็น ตโต ติวริทจุจริตโต นั ปุคคัลลั

๒) วุจจมานาเปกขะ มาจาก วุจจมานะ = ข้อความที่จะกล่าวต่อไป อาเปกขะ = มองหารวมแปลว่า สรพนามที่มองหาข้อความที่จะกล่าวต่อไป หมายถึง สรพนามที่กล่าวถึงข้อความอันจะกล่าวต่อไปข้างหน้า แปลว่า จะกล่าวต่อไปนี้

ออยเมตถ สงเขปตโถ อยเนเตวตถ วิตถาโร.^{๗๐}

ความที่กล่าวมาแล้วนี้เป็นเนื้อความย่อในคาถานี้ ส่วนเนื้อความพิสดารในพระคาถานี้ จะกล่าวต่อไปนี้ อิม ศัพท์ ในออยเมตถ เป็นวุตตาเปกขะ เพราะกล่าวถึงเนื้อความที่เคยกล่าวมาแล้ว ส่วน อิม- ศัพท์ใน อยเนเตวตถ นี้ เป็นวุจจมานาเปกขะ เพราะกล่าวถึงเนื้อความที่จะกล่าวต่อไป

^{๖๘} ม.ม. (ไทย) ๑/๔๔๐/๔๗๓.

^{๖๙} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๙.

^{๗๐} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๒๔/๑๘๐.

ข้อสังเกต บทตั้งกับบทขยายส่วนมาก วิภัตติและพจน์จะตรงกัน เหมือนกัน เช่น บทตั้งคือ น้ บทขยายคือ ต้ ปุคฺคล์ คำว่า น้ เป็นทุติยวิภัตติเอกพจน์ บทขยายคือ ต้ ปุคฺคล์ ก็เป็นทุติยวิภัตติ เอกพจน์เหมือนกัน

ตโต น้ ทุกขมนเวตตี ตโต ติวริทฺทจฺจริตโต ต้ ปุคฺคล์ ทุกข์ อนเวติ ทฺทจฺจริตานุภาเวน จตุสุ อปาเยสุ มนุสฺเสสุ วา ตมตตภาวํ คจฺจนตํ กายวตฺถุ กมปิ อิตรมปิติ อิมินา ปรียาเยน กายิกเจตสิกํ วิปากทุกฺข์ อนุคจฺจติ.^{๗๑}

คำว่า **ทุกข์ย่อมติดตามบุคคลนั้นไป เพราะทุจริต ๓ ประการนั้น (ตโต น้ ทุกขมนเวติ)** ความว่า วิปากทุกข์อันเป็นไปทางกายและทางจิต โดยปริยายนี้ว่า “ทุกข์มีกายเป็นที่ตั้งบ้าง ทุกข์มีจิตนอกนี้เป็นที่ตั้งบ้าง” ย่อมติดตามอรรถภาพนั้น ผู้ไปอยู่ในอบาย ๔ กัฏฐิ ในหมู่มนุษย์กัฏฐิ เพราะอานุภาพแห่งทุจริต^{๗๒}

คำว่า ตโต เพราะความช้วนั้น ท่านไขว่ว่า ตโต ติวริทฺทจฺจริตโต เพราะทุจริต ๓ ประการนั้น น้ ไซ เป็น ต้ ปุคฺคล์ บุคคลนั้น ทุกขมนเวติ ไซตัดบทสนธิ

คำว่า **ทุกข์ย่อมติดตามบุคคลนั้นไป เพราะทุจริต ๓ ประการนั้น** เป็นคำอธิบายขยายความ แห่งพระดำรัสว่า **เพราะความช้วนั้น ทุกข์ย่อมติดตามเขาไป** แต่ยังไม่ยอมอยู่ ต่อมาท่านอธิบายให้กระจ่างแจ้งว่า วิปากทุกข์อันเป็นไปทางกายและทางจิต โดยปริยายนี้ว่า “ทุกข์มีกายเป็นที่ตั้งบ้าง ทุกข์มีจิตนอกนี้เป็นที่ตั้งบ้าง” ย่อมติดตามอรรถภาพนั้น ผู้ไปอยู่ในอบาย ๔ กัฏฐิ ในหมู่มนุษย์กัฏฐิ เพราะอานุภาพแห่งทุจริต

คาถาบาลีและแปล

มโนปุพฺพคฺมา ฐมฺมา	มโนเสฏฺฐา มโนมยา
มนสา เจ ปทฺฐฺเจน	ภาสติ วา กโรติ วา
ตโต น้ ทุกฺขมนเวติ	จกฺกํว วทโต ปทฺ. ^{๗๓}

ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า
มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ
ถ้าคนมีใจชั่ว ก็จะถูกชั่วหรือทำชั่วตามไปด้วย
เพราะความช้วนั้น ทุกข์ย่อมติดตามเขาไป
เหมือนล่อหมุนตามรอยเท้าโคที่ลากเกวียนไปฉะนั้น^{๗๔}

^{๗๑} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๙.

^{๗๒} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๒๕.

^{๗๓} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑/๑๕.

^{๗๔} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑/๒๓.

อรรถกถาบาลีและแปล

จกัแก้ว วหโต ปทนต์ ชุเร ยุตตสส ชุริ วหโต พลิตทสส ปท จกั วิย.^{๗๕}

คำว่า จกัแก้ว วหโต ปทนต์ หมายความว่า เหมือนวงล้อหมุนไปตามรอยเท้าโคตัวมีกำลังที่เขาเทียมไว้ที่แอกนำธูระไปอยู่

วิเคราะห์ จกัแก้ว เป็นต้น

คำว่า พลิตทสส แสดงอธิบายให้รู้ว่า ตัวนำไปอยู่ (วหโต) หมายถึงโคหนุ่มที่มีกำลัง และโยคว่า วหโต พลิตทสส การอธิบายความหมายของบท เรียกว่า อภิเษยัตถสังวรณนา คำว่า ชุเร ยุตตสส ท่านใส่เพิ่มเข้ามาเพื่ออธิบายความหมายให้กระจ่างชัดเจนยิ่งขึ้น การอธิบายความหมายเพิ่มเติมให้ชัดเจน เรียกว่า ภาวัตถสังวรณนา คำว่า ปทนต์ จกัแก้ว แสดงอธิบายให้รู้ว่า จกัแก้ว วหโต ปทนต์ ต้องสัมพันธ์ว่า ปทนต์ จกัแก้ว อิว การอธิบายความสัมพันธ์ของบท เรียกว่า สัมพันธสังวรณนา คำว่า จกัแก้ว วิย แสดงอธิบายตัดบทสนธิว่า จกัแก้ว ต้องตัดบทสนธิว่า จกัแก้ว อิว เรียกว่า สันนิปทสังวรณนา และอิว มีอรรถอุปมา แปลว่า เหมือน การอธิบายอรรถของบทนิบาต เรียกว่า นิปาตปทัตถสังวรณนา

กรรมชั่วที่บุคคลนั้น ทำติดตามบุคคลนั้นไปทุกที่ เพราะกรรมชั่วที่เขาทำไว้นั้นเหมือนล้อหมุนตามรอยเท้าโคไปทุกขณะไม่สามารถหลีกเลี่ยงได้ ดังพระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายว่า วิบากทุกข์อันเป็นไปทางกายและทางจิต โดยปริยายนี้ว่า “ทุกข์มีกายเป็นที่ตั้งบ้าง ทุกข์มีจิตนอกนี้เป็นที่ตั้งบ้าง” ย่อมติดตามอรรถภาพนั้น ผู้ไปอยู่ในอบาย ๔ กิติ ในหมู่มนุษย์กิติ เพราะอานุภาพแห่งทุจริต

ถามว่า ทุกข์ย่อมติดตามบุคคลนั้นไปเหมือนอะไร

ตอบว่า เหมือนล้อหมุนตามรอยเท้าโคที่ลากเกวียนไป ฉะนั้น

อธิบายว่า เหมือนล้อหมุนไปตามรอยเท้าโคที่ถูกเทียมแอก นำแอกไปอยู่ฉะนั้น เหมือนอย่างว่า มันลากไป ๑ วันกิติ ๒ วันกิติ ๕ วันกิติ ๑๐ วันกิติ กิ่งเดือนกิติ ย่อมไม่อาจให้ล้อหมุนกลับ คือไม่อาจลื้อไปได้ โดยที่แท้ เมื่อมันก้าวไปข้างหน้า แอกก็ทับคอมัน เมื่อมันถอยหลัง ล้อก็กระทบเนื้อขา ล้อเสียดสีด้วยเหตุ ๒ ประการนี้ หมุนตามรอยเท้าของมันไปฉับใด ทุกข์ทั้งที่เป็นไปทางกาย ทั้งที่เป็นไปทางจิต อันมีทุจริตเป็นมูลย่อมติดตามบุคคลผู้มีใจชั่วทำทุจริต ๓ ประการให้บริบูรณ์อยู่ในที่ที่เขาไปแล้วนั้นๆ มีนรกเป็นต้นฉับนั้นเหมือนกัน^{๗๖}

ส่วนกรรมดีก็เช่นเดียวกัน คือ กรรมดีส่งผลดีคอยติดตามบุคคลนั้นไปเหมือนเงาติดตามตัว สมดังที่พระศาสดาตรัสว่า “ในการทำความดีที่เป็นกุศลและอกุศล ใจเป็นหัวหน้า ใจเป็นใหญ่ เพราะว่าการกระทำด้วยใจอันผ่องใสแล้ว ย่อมไม่ละบุคคลผู้ไปยังเทวโลกและมนุษย์โลก เหมือนเงาฉะนั้น” ครั้น

^{๗๕} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๙.

^{๗๖} ชุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๗-๑๘.

ตรัสเรื่องนี้แล้ว พระองค์ผู้เป็นพระธรรมราชา ได้ตรัสพระคาถานี้สืบต่ออนุสนธิดูประทับพระราช
สาส์นซึ่งมีดินเหนียวเป็นตราประทับไว้แล้วด้วยพระราชลัญจกรว่า

“ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่
สำเร็จด้วยใจ ถ้าคนมีใจดี ก็จะทำดีหรือทำดี
ตามไปด้วย เพราะความดีนั้น สุขย่อมติดตามเขาไป
เหมือนเงาติดตามตัวเขาไปฉะนั้น”

จิตที่เป็นไปในภุมิ ๔ แม้ทั้งหมด เรียกว่า **ใจ (มโน)** ในพระคาถานั้น โดยไม่แปลกกันก็จริง
ถึงอย่างนั้น เมื่อนิยาม กะ กำหนดลงในคำนี้ ย่อมได้กามาจรกุกุศลจิต ๘ ดวง เมื่อกล่าวด้วยสามารถ
แห่งวัตถุย่อมได้จิตที่ประกอบด้วยญาณ เป็นไปพร้อมกับโสมนัส แม้จากกามาจรกุกุศลจิต ๘ ดวงนั้น
คำว่า **เป็นหัวหน้า (บุพพงคมา)** คือ ประกอบด้วยใจนั้นที่มีสภาวะเป็นไปก่อน ชันธ ๓ ประการ มี
เวทนาเป็นต้น ชื่อว่า**ธรรม (ธมฺมา)** แท้จริง ชันธทั้งหลายมีเวทนาชันธเป็นต้นเหล่านี้ ชื่อว่า**มีใจเป็น
หัวหน้า** เพราะใจที่ประกอบด้วยโสมนัส เป็นหัวหน้าของเวทนาชันธเป็นต้นเหล่านี้ โดยความหมายคือ
เป็นปัจจัยให้เกิดขึ้น เหมือนอย่างว่า เมื่อทายกเป็นอันมากพร้อมกันทำบุญ มีถวายจีวร เป็นต้น
แก่ภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ก็ดี มีการบูชาอันยิ่ง ฟังธรรม ตามประทับ และทำระเบียบดอกไม้เป็นต้นก็ดี เมื่อ
มีผู้กล่าวว่า “ใครเป็นหัวหน้าของทายกเหล่านั้น” ผู้ใดเป็นที่อาศัยของพวกเขา หรือพวกเขาอาศัยผู้ใด
ทำบุญเหล่านั้น ผู้นั้นชื่อตีสสะก็ตาม ชื่อปุสสะก็ตาม เขาเรียกว่า “เป็นหัวหน้าของพวกเขา” ฉันทิ ข้อ
อุปไมยนี้บัณฑิตก็พึงทราบ ฉันทิ นั้น ใจชื่อว่าเป็นหัวหน้าของธรรมเหล่านี้ ด้วยความหมายว่าเป็นปัจจัย
เครื่องยังธรรมให้เกิดขึ้น ด้วยประการฉะนี้ เหตุฉนั้น ธรรมทั้งหลายนั้น จึงชื่อว่า**มีใจเป็นหัวหน้า** เพราะ
เมื่อใจไม่เกิดขึ้น ธรรมเหล่านั้นย่อมไม่สามารถจะเกิดขึ้นได้ ส่วนใจ แม้เมื่อเจตสิกธรรมบางเหล่าไม่
เกิดขึ้น ก็ย่อมเกิดขึ้นได้แท้ อนึ่ง ใจชื่อว่าเป็นใหญ่ของธรรมทั้งหลายนั้น ด้วยอำนาจเป็นอธิบดีอย่างนี้
เหตุฉนั้น ธรรมทั้งหลายนั้นจึงชื่อว่า**มีใจเป็นใหญ่** เหมือนอย่างว่า บุรุษผู้เป็นอธิบดีของหมู่คณะเป็นต้น
เขาเรียกว่าเป็นใหญ่แห่งหมู่คณะ เป็นใหญ่แห่งกองทัพ ฉันทิ ใจก็เป็นใหญ่แม้แห่งธรรมเหล่านั้น
ฉันทิ นั้น อนึ่ง สิ่งของทั้งหลายนั้นๆ สำเร็จด้วยวัตถุมีทองคำเป็นต้น ก็ชื่อว่าสำเร็จด้วยทองคำเป็นต้น ฉันทิ
ใด แม้ธรรมเหล่านี้ก็ชื่อว่า**สำเร็จด้วยใจ** เพราะเป็นสภาพสำเร็จมาแต่ใจ ฉันทิ นั้น คำว่า **ดี (ปสนฺเนน)**
คือ มีใจผ่องใสด้วยคุณธรรมมีความไม่เพ่งเล็งเป็นต้น คำว่า **ก็จะพุดดีหรือทำดีตามไปด้วย (ภาสตี วา
กโรตี วา)** ความว่า เขามีใจเห็นปานนี้เมื่อพุด ย่อมพุดเฉพาะวสีสุจริต ๔ ประการ เมื่อทำ ย่อมทำ
เฉพาะกายสุจริต ๓ ประการ เมื่อไม่พุดไม่ทำ เพราะความที่ตนเป็นผู้มีใจดี เพราะความไม่เพ่งเล็งเป็น
ต้นนั้น ย่อมทำมโนสุจริต ๓ ประการให้บริบูรณ์ กุศลกรรมบถ ๑๐ ประการของเขาย่อมถึงความ
บริบูรณ์ด้วยประการอย่างนี้ คำว่า **เพราะความดีนั้น สุขย่อมติดตามเขาไป (ตโต น สุขมเนวติ)**
ความว่า สุขย่อมติดตามบุคคลนั้นไป เพราะสุจริต ๓ ประการนั้น ในที่นี้ ท่านประสงค์เอากุศลแม้ที่
เป็นไปในภุมิสามเพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบเนื้อความว่า “วิปากสุขอันเป็นไปทางกายและทางจิตว่า

‘สุขมีกายเป็นที่ตั้งบ้าง สุขมีจิตนอกนี้เป็นที่ตั้งบ้าง’ ย่อมติดตาม คือไม่ละอรรถภาพนั้นผู้บังเกิดในสุคติ
ภพ หรือผู้ดำรงอยู่ในที่เสวยสุขในสุคติ เพราะอานุภาพแห่งสุจริตที่เป็นไปในภูมิ ๓”

ถามว่า สุขย่อมติดตามบุคคลนั้นไปเหมือนอะไร

ตอบว่า เหมือนเงาติดตามตัวเขาไป

คำว่า **เหมือนเงาติดตามตัวเขาไป (ฉายา อนุปายินี)** ความว่า เหมือนอย่างธรรมดาว่า
เงาเป็นของเกี่ยวเนื่องกับสรีระ เมื่อสรีระเดินไป ก็เดินไป เมื่อสรีระหยุดอยู่ ก็หยุดอยู่ เมื่อสรีระนั่ง มัน
ก็นั่ง ใครๆ ก็ไม่สามารถที่จะว่ากล่าวงานั้น ด้วยถ้อยคำอันไพเราะ หรือด้วยถ้อยคำอันหยาบคายว่า
“เจ้าจงกลับไปเสีย” หรือเขี่ยตีแล้วให้กลับไปได้

ถามว่า เพราะเหตุไร

ตอบว่า เพราะมันเป็นของเกี่ยวเนื่องกับสรีระ

ความสุขที่เป็นไปทางกายและทางจิต ต่างโดยสุขมีกามาวจรสุขเป็นต้น มีบรรดากุศล
กรรมบถ ๑๐ ประการนี้ กุศลที่ได้ประพฤตีสั่งสมมาเป็นรากเหง้า ย่อมไม่ละ (อรรถภาพนั้น) ในที่ที่เขาไป
แล้วๆ เหมือนเงาติดตามตัว ฉะนั้นเหมือนกัน^{๗๗}

อรรถกถาบาลีและแปล

มโนปุพฺพคฺมา รมฺมา	มโนเสฏฺฐจา มโนมยา
มนสา เจ ปทฺฐเจฺน	ภาสติ วา กโรติ วา.
ตโต นํ ทุกฺขมนเวติ	จกฺกัว วหโต ปท”นติ.

อัย รมฺมเทสนา กตฺถ ภาสิตาติ? สวตฺถิยํ. กํ อารพฺภาติ? **จกฺขุपालตฺเถร.**^{๗๘}

(เรื่องพระเจ้ากษุपालเถระ)

ถามว่า พระธรรมเทศานี้ว่า

ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่

สำเร็จด้วยใจ ถ้าคนมีใจชั่ว ก็จะถูกชั่วหรือ

ทำชั่วตามไปด้วย เพราะความชั่วนั้น ทุกข์

ย่อมติดตามเขาไป เหมือนล้อหมุนตามรอยเท้าโค

ที่ลากเกวียนไป ฉะนั้น”

พระศาสดาตรัสไว้ ณ ที่ไหน

ตอบว่า ณ กรุงสาวัตถี

ถามว่า ทรงปรารภใคร

^{๗๗} ชุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๓๖.

^{๗๘} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑/๓.

ตอบว่า ทรงปรารถนา**พระจักขุปาลเถระ**^{๗๙}

วิเคราะห์ จักขุปาลตถเถร ตามอรรถกถา

คำว่า จักขุปาลตถเถร แปลว่า พระจักขุปาลผู้เถระ (ผู้มีใจมั่นคงในศีลสมาธิปัญญา)

คำว่า จักขุปาละ เป็นเพียงแค่ชื่อ คำว่า เถระเป็นคำอธิบายขยาย รวมกันแปลความว่า พระจักขุปาลผู้เถระ

วิเคราะห์ เถระ

คำว่า **เถระ** หมายถึงผู้มีใจมั่นคงหนักแน่นในศีลเป็นต้น

ผู้ประกอบด้วยคุณมีศีล สุตะ ฌาน และวิมุตติอันหนักแน่น ชื่อว่า **เถระ** (ผู้มั่นคง)

ผู้ประกอบด้วยธรรมอันกระทำให้มั่นคงมีศีลธรรมเป็นต้น ชื่อว่า **เถระ** (ผู้มั่นคงในธรรม)

เถริถี สีสสุตฌานวิมุตติสงฆาเตหิ कुणेहि समनาคताति **เถรา**. ยถาห “จตตารोमे गिखवे
เถरकरणा षममा. गतमे जततारो? ओठ गिखवे गिखु सीलवा होठी”तीआहि.^{๘๐}

ผู้ประกอบด้วยคุณมีศีล สุตะ ฌาน และวิมุตติอันหนักแน่น เหตุนี้ ชื่อว่า **เถระ** (ผู้มั่นคง)
สมดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ธรรมที่ทำให้เป็นเถระ ๔ ประการนี้ ธรรมที่ทำให้เป็น
เถระ ๔ ประการ อะไรบ้าง คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเป็นผู้มีศีล”เป็นต้น

อปिज सज्जममातीहि ठिरकरणेहि समनानाकततता **เถरा**.^{๘๑}

อีกนัยหนึ่ง ผู้ประกอบด้วยธรรมอันกระทำให้มั่นคงมีศีลธรรมเป็นต้น ชื่อว่า **เถระ** (ผู้มั่นคง
ในธรรม)

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อแรกตรัสรู้ เราอาศัยอยู่ที่ต้นอชปาลนิโครธ ใกล้ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา
ตำบลอรุเวลา ครั้งนั้นแล พรหมณ์จำนวนมากเป็นผู้แก่ ผู้เฒ่า ผู้ใหญ่ ผู้ล่วงกาลผ่านวัย เข้ามาหาเรา
ถึงที่อยู่ ได้สนทนาปราศรัยพอเป็นที่บันเทิงใจพอเป็นที่ระลึกถึงกันแล้วนั่ง ณ ที่สมควร ได้กล่าวกับเรา
ดังนี้ว่า ‘ท่านพระโคตมพวกข้าพเจ้าได้ทราบมาว่า พระสมณโคตมไม่ถือภิกษา ไม่ลุ่มรับพวกพรหมณ์ผู้
แก่ผู้เฒ่า ผู้ใหญ่ ผู้ล่วงกาลผ่านวัย หรือไม่เชื่อเชิญให้หนึ่ง ท่านพระโคตม เรื่องที่พวกข้าพเจ้าได้ทราบมา
นั้นจริงทีเดียว เพราะท่านพระโคตมไม่ถือภิกษา ไม่ลุ่มรับพวกพรหมณ์ผู้แก่ ผู้เฒ่า ผู้ใหญ่ ผู้ล่วงกาล
ผ่านวัย หรือไม่เชื่อเชิญให้หนึ่ง การที่ท่านพระโคตมทำเช่นนั้นไม่สมควรเลย’ เรานั้นได้มีความดำริว่า
‘ท่านเหล่านี้ไม่รู้จักเถระหรือธรรมที่ทำให้เป็นเถระ’ถึงแม้นับแต่เกิดมา บุคคลจะเป็นคนแก่มีอายุ ๘๐
ปี ๙๐ ปี หรือ ๑๐๐ ปี แต่เขา พุดไม่ถูกเวลา พุดคำไม่จริง พุดไม่อิงประโยชน์ พุดไม่อิงธรรม พุดไม่อิง
วินัยพุดคำไม่มีหลักฐาน ไม่มีที่อ้างอิง ไม่มีที่กำหนด ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ไม่เหมาะแก่เวลา เขา

^{๗๙} ชุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๑/๓.

^{๘๐} ที.สี.อภินวฎีกา (บาลี) ๑/-/๓๕.

^{๘๑} ที.สี.อภินวฎีกา (บาลี) ๑/-/๓๕.

ยอมถึงการนับว่า ‘เป็นเถระผู้โง่เขลา’ โดยแท้ ถึงแม้ว่าจะเป็นเด็ก ยังเป็นหนุ่มรุ่นเยาว์ มีผมดำสนิท ประกอบด้วยความเป็นหนุ่มแน่นอยู่ในปฐมวัย แต่เขาพูดถูกเวลา พูดคำจริง พูดอิงประโยชน์ พูดอิงธรรม พูดอิงวินัย พูดคำมีหลักฐาน มีที่อ้างอิง มีที่กำหนด ประกอบด้วยประโยชน์เหมาะแก่เวลา เขาย่อมถึงการนับว่า ‘เป็นเถระผู้ฉลาด’ โดยแท้”^{๘๒}

จตตาโรเม ภิกขเว เถรกรณา ฐมา. กตเม จตตาโร ? อธิ ภิกขเว ภิกขุ สีลวา โหติ, ปาติโมกขสัวรสูโต วิหริติ อาจารย์โคจรสมปนโน อณุมตเตสุ วุชเชสุ ภัยทสสาวิ สมาทาย ลิกขติ ลิกขา-ปเทศุ. พหุสสุโต โหติ สุตธโร สุตสนนิจโย, เย เต ฐมา อาทิกถยาณา มชฌกถยาณา ปรีโยสาน-กถยาณา สาตถ์ สพยถชนั กเวลปรีปถณั ปรีสุทธี พรหมจริยั อภิวทนต์, ตถารูปาสส ฐมา พหุสสุตา โหนติ ธตา วจสา ปรีจิตา มนสานุเปกขิตา ทิฏฐิยา สุปปฏิวิทธา. จตุนนั ฆานานั อภิจेतสิกันนั ทิฏฐ-ฐมมสุขวิหารานั นิกามลาภี โหติ อภิจณลาภี อภิสีลาภี. อาสวานั ขยา อนาสวั เจโตวิมุตตี ปถญา-วิมุตตี ทิฏฐเจว ฐมเม สยั อภิญญา สจฉิกถวา อุปสมปชช วิหริติ. อิมะ โช ภิกขเว จตตาโร เถรกรณา ฐมาติ.

โย อุทเตน จิตเตน	สมผลจ พุทฺธาสติ
อสมาทิตสงกโป	อสมทมมโรโต มโค.
อารา โส ถาวเรยยมหา	ปาปทิฏฐิ อนาทร.
โย จ สีเลน สมปนโน	สุตวา ปฏิภาณวา
สัยุตโต ถิรฐมเมสุ	ปถญาตถั วิปสสติ
ปารคฺช สพพฐมมานั	อชิลอ ปฏิภาณวา
ปหีนชาติมรโณ	พรหมจริยสส เกวลี.
ตมหั วทามิ ‘เถโร’ติ	ยสส โน สนติ อาสวา
อาสวานั ขยา ภิกขุ	โส ‘เถโร’ติ ปวฺจจติติ. ^{๘๓}

ภิกษุทั้งหลาย ธรรมที่ทำให้เป็นเถระ ๔ ประการนี้ ธรรมที่ทำให้เป็นเถระ ๔ ประการ
อะไรบ้าง คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้

๑. เป็นผู้มึศีล สำรวมด้วยการสังวรในปาติโมกข์ เพียบพร้อมด้วยอาจารย์และโคจรอยู่
มีปกติเห็นภัยในโทษแม้เล็กน้อย สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย

^{๘๒} อจ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๒/๓๕.

^{๘๓} อจ.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๒๒/๒๖.

๒. เป็นพหูสูต ทรงสุตะ สั่งสมสุตะ เป็นผู้ได้ฟังมากซึ่งธรรมทั้งหลายที่มีความงามในเบื้องต้น มีความงามในท่ามกลาง และมีความงามในที่สุดประกาศพรหมจรรย์พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะบริสุทธิบริบูรณ์ครบถ้วน ทรงจำไว้ได้ คล่องปาก ขึ้นใจ แหงตลอดดีด้วยทิวฐิติ

๓. เป็นผู้ได้ฌาน ๔ อันมีในจิตยิ่งซึ่งเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบันตามความปรารถนา ได้โดยไมยาก ได้โดยไม่ลำบาก

๔. ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะเพราะอาสวะสิ้นไปด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบันภิกษุทั้งหลายธรรมที่ทำให้เป็นเถระ ๔ ประการนี้แล”

บุคคลผู้มีจิตฟุ้งซ่าน

มีความดำริไม่มั่นคงเหมือนมฤค

ยินดีในอสังฆธรรม กล่าวคำไร้สาระเป็นอันมาก

มีความเห็นต่ำทราม ไม่มีความเอื้อเฟื้อ

ย่อมน่าไกลจากความเป็นผู้มั่นคง

ส่วนบุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยศีล

มีสุตะ มีปฏิภาณ ประกอบอยู่ในธรรมที่มั่นคง

ย่อมน่าเห็นแจ้งอรรถแห่งอริยสัจด้วยมรรคปัญญา

ถึงฝั่งแห่งธรรมทั้งปวง ไม่มีกิเลสเกาะยึดไว้

มีปฏิภาณ ละความเกิดและความตายได้แล้ว

เพียบพร้อมด้วยพรหมจรรย์

เราเรียกภิกษุผู้ไม่มีอาสวะว่า ‘เถระ’

เราเรียกภิกษุนั้นว่า ‘เถระ’ เพราะสิ้นอาสวะทั้งหลาย.^{๘๔}

ปณฺฑิตฺโต เถโรเตวฺว สงฺขํ คจฺฉตีติ ปณฺฑิตฺตเจเนน สมณนาคตตตฺตา ปณฺฑิตฺโต, ธิรภาวปฺปตฺติยา เถโรติ สงฺขํ คจฺฉติ. **พหุสฺสุโต โหตีติ** พหุ อสฺส สุตฺ โหตี, นวํคสฺตถุสฺสํ ปาลีอนุสนฺธิปฺพุพาปฺรเวสน อุกฺคหิตฺ โหตีติ อตฺถเ. **สุตฺโรโรติ** สุตฺสส ออาธารภูโต. ยสฺส หิ อิตฺ คหิตฺ อิตฺ ปลายตี, ฉิทททฏเฐ อุกฺกํ วีน ติวฺจติ, ปฺริสมชเณ เอกํ สุตฺตํ วา ชาตํ วา กเถตุํ วา วาเจตุํ วา น สกฺโกตี, อยํ น สุตฺโรโร นาม. ยสฺส ปน อุกฺคหิตฺ พุทฺธวณฺณํ อุกฺคหิตกาลสทิสเมว โหตี, ทสฺปิ วิสตีปิ วสฺसानิ สชฺฌายํ อกโรนตฺสส เณว นสฺสติ, อยํ สุตฺโรโร นาม. **สุตฺตสนฺนิจโยติ** สุตฺสส สนฺนิจยภูโต. ยสฺส หิ สุตฺ หทยมณฺชฺสายํ สนฺนิจิตํ สีลา ยลิตฺเลขา วีน สุวณฺณ-ฆฏฺฐุ ปกฺขิตตฺตสีหฺวสา วีน จ ติวฺจติ, อยํ สุตฺตสนฺนิจโย นาม. **ธาทาติ** ธาตา ปคฺุณา.^{๘๕}

^{๘๔} ๐.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๒/๓๐.

^{๘๕} ๐.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๒๒/๓๐.

คำว่า **ยอมถึงการนับว่า เป็นเถระผู้ฉลาด (ปณฺฑิตฺโต เถโรเตวฺว สงฺขํ คจฺจติ)** ย่อมถึงการนับว่า เป็นบัณฑิต เพราะประกอบด้วยความเป็นผู้ฉลาด ว่าเป็นเถระ เพราะถึงความเป็นผู้มั่นคง คำว่า **เป็นพหูสูต (พหุสฺสูโต โหติ)** ความว่า ภิกษุนี้มีสุตะมาก อธิบายว่า นวสังคตฤคคาสน์ เป็นอันภิกษุนี้เรียนแล้วด้วยสามารถเบื้องต้น และเบื้องปลายแห่งพระบาลีและอนุสนธิ คำว่า **ทรงสุตะ (สุตฺตโร)** ได้แก่ เป็นผู้รองรับสุตะไว้ได้ จริงอยู่ พระพุทธทวจนะอันภิกษุใดเรียนแต่พระบาลีประเทศนี้ เลื่อนหายไปจากพระบาลีประเทศนี้ ไม่คงอยู่ ดุจน้ำในหม้อทะเล เธอไม่สามารถจะกล่าวหรือบอกพระสูตรหรือชาดกอย่างหนึ่ง ในท่ามกลางบริษัทได้ ภิกษุนี้หาชื่อว่าผู้ทรงสุตะไม่ ส่วนพระพุทธทวจนะอันภิกษุใดเรียนแล้ว ย่อมเป็นอย่างเวลาที่ตนเรียนมาแล้วนั้นแล เมื่อเธอไม่ทำการสาธยาย ตั้ง ๑๐ ปี ๒๐ ปี ก็ไม่เลื่อนหาย ภิกษุนี้ชื่อว่าผู้ทรงสุตะ คำว่า **สั่งสมสุตะ (สุตฺตสนฺนิจโย)** ได้แก่ ผู้สั่งสมสุตะไว้ได้ ก็สุตะอันภิกษุใดสั่งสมไว้ในตู้คือหทัย ย่อมคงอยู่ดุจรอยจารึกที่ศิลา และดุจมันเหลวราชสีห์ที่เขาใส่ไว้ในหม้อทองคำ ภิกษุนี้ชื่อว่าสั่งสมสุตะ คำว่า **ทรงจำไว้ได้ (ธตา)** ได้แก่ ทรงจำไว้ได้ คือคล่องแคล่ว จริงอยู่พระพุทธทวจนะอันภิกษุบางรูปเรียนแล้วทรงจำไว้ได้ แต่ไม่คล่องแคล่ว ไม่หนักแน่น เมื่อถูกขอร้องว่า “ท่านโปรดกล่าวพระสูตรหรือชาดกโน้น” ก็กล่าวว่า “เราจักสาธยายเทียบเคียง สอบสวนก่อนแล้วจักรู้” พระพุทธทวจนะที่ภิกษุบางรูปทรงจำคล่องแคล่วเป็นเสมือนภวังคโสต เมื่อถูกขอร้องว่า “ท่านโปรดกล่าวพระสูตรหรือชาดกโน้น” ก็ยกพระสูตรหรือชาดกนั้นขึ้นกล่าวได้ทันที พระผู้มีพระภาคทรงหมายถึงภิกษุรูปนั้นตรัสว่า “ทรงจำไว้ได้ (ธตา)”^{๘๖}

เอตถ เถร-สทฺโท ปนายํ กาลถิรปญฺญตฺตินามเชยฺยเชฏฺฐจาทีสุ อเนเกสุ อตฺเถสุ วตฺตติ. ตถา ทิ “เถโรวสสิกาณี ปูตีนิ จุณฺณกขาตานี”ติอาทีสุ กाल, เถโรวสสิกาณี จิรกาลํ โยวสสิกาณีติ อตฺโถ. “เถโรปิ ตาว มหา”อิจฺจาทีสุ ธิเร ธิรสีโลติ อตฺโถ. “เถโรโก อยมายสฺมา มหฺลลโก”ติอาทีสุ ปญฺญตฺตियํ, โลกปญฺญตฺติมตฺโตติ อตฺโถ. “จุนฺทเถโร ฆุสฺสเถโร”ติอาทีสุ นามเชยฺเย, เอวํ กตนาโมติ อตฺโถ. “เถโร จายํ กุมารो มม ปุตฺเตสุ”ติอาทีสุ เชฏฺฐเจ, เชฏฺฐโจ กุมารโรติ อตฺโถ. อธิ ปนายํ กาลे จ ธิเร จ วตฺตติ. ตสฺมา จิรํ กาลํ จิตฺติ เถโร, ธิรฺตฺรสีลาจารมทฺทวาทีคุณาภิชฺยตฺโต วา เถโรติ วุจฺจติ.^{๘๗}

ก็ **เถร-ศัพท์** ในคำว่า **อถ เถราปทานํ สุนาถ** นี้ ย่อมเป็นไปในความหมายมิใช่น้อย มีความหมายว่า กาล มั่นคง บัญญัติ ชื่อ และใหญ่ เป็นต้น จริงอย่างนั้น **เถร-ศัพท์** ใช้ในความหมายว่า กาล ในประโยคเป็นต้นว่า “ท่อนกระดูกทั้งหลายที่ผ่นตรกรดเป็นเวลาหลายปี ผุปนแล้ว” อธิบายว่า ผ่นตรกรดอยู่นาน คือตกเป็นเวลานาน **เถร-ศัพท์** ใช้ในความหมายว่ามั่นคง ในประโยคเป็นต้นว่าเป็นผู้มั่นคง เป็นใหญ่ก่อน อธิบายว่า เป็นผู้มั่งคั่งมั่นคง **เถร-ศัพท์** ใช้ในความหมายว่าบัญญัติ ในประโยคเป็นต้นว่า ท่านผู้มีอายุนี้เป็นคนแก่ เป็นคนเฒ่า อธิบายว่า เป็นเพียงการบัญญัติของชาวโลก **เถร-ศัพท์** ใช้

^{๘๖} ๐.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๒/๓๐.

^{๘๗} ชุ.อป.อ. (บาลี) ๒/๑๔๐/๒๔๙.

ในความหมายว่าชื่อ ในประโยคเป็นต้นว่า “พระจันทเถระ พระมุสสเถระ” อธิบายว่า ผู้ที่เขาตั้งชื่อไว้
 อย่างนี้ เถร-ศัพท์ ใช้ในความหมายว่าเป็นใหญ่ ในประโยคเป็นต้นว่า บรรดาลูกของเรา กุมารนี้เป็น
 ใหญ่ อธิบายว่า เด็กคนโต แต่ในที่นี้ เถร-ศัพท์นี้ใช้ในอรรถว่ากาลและมั่นคง เพราะฉะนั้น ชื่อว่าเถระ
 เพราะดำรงอยู่ตลอดกาลนาน อีกอย่างหนึ่ง ท่านผู้ประกอบด้วยคุณมีศีลอาจารย์และมัททวะอันมั่นคง
 ยิ่ง เขาเรียกว่า เถระ^{๘๘}

ฎีกาบาลีและแปล

จกขุติ นฏจจกขุ ภินนจกขุ ปริหีนจกขุ อนจจกขุ อสส, อสมิ วา วิชชตีติ จกขุ. ปาล
 ปาลนามิ นามกมมิ สงขา สมณญา โวหาโร ปณตติ อสส, อสมิ วา วิชชตีติ ปาโล. จกขุ จ โส ปาโล
 จาติ จกขุปาโล. จกขุปาโล จ โส เถโร จาติ จกขุपालตเถโร. ต จกขุपालตเถโร.^{๘๙}

คำว่า **จกขุ** ได้แก่ จักขุเสย จักขุที่แตก จักขุที่ล้อมรอบ จักขุบอด ที่ชื่อว่า ผู้มีจักขุ เพราะ
 อรรถว่ามีจักขุ หรือจักขุมีนั้นบุคคลนั้น ปาละ ชื่อปาละ นามกรรม, ชื่อ สมัญญา โวหาร บัณณติ ที่ชื่อ
 ว่า ผู้มีชื่อปาละเพราะอรรถว่า มีชื่อว่าปาละนั้น จักขุนั้น ด้วย ปาละด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า
 จกขุปาละ จักขุปาละนั้น ด้วย เถระด้วย เพราะเหตุนี้จึงชื่อจกขุपालเถระ จักขุपालเถระนั้น

วิเคราะห์ จกขุपालตเถร ตามฎีกา

คำว่า จกขุपालตเถโร อธิบายความวิเคราะห์เป็นวิเสสนุตตรกรรมธารยสมาสว่า
 จกขุปาโล จ โส เถโร จาติ จกขุपालตเถโร พระจักขุบาลผู้เถระ ดังฎีกากล่าวไว้ว่า “จกขุปาโล จ โส
 เถโร จาติ จกขุपालตเถโร” คำว่า จกขุपालตเถโร เป็นคำอธิบายแสดงวิเคราะห์และตัดจากทุตติยา
 วิภัตติที่เป็นบทตั้ง คือ จกขุपालตเถโร เป็นปฐมาวิภัตติ คือ จกขุपालตเถโร เพื่อแสดงรูปวิเคราะห์
 เพราะรูปวิเคราะห์ บทสำเร็จต้องเป็นปฐมาวิภัตติแน่นอน การอธิบายความเช่นนี้เรียกทันตเจตนัย

ทันตเจตนัย หมายถึง การอธิบายความบทจวิธิการตัดงาข้าง หมายความว่า อธิบาย
 ตัดบทที่เป็นทุตติยาวิภัตติเป็นต้นให้เป็นบทปฐมาวิภัตติตามระเบียบของรูปวิเคราะห์ทั่วไปเหมือนการ
 ตัดงาข้างให้เปลี่ยนรูปไปจากเดิม เช่น จกขุปาโล จ โส เถโร จาติ **จกขุपालตเถโร**. ต จกขุपालตเถโร.
 คำว่า จกขุपालตเถโร ท่านอธิบายตัดจากทุตติยาวิภัตติ คือ จกขุपालตเถโร มาเป็นปฐมาวิภัตติ
 จกขุपालตเถโร เพราะเวลาตั้งวิเคราะห์ต้องตั้งเป็นปฐมาวิภัตติแน่นอนตามกฎวิเคราะห์ศัพท์

ทันตโสทรณัย หมายถึง การอธิบายความทำให้เหมือนเดิมดุจวิธีขัดเกลางาข้างให้แหลม
 เหมือนเดิม เช่น จกขุปาโล จ โส เถโร จาติ จกขุपालตเถโร. ต **จกขุपालตเถโร**. คำว่า จกขุपालตเถโร
 ท่านอธิบายทำให้เป็นรูปเดิม หมายความว่า คำว่า จกขุपालตเถโร อธิบายทำให้เป็นทุตติยาวิภัตติ

^{๘๘} ชุ.อป.อ. (ไทย) ๒/๑๔๐/๒๓๒.

^{๘๙} ชุ.ธ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑/๙.

เหมือนเดิม คือ เหมือนตอนที่เป็นบทตั้ง คือ จกขุपालตเถโร เพราะตอนวิเคราะห์ตั้งเป็นปฐมาวิภัตติ คือ จกขุपालตเถโร แล้วอธิบายตัดให้เหมือนเดิม คือ เป็นทุตยาวิภัตติว่า จกขุपालตเถโร

อรรถกถาบาลีและแปล

สาวตถิยํ กิร มหาสุวณโณ นาม **กุกุมพิโก** อโหสิ อชโณ มหัทธโน มหาโกโค อปุตตโก.^{๙๐}

ดังได้สดับมา ในกรุงสาวัตถี มีเศรษฐีคนหนึ่งชื่อว่ามหาสุวรรณ เป็น**เศรษฐีผู้มั่งคั่ง** มีทรัพย์มาก มีสมบัติมาก (แต่) ไม่มีบุตร^{๙๑}

วิเคราะห์ กุกุมพิก

คำว่า กุกุมพิก มาจาก กุกุมพ + อิก ปัจจัย กุกุมพ แปลว่า ทรัพย์ อิก ปัจจัย แปลว่า ผู้มี แปลรวมกันเป็น ผู้มีทรัพย์ หรือ เศรษฐี ผู้มั่งคั่ง เป็นอัสสัถิตัทธิต วิเคราะห์ว่า กุกุมพ อสส อตถิติ กุกุมพิโก ผู้มีทรัพย์ คำว่า กุกุมพ เป็นนามกิต มาจาก กุกุ ธาตุ กล่าวอรรถว่าเป็นไป อุม ปัจจัย และ พ ปัจจัย วิเคราะห์ว่า โภภียตติ กุกุมพ (กุกุ + อุม + พ) ย่อมถูกให้เป็นไป (เพื่อใช้จ่ายอุปกและบริโภค) ได้แก่ ทรัพย์

กุกุมพิโกติ กุกุมพ อสส, อสมิ वा วิชชตีติ กุกุมพิโก. กตมํ ตํ กุกุมพํ นาม. หตถิอัสสโก-มहिสาทิจตูปปहि वा เขตตํ वा สริ वा กลตตํ वा หिरณยสุวณณาทि वा กุกุมพํ นาม. อุปกและบริโภคตถิ ฆราวาสกิจจสมปาทนต์ถิ वा โภภียตติ ปวตตियตติ กุกุมพํ. อุมปัจจัยโภภียชตติยกขรพปัจจัยสงฆาต-ทวิปัจจัยนโต กุกุธาตุ ปวตตนต์ถิติ.

ทรัพย์ของบุคคลนั้นมีอยู่ หรือทรัพย์มีอยู่ในบุคคลนั้น เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้นจึงชื่อว่า กุกุมพิกะ ผู้มีทรัพย์ ในคำว่า กุกุมพิโก (นั่น) [ถาม] ชื่อกุกุมพะนั้นเป็นอย่างไร [ตอบ] สัตว์ ๔ เท้ามี ข้าง ม้า โค กระบือ เป็นต้น กิติ นา กิติ สระน้ำ กิติ ภรรยา กิติ เงินและทอง เป็นต้น กิติ ชื่อว่ากุกุมพะ (ทรัพย์) ที่ชื่อว่าทรัพย์ เพราะอรรถว่าถูกใช้ คือ ให้เป็นไป (ใช้จ่าย) เพื่ออุปกและบริโภค หรือเพื่อทำ กิจของฆราวาส (หน้าที่ผู้ครองเรือน) ให้สำเร็จ กุกุ ธาตุ กล่าวอรรถว่าเป็นไป ลงปัจจัย ๒ ตัว คือ อุม ปัจจัยและ พ ปัจจัยอันเป็นอักษรตัวที่ ๓ เกิดที่ริมฝีปาก

วิเคราะห์ กุกุมพิกรวมทั้งรูปวิเคราะห์ ตามฎีกา

คำว่า กุกุมพ อสส, อสมิ वा วิชชตีติ กุกุมพิโก แสดงถึงรูปวิเคราะห์อัสสัถิตัทธิต โดย วิเคราะห์ว่า กุกุมพ อสส อตถิติ กุกุมพิโก ผู้มีทรัพย์ คำว่า กตมํ ตํ ... หिरณยสุวณณาทि वा กุกุมพํ นาม อธิบายว่า คำว่า กุกุมพ ได้แก่ ทรัพย์ คือ สัตว์ ๔ เท้ามี ข้าง ม้า โค กระบือ เป็นต้น นา สระน้ำ

^{๙๐} ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑/๓.

^{๙๑} ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๑/๓.

ภรรยา เงินและทองเป็นต้น คำว่า โภภียติ ปวดตียตีติ กุฎุมพ์ อธิบายแสดงวิเคราะห์คำว่า กุฎุมพ์ เป็นนามกิต กัมมสาธนะ วิเคราะห์ว่า โภภียตีติ กุฎุมพ์ (กุฎ ชาติ + อุม ปัจจัย + พ ปัจจัย) คำว่า ปวดตียตี เป็นคำอธิบายคำว่า โภภียติ ว่า แปลว่า ถูกให้เป็นไป (ถูกจับจ่ายใช้สอย) คำว่า อุมปจจยโฏฐช-ตติยขรพปจจยสงฆาตทวิปจจยนโต กุฎฐาตุ ปวดตณตโถ อธิบายคำว่า กุฎุมพ์ ว่า มาจาก กุฎ ชาติ กล่าวอรรถว่า เป็นไป ลง ปัจจัย ๒ ตัว คือ อุม ปัจจัยและ พ ปัจจัย

อรรถกถาบาลีและแปล

สาวตถิยั กิร มหาสุวณโณ นาม **กุฎุมพิก** อโหสิ **อทโธ** มหัทธโน มหาโกโค อปุตตโก.^{๙๒}

ดังได้สดับมา ในกรุงสาวัตถี มีเศรษฐีคนหนึ่งชื่อว่ามหาสุวณณ เป็น**เศรษฐีผู้มั่งคั่ง** มีทรัพย์มาก มีสมบัติมาก (แต่) ไม่มีบุตร^{๙๓}

วิเคราะห์ อทโธเป็นต้น

คำว่า อทโธ ผู้มั่งคั่งด้วยทรัพย์ของตนแต่ยังมีทรัพย์โภคสมบัติมากมายโดยกามคุณ ๕ ประการ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส

อทโธคืออาทิสู โย โกจิ อตตโน สนตเคน วิภเวณ **อทโธ** โหติ, อัย ปน น เภวลั **อทโธ**เยว ,**มัทธโน** มหตา อปริมาณสงฺเขน ธเนน สมณนาโคโต. ปญจกามคุณวเสน มหนตา อุฬารา โภคา อสสาติ **มหาโกโค**.^{๙๔}

พึงทราบวินิจฉัยในคำเป็นต้นว่า เป็น**ผู้มั่งคั่ง (อทโธ)** ดังต่อไปนี้ คนบางคนเป็นคนมั่งคั่งด้วยทรัพย์สมบัติอันเป็นของตน แต่สำหรับพระเจ้ามหาวิชิตนี้ หาเป็นผู้มั่งคั่งอย่างเดียวเท่านั้นไม่พระองค์ยังเป็นผู้ชื่อว่า**มีทรัพย์มาก (มัทธโน)** คือ ประกอบด้วยทรัพย์มากมายนับไม่ถ้วน ชื่อว่า**มีโภคะมาก (มหาโกโค)** เพราะมีโภคสมบัติมากมาย คือยิ่งใหญ่ด้วยกามคุณ ๕^{๙๕}

อทโธคืออาทิสู โย โกจิ อตตโน สนตเคน วิภเวณ **อทโธ** โหติ. อัย ปน น เภวลั **อทโธ**เยว, **มัทธโน** มหตา อปริมาณสงฺเขน ธเนน สมณนาโคโตติ อตโถ. ปญจกามคุณวเสน มหนตา อุฬารา โภคา อสสาติ **มหาโกโค**.^{๙๖}

ในคำเป็นต้นว่า **ทรงเป็นผู้มั่งคั่ง (อทโธ)** ความว่า กษัตราธิราชพระองค์ใดพระองค์หนึ่ง ทรงเป็นผู้มั่งคั่งเพราะสมบัติอันเป็นของพระองค์ แต่ในที่นี้ มิใช่ทรงเป็นผู้มั่งคั่งอย่างเดียวเท่านั้น **ทรง**

^{๙๒} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑/๓.

^{๙๓} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๑/๓.

^{๙๔} ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๓๓๖/๒๖๔.

^{๙๕} ที.สี.อ. (ไทย) ๑/๓๓๖/๓๘๘.

^{๙๖} อง.ปญจก.อ. (บาลี) ๓/๑๓๔/๕๒.

มีพระราชทรัพย์มาก อธิบายว่า ทรงประกอบด้วยทรัพย์มาก คือนับประมาณไม่ได้ ชื่อว่า ทรงมีพระราชสมบัติมาก เพราะอรรถว่าพระองค์มีโภคะมากคือโอฬารด้วยอำนาจคุณ ๕ ประการ^{๙๗}

ฎีกาบาลีและแปล

อทฺโฒติ อิปฺโภ, อาภุโส อติเรกํ พหุลํ พหุวารํ สุวณฺณรชตาทิธนํ ฌายติ จินฺตเตตฺติ อทฺโฒ.
อาปุพฺพ-ฌเฑธาตุ จินฺตายํ. ฌสฺส โฒ. อสฺรูปทเวภาโว ปุพฺเพ อา-การสฺส รสฺสาเทโส.^{๙๘}

คำว่า อทฺโฒ ได้แก่ ผู้มั่งคั่ง ที่ชื่อว่า ผู้มั่งคั่ง เพราะอรรถว่า เฟ่งหาคือคิดหาทรัพย์มีทอง และเงินเป็นต้นยิ่ง คือ อย่างยิ่ง มากมายหลายวาระ อาบทหน้า ฌ ธาตุ กล่าวอรรถคิด แปลง ฌ เป็น ฒ ซ้อน ท รสสะ อา เป็น อ

วิเคราะห์ อทฺฒ ตามฎีกา

คำว่า อิปฺโภ อธิบายแปลคำว่า อทฺโฒ ว่า แปลว่าผู้มั่งคั่ง เพราะ อทฺฒ-ศัพท์ แปลว่า ผู้มั่งคั่งและครึ่ง อีกนัยหนึ่ง คำว่า อทฺโฒ เป็นคำไวพจน์ของคำว่า อิปฺโภ คือ คำที่ใช้แทนกัน มีความเดียวกัน

อิปฺโภ ตว’อทฺโฒ ตถา ธนึ.^{๙๙}

ผู้มั่งคั่ง, ผู้ร่ำรวย ๓ ศัพท์ คือ อิปฺภ, อทฺฒ, ธนึ

คำว่า อาภุโส อติเรกํ พหุลํ พหุวารํ สุวณฺณรชตาทิธนํ ฌายติ จินฺตเตตฺติ อทฺโฒ แสดงอธิบาย นามกิต กัตตุสาธนะ วิเคราะห์ว่า อาภุโส ฌายติติ อทฺโฒ ผู้มั่งคั่ง มาจาก อา บทหน้า ฌ ธาตุ กล่าว อรรถคิด อ ปัจจัยแปลง ฌ เป็น ฒ ซ้อน ท รสสะ อา เป็น อ สำเร็จรูปเป็น อทฺฒ

อรรถกถาบาลีและแปล

ตํ นามคฺคหณทิวเส เสฏฺฐิ อตฺตนา ปาลีตํ วนปฺปตี นิสฺสาย ลหุชฺตตา ตสฺส ปาโลติ นามํ อกาสิ.^{๑๐๐}

^{๙๗} อภ.ปณจก.อ. (ไทย) ๓/๑๓๔/๗๖.

^{๙๘} ขุ.ธ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑/๙.

^{๙๙} อภิธาน.ว. (ไทย) ๑/๗๒๕/๘๗๓.

^{๑๐๐} ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑/๓.

ในวันตั้งชื่อ ท่านเศรษฐีตั้งชื่อบุตรนั้นว่า **ปาละ** เพราะเหตุที่ตนได้บุตรนั้นมา โดยอาศัย ต้นไม้เจ้าป่าที่ตนรักษาแล้ว^{๑๐๑}

วิเคราะห์ ความ

ข้อความนี้ เศรษฐีเข้าใจผิด คิดว่า ตนเองได้บุตรเพราะอานุภาพของเทวดาที่บนบานไว้ ความจริง ได้บุตรเพราะกรรมเก่าที่ทำให้ได้บุตร เหตุที่ไม่มีบุตร คือ กินลูกนก ฆ่าบุตรผู้อื่น เหมือน เศรษฐีผู้ฆ่าลูกพี่ชายเพราะทรัพย์สมบัติ ทำแท้งเป็นต้น พระอรธกถาจารย์เล่าเรื่องเศรษฐีผู้ไม่มีบุตร ว่า “พระศาสดาเมื่อประทับอยู่ ณ พระเชตวัน ทรงปรารภเศรษฐีผู้ชื่อว่าไม่มีบุตรตรัสพระธรรมเทศนา นี้ว่า โภคทรัพย์ทั้งหลายย่อมทำลายคนมีปัญญาทราม (หนนติ โภคา ทุมเมธิ) เป็นต้น

๑) ประวัติครั้งยังมีชีวิตของเศรษฐีผู้ไม่มีบุตร

ดังได้สดับมา พระเจ้าปเสนทิโกศลทรงสดับการถึงแก่กรรมของเศรษฐีนั้นแล้ว จึงตรัสถาม ว่า “ทรัพย์สมบัติที่ไร้บุตร จะถึงแก่ใคร” ทรงสดับว่า “ถึงแก่พระราชา” จึงให้นำทรัพย์จากเรือนของ เศรษฐีนั้น มายังราชสกุล โดยกินเวลาถึง ๗ วัน แล้วจึงเสด็จเข้าไปยังสำนักของพระศาสดา เมื่อพระศาสดาตรัสว่า “มหาบพิตร พระองค์เสด็จมาจากไหนหนอแต่ยังวัน” จึงกราบทูลว่า “พระพุทธเจ้าข้า คหบดีผู้เป็นเศรษฐีในกรุงสาวัตถีนี้ ถึงแก่กรรมแล้ว ข้าพระองค์นำทรัพย์สมบัติซึ่งไร้ บุตรนั้นไปภายในราชสำนักแล้วจึงมา” เรื่องทั้งปวงพึงทราบตามนัยที่มากในพระสูตรนั้นแหละ

เมื่อพระราชากราบทูลข้อความอย่างนี้ว่า “ได้ยินว่า เศรษฐีนั้น เมื่อเขานำโภชนะมีรสเลิศ ต่างๆ เข้าไปให้ด้วยถาดทอง ก็กล่าวว่า ‘พวกมนุษย์ย่อมกินโภชนะชื่อว่าเห็นปานนี้ (เที่ยวหรือ) พวก เจ้าจะทำการเยาะเย้ยกับเราในเรือนนี้หรือ’ เมื่อเขาเข้าไปตั้งโภชนะไว้ให้ ก็ประหาร (มนุษย์เหล่านั้น) ด้วยก้อนดินและท่อนไม้เป็นต้น ให้นำไปแล้ว บริโภคข้าวปลายเกรียน มีน้ำผักดองเป็นที่ ๒ ด้วยกล่าว ว่า ‘นี่จึงเป็นโภชนะของพวกมนุษย์’ แม้เมื่อเขาเข้าไปตั้งผ้า ยาน และร่ม ที่น่าพอใจไว้ให้ ก็ประหาร มนุษย์ (เหล่านั้น) ด้วยก้อนดินและท่อนไม้เป็นต้น ให้นำไปแล้ว ทรงผ้าปาน มีร่มใบไม้อันทรงไว้ (ถือไว้) อยู่ ย่อมไปด้วยรถเก่าๆ” พระศาสดาจึงตรัสเล่าบุพกรรมของอุปตตเศรษฐีนั้นดังนี้

๒) บุพกรรมของอุปตตเศรษฐี

มหาบพิตร เรื่องเคยมีมาแล้ว คหบดีผู้เศรษฐีนั้น ต้อนรับพระปัจเจกพุทธเจ้านามว่าตคร สีชี ด้วยบิณฑบาต กล่าวว่า “ท่านทั้งหลายจงให้อาหารแก่สมณะ” แล้วก็ลุกจากอาสนะหลีกไป ได้ยิน ว่า เมื่อเศรษฐีนั้น ผู้ไม่มีศรัทธา ผู้โง่เขลา กล่าวอย่างนั้นแล้วหลีกไป ภรรยาของเขาผู้มีศรัทธาเลื่อมใส คิดว่า “นานเที่ยวหนอ เราจึงได้ยินคำว่า จงให้ จากปากของเศรษฐีนี้ มโนรถของเราจะเต็มในวันนี้ เรา

^{๑๐๑} ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๑/๓.

จักถวายบิณฑบาต” แล้วรับบาตรของพระปัจเจกพุทธเจ้า ได้ให้เต็มด้วยโภชนะอันประณีตแล้วถวาย แม้เศรษฐีนั้นกลับมายุ่ง เห็นพระปัจเจกพุทธเจ้านั้นแล้ว จึงถามว่า “สมณะ ท่านได้อะไรๆ แล้วหรือ” แล้วจับบาตร เห็นบิณฑบาตอันประณีตก็มีความเดือดร้อน จึงคิดอย่างนี้ว่า “พวกทาสหรือพวก กรรมกรพึงกินบิณฑบาตนี้ ยิ่งดีกว่า เพราะว่า พวกเขาครีนกินบิณฑบาตนี้แล้วจักทำการงานให้เรา ส่วนสมณะนี้ ครั้นไปกินแล้วก็จักนอนหลับ บิณฑบาตของเราเสียหายเสียแล้ว” อนึ่ง เศรษฐีนั้นปลง แล้วซึ่งบุตรน้อยคนหนึ่งของพี่ชายจากชีวิต เพราะเหตุแห่งทรัพย์สมบัติ ได้ยินว่า เด็กนั้นจับนิ้วมือของ เศรษฐีนั้น เทียวไปอยู่กล่าวว่า “ยานนี้เป็นของบิดาฉัน โคนี่ของท่าน” ลำดับนั้น เศรษฐีนั้นคิดว่า “ในบัดนี้ เด็กนี้ยังกล่าวอย่างนี้ก่อน ก็ในกาลที่เด็กนี้ถึงความเจริญแล้ว ใครจักรักษาโภคทรัพย์ ทั้งหลายในเรือนนี้ได้” จึงนำเด็กนั้นไปยังป่า จับที่คอแล้วบีบคอเหมือนบีบหัวมัน ให้ตายแล้วที่โคน แห่งพุ่มไม้แห่งหนึ่งแล้วทิ้งเด็กนั้นไว้ในที่นั้นนั่นแหละ นี่เป็นบุพกรรมของเศรษฐีนั้น”

๓) สรุปรกรรมและผลแห่งกรรมของเศรษฐี

เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสพระดำรัสที่ว่า “มหาบพิตร ด้วยผลแห่งกรรมที่ คหบดีผู้เศรษฐีต้อนรับพระปัจเจกพุทธเจ้านามว่าตครสิขีด้วยบิณฑบาตนั้นแล เศรษฐีนั้นจึงเข้าถึงสุคติ โลกสวรรค์ถึง ๗ ครั้ง ด้วยผลที่เหลืออยู่แห่งกรรมนั้นนั่นแล เศรษฐีจึงครองความเป็นเศรษฐีอยู่ในกรุง สาวตถินีแลถึง ๗ ครั้ง ด้วยผลแห่งกรรมที่คหบดีผู้เศรษฐีนั้นให้ทานแล้ว มีความเดือดร้อนในภายหลัง ว่า ‘พวกทาสหรือกรรมกรพึงบริโภคบิณฑบาตนี้ยิ่งดีกว่า’ จิตของเศรษฐีนั้นจึงไม่น้อมไปเพื่อการ บริโภคภัตอย่างพุ่มเฟือย ไม่น้อมไปเพื่อการใช้สอยผ้าอย่างพุ่มเฟือย ไม่น้อมไปเพื่อการใช้สอยยาน อย่างพุ่มเฟือย ไม่น้อมไปเพื่อบริโภคคามคุณ ๕ ประการ อันดียิ่ง ด้วยผลแห่งกรรมที่คหบดีผู้เศรษฐีนั้น ปลงแล้วซึ่งบุตรน้อยคนเดียวของพี่ชายจากชีวิต เพราะเหตุแห่งทรัพย์สมบัติ เศรษฐีนั้นจึงใหม่ในรกลี นปีเป็นอันมาก หลายร้อยปี หลายพันปี หลายแสนปี ชนทั้งหลายยังทรัพย์สมบัติที่ไว้บุตรครั้งที่ ๗ นี้ ให้เข้าไปยังพระคลังหลวง ด้วยผลอันเหลืออยู่แห่งกรรมนั้นแล อนึ่งเล่า บุญเก่าของคหบดีผู้เศรษฐีนั้น แล หมดสิ้นแล้วและบุญใหม่อันคหบดีผู้เศรษฐีนั้นไม่สั่งสมแล้ว มหาบพิตร ก็ในวันนี้คหบดีผู้เศรษฐี ใหม่อยู่ในมหาโรรวรณก”^{๑๐๒}

๔) โภคะยอมฆ่าคนผู้ทรมานปัญญา

พระราชาทรงสดับพระดำรัสของพระศาสดาแล้วจึงกราบทูลว่า “พระพุทธเจ้าข้า นำอัสจรรย นี้เป็นกรรมอันหนัก เศรษฐีนั้น เมื่อโภคะชื่อว่ามีประมาณเท่านี้มีอยู่ ไม่ใช่สอยด้วยตนเอง เลย เมื่อพระพุทธเจ้าเช่นกับพระองค์ประทับอยู่ในวิหารอันใกล้ ก็มีได้ทำบุญ” พระศาสดาตรัสว่า “จริงเช่นนั้น มหาบพิตร ชื่อว่าบุคคลผู้มีปัญญาทรมาน ได้โภคะทั้งหลายแล้วย่อมไม่แสวงหา

^{๑๐๒} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๓๑/๑๕๘-๑๕๙.

พระนิพพาน อนึ่ง ตัณหาซึ่งเกิดขึ้นเพราะอาศัยโภคะทั้งหลาย ย่อมฆ่าคนเหล่านี้สิ้นกาลนาน” แล้วได้ตรัสพระคาถานี้ว่า

“โภคะทั้งหลายย่อมทำลายคนมี
ปัญญาทรม แต่จะไม่ทำลายคนที่แสวงหาฝั่ง
เพราะความทะยานอยากในโภคะทั้งหลาย คนมี
ปัญญาทรมจึงทำลายตนเองดุจทำลายคนอื่น”

บรรดาค่าเหล่านั้น คำว่า **แต่จะไม่ทำลายคนที่แสวงหาฝั่ง** (โน จ ปารคเวลิโน) ความว่า แต่โภคะทั้งหลายย่อมไม่ฆ่าบุคคลผู้แสวงหาฝั่งคือพระนิพพานโดยปกติ คำว่า **จึงทำลายตนเองดุจทำลายคนอื่น** (หนติ อญเฆว อตตนิ) ความว่า บุคคลผู้มีปัญญาทรมย่อมฆ่าตนเองดุจฆ่าผู้อื่น เพราะความทะยานอยากซึ่งเกิดขึ้นเพราะอาศัยโภคะทั้งหลาย”^{๑๐๓}

ฎีกาบาลีและแปล

อตตนา ปาลิตํ วณปตฺตี นิสสาย ปฏฺฐิตทตฺตา ตสฺส ปาโลติ นามํ อกาสิตี อิมินา กิญจาปิ เทวทตฺตวเสน ปุตฺตปฏฺฐิตาโก วีย วุตฺโต. น ปน โส ตสฺสา เทวตาย วเสน ลทฺโธ. ปุตฺตปฏฺฐิตาภสฺวตฺตนิ เกน ปุพฺพกมฺมวเสนว ทิ โส ลทฺโธ. เสฎฺฐิโน มิจฺฉานิเวสวเสนว ทิ เอวํ วุตฺตุนฺติ ทฎฺฐพฺพ.^{๑๐๔}

ท่านเหมือนกล่าวการได้บุตรด้วยอำนาจเทวดาประทานให้ด้วยคำนี้ว่า **ตั้งชื่อเด็กนั้นว่า ปาละ** เพราะได้โดยอาศัยต้นไม้เจ้าป่าที่ตนรักษาแม่ก็จริง ถึงอย่างนั้น บุตรนั้นตนได้ด้วยอำนาจเทวดานั้นหาไม่ได้ จริงอยู่เขาได้บุตรนั้นด้วยอำนาจกรรมเก่าที่ส่งผลให้ได้บุตรเท่านั้น บัณฑิตพึงทราบว่ ก็เศรษฐีกล่าวอย่างนี้ด้วยอำนาจการยึดถือผิดเท่านั้น

วิเคราะห์ ความ

ข้อความของฎีกานี้ แสดงให้รู้ว่า สมัยพุทธกาลก็มีคนจำนวนไม่น้อยที่นับถือเทวดาบูชาเทวดาแล้วก็บนบานศาลกล่าวต่อเทวดาและขอพรจากเทวดา อันที่จริงเศรษฐีได้บุตรเพราะกรรมเก่าที่ส่งผลให้ได้บุตร ไม่ใช่เทวดาประทานให้ เหตุที่ทำให้ได้บุตรมีกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ ทาน ศีล การเจริญภาวนา

พระพุทธเจ้าตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ในชาติก่อน ภพก่อน กำเนิดก่อน ตถาคตเกิดเป็นมนุษย์สมาทานในกุศลธรรม (กุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ) สมาทานมั่นคงในกายสุจริต (ประพฤติชอบด้วยกาย) ในวจีสุจริต (ประพฤติชอบด้วยวาจา) ในมโนสุจริต (ประพฤติชอบด้วยใจ) ในการจำแนกทาน ในการสมาทานศีล ในการรักษาอุโบสถ ในความเกื้อกูลมารดาในความเกื้อกูลบิดา ในความ

^{๑๐๓} ชุ.ธ.อ. (ไทย) ๒/๓๕๕/๕๑๖.

^{๑๐๔} ชุ.ธ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑/๙.

เกื้อกูลสมณะ ในความเกื้อกูลพราหมณ์ ในความประพடுத்தอ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่ในตระกูล และในกุศลธรรมคือกุศลธรรมอันยิ่ง มีความหมายต่อไปนี้ คือ (๑) กามาวจรกุศล (๒) รูปาวจรกุศล (๓) อรูปาวจรกุศล (๔) สวากบารมีญาณ (๕) ปัจเจกโพธิญาณ (๖) สัพพัญญุตญาณ ในที่นี้หมายถึงสัพพัญญุตญาณ (ที.ปา.อ. ๒๐๑/๑๑๐) อื่นๆ อื่นๆ อีก เพราะตถาคตได้ทำ สังสม พอกพูนกรรมนั้น ทำกรรมนั้นให้ไพบุลย์แล้ว หลังจากตายแล้วตถาคตจึงไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ ครอบงำเทพเหล่าอื่นในเทวโลกนั้นด้วยฐานะ ๑๐ คือ อายุทิพย์ วรรณะทิพย์ สุขทิพย์ ยศทิพย์ ความเป็นใหญ่ทิพย์ รูปทิพย์ เสียงทิพย์ กลิ่นทิพย์ รสทิพย์ โผฏฐัพพะทิพย์ จุตติจากเทวโลกนั้นแล้ว มาสู่ความเป็นอย่างนี้จึงได้ลักษณะมหาบุรุษนี้ คือ มีฝ่าพระบาทราบเสมอกันขณะเหยียบลงพื้นฝ่าพระบาทราบเสมอกัน ยกฝ่าพระบาทขึ้นก็ยังไม่เสมอกัน ขณะจดฝ่าพระบาทลงทุกส่วนก็แตะพื้นพร้อมกัน^{๑๐๕}

มหาบุรุษนั้นทรงสมบุรณด้วยลักษณะนั้น ถ้าอยู่ครองเรือนจะได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ผู้ทรงธรรม ครองราชย์โดยธรรม ทรงเป็นใหญ่ในแผ่นดินมีมหาสมุทรทั้งสี่เป็นขอบเขต ทรงได้รับชัยชนะ มีอาณาจักรมั่นคง สมบุรณด้วยแก้ว ๗ ประการ คือ (๑) จักรแก้ว (๒) ช้างแก้ว (๓) ม้าแก้ว (๔) มณีแก้ว (๕) นางแก้ว (๖) คหบดีแก้ว (๗) ปริณายกแก้ว มีพระราชโอรสมากกว่า ๑,๐๐๐ องค์ ซึ่งล้วนแต่กล้าหาญ มีรูปทรงสมเป็นวีรกษัตริย์ สามารถย้ายราชศัตรูได้ ทรงชนะโดยธรรม ไม่ต้องใช้อาชญา ไม่ต้องใช้ศัสตรา ครอบครองแผ่นดินนี้มีสาครเป็นขอบเขต ไม่มีเสาเขื่อน ไม่มีเขตหมาย ไม่มีรั้วหนาม มั่งคั่ง อุดมสมบุรณ ปลอดภัยสงบ ไร้เสี้ยนหนาม เมื่อเป็นพระราชาก็ทรงได้อะไร เมื่อเป็นพระราชาก็ไม่มีมนุษย์คนใดที่เป็นข้าศึกศัตรูข่มได้ เมื่อเป็นพระราชาก็ทรงได้สิ่งดังกล่าวมานี้ อนึ่ง ถ้ามหาบุรุษออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต จะเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ไม่มีกิเลสในโลก เมื่อเป็นพระพุทธเจ้าจะทรงได้อะไร เมื่อเป็นพระพุทธเจ้าจะไม่มีข้าศึกศัตรูภายในหรือภายนอก คือ รากะ โทสะ หรือโมหะ หรือสมณพราหมณ์ เทพมาร พรหม ใคร ๆ ในโลกนี้จะพึงข่มได้ เมื่อเป็นพระพุทธเจ้าจะทรงได้สิ่งดังกล่าวมานี้ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว”^{๑๐๖}

พรรณนาลักษณะฝ่าพระบาทราบเสมอกัน

ในคำเป็นต้นว่า **ชาติก่อน (ปุริม ชาติ)** ชั้นที่ที่เคยอาศัยอยู่ พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า **ชาติ** ด้วยสามารถเกิดแล้ว ตรัสเรียกว่า **ภพ** ด้วยสามารถแห่งการเกิดอย่างนั้น ตรัสเรียกว่า **ที่อาศัย (นิเกต)** ด้วยอำนาจแห่งการอาศัยอยู่หรือด้วยความหมายว่าเป็นที่อยู่อาศัย คำแม่ทั้ง ๓ นั้น มีคำอธิบายว่า ชื่อว่า**ดำรงอยู่แล้ว**ในชั้นสันดานที่เคยอาศัยอยู่ในกาลก่อน บัดนี้ เพราะเหตุที่ชั้นสันดานนั้นยอมเป็นไปในเทวโลกเป็นต้น แต่กุศลกรรมอันสามารถจะยังลักษณะ (เป้าหมาย) ให้เกิด ทำได้ไม่ย่นักในเทวโลกนั้น สำหรับผู้เป็นมนุษย์เท่านั้น กุศลกรรมนั้นจึงทำได้ง่าย ฉะนั้น

^{๑๐๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๐๑/๑๖๓.

^{๑๐๖} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๐๒/๑๖๔.

พระผู้มีพระภาคเมื่อจะทรงแสดงถึงกรรมที่พระองค์ทรงบำเพ็ญไว้แล้วตามความเป็นจริงจึงตรัส พระดำรัสเป็นต้นว่า **ในชาติก่อนเกิดเป็นมนุษย์ (บุพเพ มนุสสุโต สมาน)** หรือว่า ข้อนี้ไม่ใช่เหตุจริงอยู่ พระมหาบุรุษแม้กำเนิดเป็นช้าง เป็นม้า เป็นโค เป็นกระบือ หรือเป็นวานรก็ตาม ก็ทรงบำเพ็ญบารมีได้เหมือนกัน แต่เพราะเหตุที่พระองค์ดำรงอยู่ในอภิปาห็นปานนั้น ไม่สามารถแสดงกรรมที่ทรงกระทำไว้แล้วได้ง่าย ฉะนั้น จึงตรัสพระดำรัสเป็นต้นว่า **ในชาติก่อนเกิดเป็นมนุษย์ (บุพเพ มนุสสุโต สมาน)**

คำว่า **สมาทานอย่างมั่นคง (ทพฺพสมาทาโน)** ได้แก่ ยึดถืออย่างมั่นคง คำว่า **ในกุศลธรรม (กุสเลสุ รมเมสุ)** ได้แก่ ในกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ คำว่า **สมาทานท่วมทับ (อวตถิตสมาน)** ได้แก่ ยึดแน่นเป็นนิจ คือยึดมั่นไม่ถอยหลัง จริงอยู่ จิตของพระมหาสัตว์ย่อมม้วนกลับจากอกุศลกรรม เหมือนชนปีกไกโคโดนไฟ ฉะนั้น จิตของพระมหาบุรุษถึงกุศลแล้วย่อมเหยียดออกไปเหมือนเพดาน ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น พระตถาคต เป็นผู้ยึดมั่น เป็นผู้สมาทานไม่ถอยหลัง อันใครๆ จะเป็นสมณะ พราหมณ์ เทวดา มาร หรือพรหมก็ไม่สามารถจะให้พระองค์ สละความยึดมั่นในกุศลได้

ในข้อนี้มีเรื่องสาธกดังต่อไปนี้ ได้สดับว่า ในกาลก่อน พระมหาบุรุษบังเกิดในกำเนิดกระแต ครั้งนั้น เมื่อฝนตกใหญ่ หวังน้ำไหลมา พัดเอารังกระแตออกไปจนถึงทะเล มหาบุรุษคิดว่า “เราจักนำลูกน้อยออกไปให้ได้” จึงเอาหางจุ่มน้ำจมนุ่มแล้วนำขึ้นจากทะเลมาสบัดบนบก ในวันที่ ๗ ท้าวสักกะทรงรำพึงแล้วเสด็จมา ยังที่นั่นแล้วถามว่า “นั่นเจ้าทำอะไร” มหาบุรุษนั้นก็บอกเรื่องราวนั้นแก่ท้าวสักกะเทวราชนั้น ท้าวสักกะทรงบอกความที่จะนำน้ำออกจากมหาสมุทรนั้นเป็นของยาก มหาบุรุษตรัสสุกรานว่า “พระโพธิสัตว์ (เช่นเรา) ย่อมไม่สมควรเพื่อจะกล่าวกับบุคคลผู้เกียจคร้านเช่นท่าน ท่านอย่ายืนตรงนี้เลย” ท้าวสักกะมีความยินดีคิดว่า “เราไม่สามารถจะให้ผู้มีใจประเสริฐ เลิกสิ่งทีตนถือมั่นได้” จึงไปนำลูกน้อยมาส่งให้ แม้ในกาลที่พระโพธิสัตว์บังเกิดเป็นพระมหากษัตริย์ พระโพธิสัตว์ว่ายนน้ำข้ามมหาสมุทร ถูกนางเทพธิดาถามว่า “เพราะเหตุไร ท่านจึงพยายามว่ายนน้ำข้ามมหาสมุทร” แล้วจึงตอบว่า “เราว่ายนน้ำข้ามฝั่งแล้ว ไปครองราชย์ในแคว้นอันเป็นสมบัติแห่งตระกูลของเราแล้วบริจาคทาน” ลำดับนั้นนางเทพธิดากล่าวว่า “มหาสมุทรนี้ทั้งลึกทั้งกว้างยิ่งนัก เมื่อไรจักข้ามพ้นได้” พระมหากษัตริย์นั้นจึงตรัสว่า “มหาสมุทรนี้ก็เป็นเช่นเดียวกับมหาสมุทรของท่าน แต่อาศัยความตั้งใจของเรา มหาสมุทรย่อมปรากฏเหมือนเป็นลำเหมืองเล็กๆ ท่านนั้นแลจักเห็นเราผู้ว่ายนน้ำข้ามมหาสมุทร และนำทรัพย์จากฝั่งมหาสมุทรมาครองราชสมบัติในแคว้น อันเป็นของตระกูลแล้วบริจาคทาน” นางเทพธิดาคิดว่า “เราไม่สามารถจะให้มหาบุรุษผู้มีใจอันประเสริฐ เลิกสิ่งทีตนยึดมั่นได้” จึงอุ้มพระโพธิสัตว์นำไปให้บรรทม ณ อุทยาน พระมหาสัตว์นั้น ยังมหาชนให้ยกขึ้นซึ่งเศวตฉัตร แล้วทรงทำการบริจาคทานวันละ ๕๐๐,๐๐๐ ต่อมาทรงออกผนวช พระมหาสัตว์อันใครๆ จะเป็นสมณะ พราหมณ์ เทวดา มาร หรือพรหมก็ไม่อาจให้เลิกละกุศลสมาทานได้ เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า **สมาทานในกุศลธรรม สมาทานมั่นคง (ทพฺพสมาทาโน อโหสิ กุสเลสุ รมเมสุ อวตถิต-**

สมათาโน)

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเพื่อจะแสดงกุศลธรรมที่ทรงสมาทานมั่นคง จึงตรัสพระดำรัสเป็นต้นว่า ในกายสุจริต (ประพฤติชอบด้วยกาย) (กายสุจริต) ในคำนี้ว่า ในการจำแนกทาน (ทานส์วิภาค) ได้แก่ การให้ด้วยสามารถการให้ทานนั่นเอง การบริจาคด้วยสามารถแห่งการจำแนก คำว่า ในการสมาทานศีล (ศีลสมาทาน) ได้แก่ ในกาลบำเพ็ญศีล ๕ ประการ ศีล ๘ ประการ ศีล ๑๐ ประการ และปาริสุทธิศีล ๔ ประการ คำว่า ในการรักษาอุโบสถ (อุโปสถูปวาเส) ได้แก่ ในกาลเข้าจำอุโบสถ อันต่างด้วยวัน ๑๔ คำเป็นต้น คำว่า ในความเกื้อกูลมารดา (มตเตยฺยตาย) ได้แก่ ในวัตรอันตนสมควรกระทำแก่มารดา แม้ในคำที่เหลือก็มีนัยนี้เหมือนกัน คำว่า อื่นๆ อีก (อณฺดรณฺดรเสฺ จ) ได้แก่ ในกุศลธรรมเห็นปานนี้อื่นๆ ในคำนี้ว่า ในกุศลอันยิ่ง (อิฏฺฐเสฺส) มีอธิบายว่า กุศลมีอยู่ อธิกุศลมีอยู่ กามาวจรกุศลแม้ทั้งหมด ก็ชื่อว่ากุศล รูปาวจรเป็นอธิกุศล แม้ทั้ง ๒ นั้นก็ชื่อว่ากุศล อรูปาวจรเป็นอธิกุศล แม้ทั้งหมดเหล่านั้นก็ชื่อว่ากุศล กุศลอันเป็นปัจจัยแก่การได้สาวกบารมีเป็นอธิกุศล อธิกุศลแม้เหล่านั้นก็ชื่อว่ากุศล กุศลอันเป็นปัจจัยแก่การได้ปัจเจกโพธิเป็นอธิกุศล อธิกุศลแม้เหล่านั้นก็ชื่อว่ากุศล แต่กุศลอันเป็นปัจจัยแก่การได้พระสัมพันธมุตญาณ ทรงประสงค์ว่า เป็นอธิกุศล ในที่นี้ บรรดาธรรมอันเป็นอธิกุศลเหล่านี้ การสมาทานอย่างมั่นคง การสมาทานอย่างท่วมท้นได้มีแล้ว

ในคำ ๒ คำนี้ว่า เพราะตถาคตได้ทำ สังสม (กตตฺตา อุปฺจิตตฺตา) ได้แก่ กรรมอันพระองค์ทรงทำแล้วคราวเดียว ก็เป็นอันได้ทำแล้วนั้นแล แต่เพราะทรงทำเนื่องๆ จึงเป็นอันตนสังสมแล้ว ด้วยคำว่า เพราะพอกพูน (อุสฺสนนฺตฺตา) กรรมที่พระองค์ทรงทำเป็นก้อนเป็นกอง พระองค์ตรัสเรียกว่า พอกพูน เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาค เมื่อจะตรัสว่า เพราะพอกพูน จึงทรงแสดงว่า “เมื่อเราทำกรรม จักรวาลยังคับแคบนัก ภวัคคพรหมยังต่ำเกินไป กรรมอันเราพอกพูนไว้อย่างนี้” คำว่า เพราะทำให้ไพบูลย์แล้ว (วิปฺลตฺตา) ได้แก่ เพราะความไม่มีประมาณ ด้วยคำนี้พระผู้มีพระภาค ทรงแสดงว่า “กรรมที่เราทำไม่มีที่สุด ไม่มีประมาณ” คำว่า ครอบงำ (อิคฺคณฺหาติ) ได้แก่ ย่อมมียิ่งกว่า อธิบายว่า ย่อมได้ยิ่งกว่าเทวดาทั้งหลายเหล่านั้น คำว่า ได้ (ปฏฺฐิสฺสตี) ได้แก่ ย่อมบรรลุ

คำนี้ว่า ฝ่าพระบาททุกส่วน (สพฺพาวนฺเตหิ ปาทตฺเลหิ) เป็นคำขยายความของคำนี้ว่า ทรงวางฝ่าพระบาทราบเสมอกันบนพื้นดิน (สมํ ปาท์ ภูมิมิ นิกฺขิปติ) บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า ทุกส่วน (สพฺพาวนฺเตหิ) ได้แก่ ส่วนสุดทั้งหมดพระมหาบุรุษไม่ทรงจดครั้งแรกโดยส่วนหนึ่ง ไม่ทรงจรดภายหลังโดยส่วนหนึ่ง ทรงจดพื้นด้วยฝ่าพระบาททุกส่วนเสมอกัน ทรงยกขึ้นเสมอกัน ก็แม้หากว่าพระตถาคตจะทรงย่างยกพระบาท ด้วยพระดำริว่า “เราจักเหยียบเหยือกหลายร้อยชั่วคน” ทันใดนั้นเอง ที่ลุ่มก็จะสูงขึ้น เป็นที่เสมอกับแผ่นดิน เหมือนสุบลมของช่างทองที่อัดแน่นด้วยลมฉะนั้น พระตถาคตจะเข้าไปแม้ยังที่สูงในภายใน เมื่อยกพระบาทขึ้นด้วยดำริว่า “เราจักเหยียบแม้ในที่ไกล” ภูเขาแม้ใหญ่เท่าภูเขาพระสุเมรุ ก็จะโน้มลงมาใกล้พระบาท เหมือนหน่อหวายที่ถูกไฟลน ฉะนั้น จริงอย่างนั้น เมื่อพระตถาคตทรงยกพระบาทด้วยทรงดำริว่า “เราจักทำปาฏิหาริย์ เหยียบภูเขาคุณันธร”

ภูเขาคุศินทรนั้นก็จะน้อมลงมาใกล้พระบาท พระองค์ก็ทรงเหยียบภูเขานั้น แล้วทรงเหยียบภพ ดาวดึงส์ด้วยพระบาทที่ ๒ เพราะสถานที่ที่จักรลักษณะควรประดิษฐานไม้อาจจะเป็นสถานที่อันไม่ราบเรียบ ต่อ หนาม ก้อนกรวด กระเบื้อง อุจจาระ ปัสสาวะ น้ำลาย และน้ำมูก เป็นต้น หรือของที่อยู่แต่ก่อน ย่อมหลีกเลี่ยงไปจนหมด หรือหายเข้าไปยังแผ่นดิน ในที่นั้นๆ ทั้งหมด จจริงอยู่ มหาปฐพีนี้มีพื้นเสมอดารดาษไปด้วยดอกไม้แรกแย้ม ย่อมมีขึ้นด้วยเดชแห่งศีล ด้วยเดชแห่งบุญ ด้วยเดชแห่งธรรม ด้วยอานุภาพแห่งทศบารมีของพระตถาคต^{๑๐๗}

คำว่า **มีสาครเป็นขอบเขต (สาครปริยนต์)** ได้แก่ ขอบเขตแห่งทะเล อธิบายว่า ก็เมื่อพระมหาบุรุษทรงครองราชสมบัติ ต้นไม้ก็ดี ภูเขาก็ดี แม่น้ำก็ดี ในระหว่างนี้มิได้มีขอบเขต มหาสมุทรเท่านั้นเป็นขอบเขต เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า **มีสาครเป็นขอบเขต** คำว่า **ไม่มีเสาเชื่อน ไม่มีเขต** หมายถึง **ไม่มีเสียนนาม (อชิลมนิมิตตมกณฺฏกั)** ได้แก่ ไม่มีโจร จจริงอยู่ โจรทั้งหลาย ท่านเรียกว่าเสาเชื่อน เพราะความหมายว่ามีผัสสะอันกระด้าง เรียกว่านิमित เพราะใช้ในความหมายว่า เป็นเหตุแห่งอันตราย เรียกว่า เสียนนาม เพราะความหมายว่าทิ่มแทง คำว่า **มั่งคั่ง (อิทธิ)** ได้แก่ ความสำเร็จ คำว่า **อุดมสมบูรณ์ (ผิต)** ได้แก่ พรั่งพร้อมด้วยสรรพสมบัติ คำว่า **ปลอดภัย (เขม)** ได้แก่ ไม่มีภัย คำว่า **ปลอดภัย (สิวิ)** ได้แก่ ไม่มีอันตราย คำว่า **ไร้เสียนนาม (นิรพพุท)** ได้แก่ เว้นจากหมูโจร คือเว้นจากโจรที่คุ้มกันเป็นพวกๆ เทียบไป คำว่า **ไม่มี (มนุษย์คนใด) ช่มได้ (อกขมภิโย)** ได้แก่ อันข้าศึกศัตรูช่มไม่ได้ อธิบายว่า ใครๆ ก็ไม่สามารถทำมหาบุรุษให้เคลื่อนจากฐานะได้ คำว่า **ที่เป็นข้าศึก (ปัจจตถิเกน)** ได้แก่ ผู้ปรารถนาเป็นปฏิปักษ์ คำว่า **ที่เป็นศัตรู (ปัจจามิตเตน)** ได้แก่ อมิตรผู้ทำร้ายตอบ แม้คำทั้ง ๒ นั้นก็เป็นคำไวพจน์ของข้าศึก คำว่า **ภายใน (อพภนตเรหิ)** ได้แก่ กิเลสทั้งหลายมีรากะเป็นต้น อันฟุ้งขึ้นในภายใน

คำว่า **ภายนอก (พาหิเรหิ)** ได้แก่ พวกสมณะเป็นต้น จจริงอย่างนั้น แม้พวกสมณะมีพระเทวทัตและพระโกกาลิกะเป็นต้น แม้พราหมณ์ทั้งหลายมีโสณทัณฑพราหมณ์ และภูฏทัณฑพราหมณ์เป็นต้น แม้เทวดาทั้งหลายอันเช่นกับท้าวสักกะ แม้มารผู้ติดตามตลอด ๗ ปี แม้พรหมทั้งหลายมีภกพรหมเป็นต้น ผู้เป็นข้าศึกภายนอกก็ไม่สามารถช่มพระพุทเจ้าได้

ด้วยเหตุมีประมาณเท่านี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสกรรม ผลที่บุคคลพึงเห็นเสมอกับกรรม ลักษณะ และอานิสงส์ของลักษณะไว้ ที่ชื่อว่า**กรรม** ได้แก่ การกระทำอันมหาบุรุษผู้มีความเพียรมั่นกระทำแล้วตลอด ๔ อสงไขย ๑๐๐,๐๐๐ กัป ที่ชื่อ**ผลที่บุคคลพึงเห็นเสมอกับกรรม** ได้แก่ มหาปฐพีลักษณะคือมีพระบาทราบเสมอกัน เกิดขึ้นโดยนัยว่า “มนุษย์โลกพร้อมทั้งเทวโลก จงรู้ภาวะแห่งกรรมอันมหาบุรุษผู้มั่นคงทำแล้ว” ที่ชื่อว่า**ลักษณะ** ได้แก่ ความเป็นผู้มีพระบาทราบเสมอกัน

^{๑๐๗} ที.ปา.อ. (ไทย) ๓/๒๐๑/๑๖๔.

ที่ชื่อว่า **อานิสงส์แห่งลักษณะ** ได้แก่ ความเป็นผู้อันข้าศึกข่มไม่ได้^{๑๐๘}

อรรถกถาบาลีและแปล

ตสมิ สมเย สตถา ปวตติตวรธมมจโก อนุப்புพเพนาคนตวา อนาถปิณฑิเกน มหาเสฏฐิณา จตุปณณาสโกฏิธัน วิสสชเชตวา การิตะ เซตวันมหาวิหาระ วิหระติ มหาชนํ สคคคคเค จ โมกขมคเค จ ปติฏฐาปยมาโน. ตถาคโต ทิ **มาติปุกขโต อสีติยา ปติปุกขโต อสีติยาติ ทเวอสีติยาติกุลสหเสหิ** การิตะ นิโครธมหาวิหาระ เอกเมว วสสาวาสํ วสิ อนาถปิณฑิเกน การิตะ เซตวันมหาวิหาระ เอกุณวีสติ วสสานิ วิสาขาย สตตวีสติโกฏิธนปริจจาเคน การิตะ ปุพพารามะ ฉพพสสานีติ **ทวินันํ กุลานํ** **คุณมหตตตํ ปฏิจจ** สาวตถิ นิสสาย ปณจวีสตีวสสานิ วสสาวาสํ วสิ.^{๑๐๙}

พระศาสดาเสด็จประทับอยู่ในกรุงสาวัตถี ๒๕ พรรษา

ในสมัยนั้น พระศาสดาทรงประกาศธรรมจักรอันประเสริฐ เสด็จมาโดยลำดับ ประทับอยู่ ณ พระเชตวันมหาวิหาร ที่ท่านอนาถปิณฑิกมหาเศรษฐีบริจาคทรัพย์ ๕๔ โกฏิสร้างถวาย ทรงให้ มหาชนดำรงอยู่ในทางสวรรค์และทางพระนิพพาน แท้จริง พระตถาคตประทับอยู่จำพรรษา พรรษา เดียวเท่านั้น ในนิโครธมหาวิหาร ที่พระญาติวงศ์ ๑๖๐,๐๐๐ ตระกูล คือ **ฝ่ายพระชนนี ๘๐,๐๐๐ ตระกูล ฝ่ายพระชนก ๘๐,๐๐๐ ตระกูล** สร้างถวาย ประทับอยู่จำพรรษา ๑๙ พรรษา ณ พระเชตวัน มหาวิหาร ที่ท่านอนาถปิณฑิกเศรษฐีสร้างถวาย ประทับอยู่จำพรรษา ๖ พรรษา ณ บุพพาราม ที่นาง วิสาขามหาอุบาสิกา บริจาคทรัพย์ ๒๗ โกฏิสร้างถวาย แท้จริง พระองค์ทรงอาศัยความที่ตระกูลทั้ง **๒ มีคุณมาก** จึงได้ทรงอาศัยกรุงสาวัตถีอยู่จำพรรษาถึง ๒๕ พรรษา^{๑๑๐}

ฎีกาบาลีและแปล

มาติปุกขโต อสีติยา ปติปุกขโต อสีติยาติ มาตูปุกขโต อสีติยา สหเสหิ, ปติปุกขโต อสีติยา สหเสหิตี อตถโธ. **สหสสสทโท** เหมจาลุตตนิททิฏฐโธ.^{๑๑๑}

คำว่า **ฝ่ายพระชนนี ๘๐,๐๐๐ ตระกูล ฝ่ายพระชนก ๘๐,๐๐๐ ตระกูล (มาติปุกขโต อสีติยา ปติปุกขโต อสีติยา)** ความว่า พระญาติวงศ์ฝ่ายพระชนนี ๘๐,๐๐๐ ตระกูล ฝ่ายพระชนก ๘๐,๐๐๐ ตระกูล สหสส-ศัพท์ที่อยู่หลัง อสีติยา แสดงว่าถูกลบไป

วิเคราะห์ มาติปุกข, ปติปุกข

คำว่า มาติปุกขโต ท่านอธิบายขยายเป็น มาตูปุกขโต เพื่อแสดงว่า แปลง อุ ในมาตุ เป็น

^{๑๐๘} ที.ปา.อ. (ไทย) ๓/๒๐๒/๑๖๘.

^{๑๐๙} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑/๔.

^{๑๑๐} ชุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๑/๔.

^{๑๑๑} ชุ.ธ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑/๙.

อิ ในเพราะ ปกข-ศัพท์อยู่ท้าย ดังปทรูปสิทธิกล่าวไว้ว่า “อสิมหีติ อธิกวจนตถนตริวิญญาปนตถ, เตน โตะอาทิมหิ ปิตาทินมิกาโร จ. ยถา ปิติโต, มาติโต, ภาติโต, ธีติโต, ปิติปกโข, มาติปกโขติ”^{๑๑๒} คำที่เกินกว่า อสิมหิ มีประโยชน์ให้รู้วรรคอื่น เพราะเหตุนั้น ในเพราะโต-ปัจจัยเป็นต้น (อาทิ-ศัพท์ เอา ปกข-ศัพท์) แปลงสระ อุ ที่อยู่ท้าย ปิตุ-ศัพท์เป็นต้น เป็น อิ เช่น ปิติโต มาติโต ภาติโต ธีติโต ปิติปกโข มาติปกโขติ. จากบิดา จากมารดา จากพี่น้องชาย จากธิดา ฝ่ายบิดา ฝ่ายมารดา คำว่า มาติปกโข และปิติปกโข วิเคราะห์เป็นฉฐฐิต์ปฐริสสมาสว่า มาตุยา ปกโข มาติปกโข ฝ่ายของมารดา ชื่อมาติปกษะ (ฝ่ายมารดา) ปิตุโน ปกโข ปิติปกโข ฝ่ายของบิดา ชื่อ ปิติปกษะ (ฝ่ายบิดา)

มาติปกขปิติปกขโตติ มาตุยา ปกโข มาติปกโข ปิตุโน ปกโข ปิติปกโข มาติปกโข จ ปิติปกโข จ มาติปกขปิติปกขา.^{๑๑๓}

คำว่า **มาติปกขปิติปกขโต** ได้แก่ ฝ่ายมารดา ชื่อมาติปกษะ ฝ่ายบิดา ชื่อปิติปกษะ ฝ่ายมารดา ด้วย ฝ่ายบิดา ด้วย ชื่อ มาติปกขปิติปกษะ (ฝ่ายมารดาและบิดา)

คำว่า สหสเสหิ ท่านเพิ่มเข้าในบทขยายว่า มาตุปกขโต อสีติยา **สหสเสหิ** ปิตุปกขโต อสีติยา **สหสเสหิ**. การอธิบายเพิ่มศัพท์เข้ามาเช่นนี้ เพื่ออธิบายให้รู้ว่า ลบ สหสส-ศัพท์ในบทตั้งไป เวลาแปล ต้องแปลเข้ามาด้วย ดังนั้นฎีกาจึงกล่าวต่อมาว่า สหสสสทโท เหฎจาลุตตนิททิฎโจ สหสส-ศัพท์ที่อยู่หลัง อสีติยา ถูกแสดงว่าลบไป

อรรถกถาบาลีและแปล ตถาคโต หิ

ตถาคโต หิ มาติปกขโต อสีติยา ปิติปกขโต อสีติยาติ **ทเวอสีติยาติกุลสหสเสหิ** การิเต นิโครมมหาวิหาเร เอกเมว วสสาวาส วสิ.^{๑๑๔}

แท้จริง พระตถาคตประทับอยู่จำพรรษา พรรษาเดียวเท่านั้น ในนิโครมมหาวิหาร ที่พระญาติวงศ์ ๑๖๐,๐๐๐ ตระกูล คือ ฝ่ายพระชนนี ๘๐,๐๐๐ ตระกูล ฝ่ายพระชนก ๘๐,๐๐๐ ตระกูล สร้างถวาย^{๑๑๕}

ฎีกาบาลีและแปล

ทเวอสีติยาติกุลสหสเสหิ ทีวีกขตตุ อสีติยาติกุลสหสเสหิ ทเวอสีติสสสชาติกุลเลหิ.

^{๑๑๒} ปทรูป. (บาลี) ๑/๑๖๘/๙๖.

^{๑๑๓} ปาจิต. (บาลี) ๑/๑๑๐/๑๕๙.

^{๑๑๔} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑/๔.

^{๑๑๕} ชุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๑/๔.

ทวีติ คุณิเตหิ อสีตีสหสสุปปมาณวนเตหิ ภาตัญญุตกุลเลหิติ อตโถ.^{๑๑๖}

คำว่า พระญาติวงศ์ ๑๖๐,๐๐๐ ตระกุล (ทเวอสีตีภาตัญญุตกุลสหสเสหิ) ได้แก่ พันแห่ง ตระกุลพระญาติวงศ์ ๘๒ หน คือ ตระกุลพระญาติวงศ์ ๘๒ หน อธิบายว่า ตระกุลที่เป็นพระญาติวงศ์ มีประมาณ แปดหมื่นตระกูลคุณด้วย ๒

วิเคราะห์ ความและประโยชน์คุณสนธิ

คำว่า ทวีกษัตตุ อสีตีภาตัญญุตกุลสหสเสหิ อธิบายคำว่า ทเวอสีตีภาตัญญุตกุลสหสเสหิว่า ตระกุล พระญาติวงศ์แปดหมื่น ๒ หน ก็เท่ากับ ๑๖๘,๐๐๐ ตระกุล ไม่ใช่แปดหมื่น ๒ พันตระกูล คำว่า ทเวอสีตีสหสสุภาตัญญุตกุลเลหิติ อธิบายคำว่า อสีตีภาตัญญุตกุลสหสเสหิ จากฉัญญัตตปุริสสมาสอธิบายเป็น ทิคุสมาสเพื่อให้ความหมายชัดเจนขึ้น คำว่า ทวีติ ... ภาตัญญุตกุลเลหิติ อตโถ อธิบายความคำว่า ทเวอสีตีภาตัญญุตกุลสหสเสหิ ว่า หมายถึงตระกูลที่เป็นพระญาติวงศ์มีประมาณ ๑๖๐,๐๐๐ ตระกุล

อรรถกถาบาลีและแปล

ตสมมี สมเย สตถา ปวตติตวรธมมจโก อนุปปุพเพนาคนตวา อนาถปิณฺฑิกเณ มหาเสฏฺฐิณา จตฺตฺปนฺณาสโกฏฺฐิณํ วิสสฺซุเชตฺวา การิตฺเต เชตฺวนมฺหาวิหาเร วิหฺรติ มหาชนํ สคฺคฺมคฺเค จ โมกฺขมคฺเค จ ปตฺติฏฺฐาปยมาโน.ตถาคโต หิ มาตฺตปฺกฺขโต อสีตฺติยา ปตฺติปฺกฺขโต อสีตฺติยาติ ทเวอสีตีภาตัญญุตกุลสหสเสหิ การิตฺเต นิคุโรธมฺหาวิหาเร เอกเมว วสฺสวาสาํ วลี อนาถปิณฺฑิกเณ การิตฺเต เชตฺวนมฺหาวิหาเร เอกฺกนํ วิสตีวสฺसानิ วิสาขาย สตตฺตฺวิสตีโกฏฺฐิณปรึจจาเคน การิตฺเต ปุพฺพพาราเม ฉพฺพสฺसानิตี ทฺวินนํ กุลานํ คุณฺมทตตฺตํ ปฏฺวิจฺจ สวตฺถึ นิสฺสาย ปญฺจวิสตีวสฺसानิ วสฺสวาสาํ วลี.^{๑๑๗}

พระศาสดาเสด็จประทับอยู่ในกรุงสาวัตถี ๒๕ พรรษา

ในสมัยนั้น พระศาสดาทรงประกาศธรรมจักรอันประเสริฐ เสด็จมาโดยลำดับ ประทับอยู่ ณ พระเชตวันมหาวิหาร ที่ท่านอนาถปิณฺฑิกมหาเศรษฐีบริจาคทรัพย์ ๕๔ โกฏิสร้างถวาย ทรงให้ มหาชนดำรงอยู่ในทางสวรรค์และทางพระนิพพาน แท้จริง พระตถาคตประทับอยู่จำพรรษา พรรษา เดียวเท่านั้น ในนิโครธมหาวิหาร ที่พระญาติวงศ์ ๑๖๐,๐๐๐ ตระกุล คือ ฝ่ายพระชนนี ๘๐,๐๐๐ ตระกุล ฝ่ายพระชนก ๘๐,๐๐๐ ตระกุล สร้างถวาย ประทับอยู่จำพรรษา ๑๙ พรรษา ณ พระเชตวัน มหาวิหาร ที่ท่านอนาถปิณฺฑิกเศรษฐีสร้างถวาย ประทับอยู่จำพรรษา ๖ พรรษา ณ บุพพาราม ที่นาง วิสาขามหาอุบาสิกา บริจาคทรัพย์ ๒๗ โกฏิสร้างถวาย แท้จริง พระองค์ทรงอาศัยความที่ตระกูลทั้ง ๒ มีคุณมาก จึงได้ทรงอาศัยกรุงสาวัตถีอยู่จำพรรษาถึง ๒๕ พรรษา^{๑๑๘}

^{๑๑๖} ชุ.ฉ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑/๙.

^{๑๑๗} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑/๙.

^{๑๑๘} ชุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๑/๙.

วิเคราะห์ความ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะอธิบายขยายความของคำว่า “ทรงอาศัยความที่ตระกูลทั้ง ๒ มีคุณมาก” โดยพิสดารจึงอธิบายขยายความว่า อนาถปิณฑโกปิ วิสาขापि महापासिका निपठुं तिवस्स त्वे वारे तถात्तस्स उपภูजानं คจฉนติ คจฉนตา จ “ทหสามเณรา โน หตเถ โอลเกสสนตี” ติจฉนตถา น คตปุพพา. ปุเรภตตं คจฉนตา ขาทนียโกชนียาทีนิ คเหตุวาว คจฉนติ ปจฉนตตं คจฉนตา ปถจ เกสชชานี อภูจ จ ปานานี. นิเวสเนสุ ปน เตสं ทวินนं ทวินนं ภิกขุสทสสานं นิจจं ปถถ ตตาสนาเนว โหนติ. อนนปานเกสชเชสุ โย ยं อิจฉติ ตสส ตं ยถิจฉิตเมว สมปชชติ.^{๑๑๙}

ทั้งท่านอนาถปิณฑกเศรษฐี ทั้งนางวิสาขามหาอุบาสิกา ย่อมไปยังที่อุปัฏฐาก พระตถาคต วันละ ๒ ครั้งเป็นประจำ และเมื่อไปก็ไม่เคยไปมือเปล่า ด้วยเกรงว่า “ภิกษุหนุ่มและสามเณรจักแลดูมือของเรา” เมื่อไปก่อนเวลาภัตตาหาร ก็ใช้ให้คนถือของขบเคี้ยวเป็นต้นไป เมื่อไปภายหลังเวลา ภัตตาหารก็ใช้ให้คนถือเกสช ๕ ชนิด และน้ำปานะ ๘ ชนิดไป และในที่อยู่ของท่านทั้ง ๒ นั้น ก็มีการ จัดอาสนะ ไว้สำหรับภิกษุแห่งละ ๒,๐๐๐ รูป เป็นประจำ บรรดาข้าว น้ำ และเกสช ภิกษุรูปใด ปรารถนาสิ่งใด สิ่งนั้นก็สำเร็จแก่ภิกษุรูปนั้นสมปรารถนา^{๑๒๐}

ฎีกาบาลีและแปล

(เอว) ทวินนं คุณมहतตं ปฏิจจาติ ตं วตวา (อิทานิ) คุณมहतตं วิตถาเรน ทสเสตุ “อนาถปิณฑโกปิ” ตยาที วุตต.^{๑๒๑}

พระอรรถกถาจารย์กล่าวคำนี้ว่า ทรงอาศัยความที่ตระกูลทั้ง ๒ มีคุณมาก (ทวินนं คุณมहतตं ปฏิจ) (เอว อย่างนี้) แล้ว (อิทานิ บัดนี้) กล่าวคำว่า “อนาถปิณฑโกปิ” เป็นต้น เพื่อแสดง ความที่ตระกูลทั้ง ๒ มีคุณมากโดยพิสดาร

วิเคราะห์ คุณมहतตं

คำว่า ทวินนं ... วุตตं เป็นคำอธิบายการเชื่อมความหน้าคือ ทรงอาศัยความที่ตระกูลทั้ง ๒ มีคุณมาก กับข้อความหลัง คือ ทั้งท่านอนาถปิณฑกเศรษฐีเป็นต้นว่ามีความสัมพันธ์กันโดยความย่อ และความพิสดาร

ประโยค อนุสนธิ มี อย่าง คือ ปุพพานุสนธิ เชื่อมความของประโยคหน้า และอปธานุสนธิ เชื่อมความของประโยคหลัง ใน อนุสนธิ ๒ ประการนั้น

^{๑๑๙} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑/๔.

^{๑๒๐} ชุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๑/๔.

^{๑๒๑} ชุ.ธ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑/๔.

๑) ปุพพานุสนธิ เชื่อมความของประโยคหน้า คือ จับใจความของประโยคหน้าว่า ประโยคหน้ากล่าวถึงอะไร แล้วจับประเด็นสำคัญมากกล่าวไว้ มีข้อสังเกต คือ มี เอว ... ลงท้ายด้วย ตวา ปัจจัย เช่น (เอว) ทวินันิ คุณมหตุต ปฏิจจาติ ต วตวา บางทีก็ ไม่มี เอว แต่ผู้แปลต้องใส่เข้ามาแปลเอง เพราะท่านละไว้ในฐานะที่เข้าใจได้

๒) อปรานุสนธิ เชื่อมความของประโยคหลัง คือ จับใจความย่อของประโยคหลังว่า ท่านกล่าวถึงอะไร แล้วจับใจความย่อมากกล่าวเพื่อเชื่อมสัมพันธ์กันว่า ข้อความหน้ากล่าวถึงความหมายนี้ ข้อความหลังกล่าวถึงความหมายนั้น ทำให้นักศึกษาหรือผู้อ่านเข้าใจง่ายขึ้น ประโยคอปปรานุสนธิ มีข้อสังเกต คือ มี อิทานิ ... ทสเสนโต, กณนโต, ทสเสตุ ... อาห, วุตตัม เป็นต้น ตัวอย่าง (อิทานิ) คุณมหตุต วิตถาเรน ทสเสตุ “อนาคปิณทิกปิ” ตยาทิ วุตตัม. โครงสร้างของประโยคอปปรานุสนธิเป็น อย่างนี้ คือ อิทานิ ... ทสเสนโต... อาห, วุตตัม. อิทานิ ... ทสเสตุ ... วุตตัม. อิทานิ บางครั้งก็มี บางครั้งก็ ไม่มี หากไม่มีต้องใส่เข้ามาแปล

อรรถกถาบาลีและแปล

เตสุ อนาคตปิณทิกเกน เอกทิวสมปิ สตถา ปณห์ น ปุจฉิตพุทโธ. โส กิร “ตถาคโต พุทธสุขุมาลो ขตติยสุขุมาลो ‘พหุปกาวโร เม คหบดี’ติ มยหิ รมมึ เทเสนโต กิลเมยยา”ติ สตถริ อธิมตตลิเนเหน ปณห์ น ปุจฉติ. สตถา ปน ตสมิ นิสินนมตเตยว “อัย เสฎฐิ มํ อรกชิตพพภูจจาเน รกชติ. อหยทิ กปสตสทสสาธิกานิ จตตาริ อสงขเยยยานิ อลงกตปฏิยตตํ อตตโน สีสํ ฉินทิตวา อกขินี อุปปาฏตวา หทยมंसํ อุปปาฏตวา ปาณสมํ ปุตตทาร์ ปริจจชิตวา ปารมิโย ปูเรนโต ปเรสํ รมมเทสนตถเมว ปูเรสึ. เอส มํ อรกชิตพพภูจจาเน รกชติ”ติ เอกํ รมมเทสนํ กเถติเยว.^{๑๒๒}

เศรษฐีไม่เคยทูลถามปัญหา

บรรดาท่านทั้ง ๒ นั้น ท่านอนาคตปิณทิกเศรษฐีไม่เคยทูลถามปัญหากับพระศาสดาเลย แม้แต่วันเดียว ได้ทราบว่าคุณคิดว่า “พระตถาคตเป็นพระพุทธเจ้าผู้ละเอียดอ่อน เป็นกษัตริย์ผู้ละเอียดอ่อน เมื่อทรงแสดงธรรมแก่เรา ด้วยทรงพระดำริว่า ‘คฤหบดีมีอุปการะมากแก่เรา’ จะทรงลำบาก” จึงไม่ทูลถามปัญหาด้วยความรักอย่างยิ่งในพระศาสดาฝ่ายพระศาสดา พอท่านเศรษฐีนั่งแล้วก็ทรงดำริว่า “เศรษฐีนี้รักษาเราในฐานะ ที่ไม่ควรรักษา แท้จริง เราได้ตัดศีรษะของเราที่ประดับตกแต่งแล้ว ควักดวงตาออกแล้ว ซ้ำแทะละเนื้อหัวใจ สละบุตรและภรรยาผู้เป็นที่รักเสมอด้วยชีวิต บำเพ็ญบารมีอยู่ ๔ อสงไขย ๑๐๐,๐๐๐ กัป ก็บำเพ็ญแล้วเพื่อแสดงธรรมแก่ผู้อื่นเท่านั้น เศรษฐีนี้รักษาเราในฐานะที่ไม่ควรรักษา” แล้วตรัสพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์^{๑๒๓}

^{๑๒๒} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑/๔.

^{๑๒๓} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๑/๕.

วิเคราะห์ พุทธสุขุมาล, ขตติยสุขุมาล

คำว่า พุทธสุขุมาล ขตติยสุขุมาล เป็นพระพุทธรเจ้าผู้ละเอียดอ่อน เป็นกษัตริย์ผู้
ละเอียดอ่อน หมายถึง เป็นพระพุทธรเจ้า เป็นกษัตริย์ผู้ไม่มีทุกข์ทางกายและทุกข์ทางใจ

สุขุมาล อหิ ภิกขเว ปรมสุขุมาล อจจนตสุขุมาล.^{๑๒๔}

ภิกษุทั้งหลาย เราเป็นผู้ละเอียดอ่อน เป็นผู้ละเอียดอ่อนอย่างยิ่ง เป็นผู้ละเอียดอ่อนอย่าง
ยิ่งยวด^{๑๒๕}

สุขุมาลิติ นิททุกโข. ปรมสุขุมาลิติ ปรมนิททุกโข. อจจนตสุขุมาลิติ สตตนิททุกโข. อิมัง
ภควา กปิลปุเร นิพพตตกาลโต ปฏฺฐาย นิททุกขภาวํ คเหตฺวา อาห, จริยกาเล ปน เตน
อนฺนฺนฺตทุกขสฺส อนฺโต นตฺถิติ.^{๑๒๖}

คำว่า เป็นผู้ละเอียดอ่อน (สุขุมาล) ได้แก่ เป็นผู้ไม่มีทุกข์ คำว่า เป็นผู้ละเอียดอ่อน
อย่างยิ่ง (ปรมสุขุมาล) ได้แก่ เป็นผู้ไม่มีทุกข์อย่างยิ่ง คำว่า เป็นผู้ละเอียดอ่อนอย่างยิ่งยวด
(อจจนตสุขุมาล) ได้แก่ เป็นผู้ไม่มีทุกข์ตลอดกาล พระผู้มีพระภาคตรัสพระดำรัสนี้ เพราะทรง
หมายถึงว่า พระองค์ไม่มีทุกข์ นับตั้งแต่เสด็จอุบัติในกรุงกบิลพัสดุ์ แต่ในเวลาทีทรงบำเพ็ญเพียร
ทุกข์ที่พระองค์เสวยไม่มีที่สุด^{๑๒๗}

ฎีกาบาลีและแปล

พุทธสุขุมาลิติ พุทธสุขุมาลตา, พุทฺโธ หุตฺวา พุทธภาเวน วา สุขุมาลตา. ขตติยสุขุมาลิติ
ขตติยสุขุมาลตา, ขตติโย หุตฺวา ขตติยภาเวน วา สุขุมาลตา.^{๑๒๘}

คำว่า เป็นพระพุทธรเจ้าผู้ละเอียดอ่อน (พุทธสุขุมาล) ได้แก่ ความเป็นพระพุทธรเจ้าผู้
ละเอียดอ่อน หรือเป็นพระพุทธรเจ้า ความเป็นผู้ละเอียดอ่อนโดยความเป็นพระพุทธรเจ้า คำว่า เป็น
กษัตริย์ผู้ละเอียดอ่อน (ขตติยสุขุมาล) ได้แก่ ความเป็นกษัตริย์ผู้ละเอียดอ่อน หรือเป็นกษัตริย์
ความเป็นผู้ละเอียดอ่อนโดยความเป็นกษัตริย์

^{๑๒๔} อัง.ติก. (บาลี) ๑/๓๙/๑๔๐.

^{๑๒๕} อัง.ติก. (ไทย) ๑/๓๙/๑๔๘.

^{๑๒๖} อัง.ติก.อ. (บาลี) ๒/๓๙/๑๔๑.

^{๑๒๗} อัง.ติก.อ. (ไทย) ๒/๓๙/๑๘๔.

^{๑๒๘} ขุ.ธ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑/๙.

วิเคราะห์ สมาสของพุทธสุขุมาล, ขตติยสุขุมาล

คำว่า พุทธสุขุมาล วิเคราะห์เป็นวิเสสนุตตรกัมมธารยสมาสว่า พุทโธ จ โส สุขุมาล จาติ พุทธสุขุมาล พระพุทธเจ้าผู้ละเอียดอ่อน คำว่า ขตติยสุขุมาล วิเคราะห์เป็นวิเสสนุตตรกัมมธารย สมาส

อรรถกถาบาลีและแปล

เตสุ อนาคตปิณฑิกเณ เอกทิวสมปิ สตถา ปญหํ น ปุจฉิตปุพฺโพ. โส กิร “ตถาคโต พุทธสุ-
มาโล ขตติยสุขุมาลो ‘พหุปกาวโร เม คหปตี’ติ มยหํ ธมมํ เทเสนโต กิลเมยยา”ติ สตถริ อธิมตฺต-
สิเนเหน ปญหํ น ปุจฉติ.^{๑๒๙}

เศรษฐกิจไม่เคยทูลถามปัญหา

บรรดาท่านทั้ง ๒ นั้น ท่านอนาคตปิณฑิกเศรษฐกิจไม่เคยทูลถามปัญหากับพระศาสดาเลย
แม้แต่วันเดียว ได้ทราบว่าคุณคิดว่า “พระตถาคตเป็นพระพุทธเจ้าผู้ละเอียดอ่อน เป็นกษัตริย์ผู้
ละเอียดอ่อน เมื่อทรงแสดงธรรมแก่เรา ด้วยทรงพระดำริว่า ‘คฤหบดีมีอุปการะมากแก่เรา’ จะทรง
ลำบาก” จึงไม่ทูลถามปัญหาด้วยความรักอย่างยิ่งในพระศาสดา^{๑๓๐}

วิเคราะห์ อธิมตฺตสิเนห

คำว่า ด้วยความรักอย่างยิ่ง (อธิมตฺตสิเนห) หมายถึงด้วยความเลื่อมใสมากในพระ
ศาสดา คำว่า อธิมตฺต ในคำว่าอธิมตฺตสิเนห มีอรรถว่ายิ่ง, มาก เพราะ อธิ อุปัสัคมีอรรถมาก

อธิอิติ อธิกิสสรูปริภาวา’ธิภวน’ชฌายนา’ธิภูจฺจาน-นิจฺจนย-ปาปฺพนนาทีสุ.^{๑๓๑}

อธิ อุปัสัค กล่าวอรรถเป็นต้นว่า อธิก (ยิ่ง) อธิสร (ยิ่งใหญ่) อุปริภาว (เหนือ) อธิภวน
(ครอบงำ) อชฌายน (สาธยาย) อธิภูจฺจาน (อธิฐาน) นิจฺจนย (ตัดสิน) ปาปฺพนน (บรรล)

อธิเก อธิสีลํ อธิสเร อธิปติ อธิ พุทฺทมตฺเตเต ปญฺจาลา อุปริภาเว อธิโรหติ, ปถวี อธิเสสฺสตี
อธิภวเน อธิภวตี อชฌายเน พยากรณมธีเต อธิภูจฺจานเน ภูมิกมปาที อธิภูจฺจตี นิจฺจนย อธิโมกฺโข
ปาปฺพนเน โภคกฺขนธํ อธิคจฺจตี.

ในอรรถว่า อธิก (ยิ่ง) เช่น อธิสีลํ (อธิศีล, ศีลที่ยิ่งกว่าศีล ๕ และศีล ๘) ในอรรถว่า อธิสร
(ยิ่งใหญ่) เช่น อธิปติ (ผู้เป็นใหญ่), อธิ พุทฺทมตฺเตเต ปญฺจาลา (ชาวปัญจาละเป็นบริวารของพระเจ้า

^{๑๒๙} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๑/๔.

^{๑๓๐} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๑/๕.

^{๑๓๑} พระคันธสาราภิงค์, ปทฺรฺรูปลธิมัญชรี, เล่มที่ ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯมหานคร: โรงพิมพ์
ประยูรสาสน์ไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕), หน้า ๘๘๘.

พรหมทัต) ในอรรถว่า อุปริภาว (เหนือ) เช่น อธิโรหติ (ย้อมขึ้น), ปถวี อธิเสสสติ (จักกอนทับบนแผ่นดิน) ในอรรถว่า อธิกวณ (ครอบงำ) เช่น อธิภาวติ (ย้อมปกครอง) ในอรรถว่า อชฌายน (สาธยาย) เช่น พยากรรมมณีเต (ย้อมสาธยายไวยากรรม) ในอรรถว่า อธิภูจान (อธิษฐาน) เช่น ภูมิภพาทิ อธิภูจาทิ (ย้อมอธิษฐานให้แผ่นดินไหวเป็นต้น) ในอรรถว่า นิจจย (วินิจฉัย) เช่น อธิโมกโข (อธิโมกข์เจตสิก, สภาวะตัดสิน) ในอรรถว่า ปาปุณน (บรรลุ) เช่น โภคกขณธ อธิคจจติ (ย้อมได้รับกองค์ภค)

คำว่า **สินเนห** หมายถึงศรัทธา ไม่ได้หมายถึงความรัก ดังนั้นพระภิกษุจารย์จึงอธิบายว่า อธิกสทฺธาย ด้วยศรัทธาอันยิ่ง เพราะ สินเนห-ศัพท์มีความหมายมาก

ฎีกาบาลีและแปล

อิมิตตสินเนหานาติ อธิกสทฺธาย อจลปปสาเทน.^{๑๓๒}

คำว่า **ด้วยความรักอย่างยิ่ง (อิมิตตสินเนहन)** ได้แก่ ด้วยศรัทธาอันยิ่ง คือ ด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหว

วิเคราะห์ อิมิตตสินเนห

คำว่า อธิกสทฺธาย อธิบาย อิมิตตสินเนहन ว่า แปลว่า ด้วยศรัทธาอันยิ่ง คำว่า อธิกในคำว่า อธิกสทฺธาย อธิบายไขคำว่า อิมิตต ในคำว่า อิมิตตสินเนहन ให้แปลว่า ยิ่ง, อย่างยิ่ง คำว่า สทฺธา ในคำว่า อธิกสทฺธาย ไขคำว่า สินเนหว่า แปลว่า ศรัทธา คำว่า อจลปปสาเทน ไขคำว่า อธิกสทฺธาย ว่า หมายถึงความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระศาสดา ศรัทธา มี ๔ อย่าง คือ (๑) อากมนสัทธา คือ ศรัทธาของพระโพธิสัตว์ผู้รู้ทุกสิ่งมาตั้งแต่ปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้า, (๒) อธิคมสัทธา คือ ศรัทธาที่ได้เพราะบรรลุสัจจะ ๔ ของอริยบุคคล, (๓) โอกัปปนสัทธา คือ ศรัทธาที่เชื่อมั่นพระรัตนตรัยโดยไม่หวั่นไหว (๔) ปสาทสัทธา คือ ศรัทธาที่เกิดเพราะความเชื่อเลื่อมใส ดังพระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ว่า

สทฺธา ปเนสา อากมนสทฺธา, อธิคมสทฺธา, โอกัปปนสทฺธา, ปสาทสทฺธาติ จตฺตพฺพิธา. ตตถ สพฺพญญุโพธิสฺตตานํ สทฺธา อภินิหารโต อากตตฺตา อากมนสทฺธา นาม. อริยสาวกานํ ปฏฺวีเวเรน อธิคตตฺตา อธิคมสทฺธา นาม. พุทฺโธ ธมฺโม สงฺฆโมติ วุตฺเต อจลภาเวน โอกัปปนํ โอกัปปนสทฺธา นาม. ปสาทุปฺปตฺติ ปสาทสทฺธา นาม. อิท โอกัปปนสทฺธา อธิปฺเปตา.^{๑๓๓}

ก็ศรัทธานั้นมี ๔ ประการ คือ ๑. อากมนศรัทธา ๒. อธิคมศรัทธา ๓. โอกัปปนศรัทธา ๔. ปสาท-ศรัทธา บรรดาศรัทธา ๔ ประการนั้น ความเชื่อของพระสัพพัญญูโพธิสัตว์ทั้งหลาย ชื่อว่า อากมนศรัทธา เพราะศรัทธานั้นมีมาแล้วตั้งแต่ตั้งความปรารถนา ความเชื่อของพระอริยสาวกทั้งหลาย ชื่อว่าอธิคมศรัทธา เพราะท่านบรรลุด้วยการแทงตลอด ความปลงใจเชื่อโดยไม่หวั่นไหว

^{๑๓๒} ขุ.ธ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑/๑๐.

^{๑๓๓} ที.ปา.อ. (บาลี) ๓/๓๑๗/๒๒๗.

ในเมื่อคนกล่าวว่า “พระพุทฺธ พระธรรม พระสงฆ์” ชื่อว่าโอกัปปนศรัทธา การบังเกิดความเลื่อมใสขึ้น ชื่อว่าปสาทศรัทธา แต่ในที่นี้ พระผู้มีพระภาคทรงประสงค์เอาโอกัปปนศรัทธา^{๑๓๔}

๓.๔ สรุปท้ายบท

ในอรรถกถาธรรมบท พระพุทฺธโฆสอาจารย์แสดงสถานที่แสดงธรรมเทศนา บุคคลผู้แสดงธรรมเทศนา บุคคลที่ถูกปรารภแสดงพระธรรมเทศนาในแต่ละเรื่อง เรื่องที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน เรื่องที่เกิดขึ้นในอดีต พระคาถา อธิบายแก้อรรถพระคาถา สรุปผลการแสดงธรรมเทศนา อธิบายแก้อรรถโดยยกบทตั้งขึ้นตั้งไว้ แล้วอธิบายไปที่ละบทบ้าง สองบทบ้าง หลายบทบ้าง

ในธรรมบทมหาฎีกา พระวรสัมโพธิมหาเถระ อธิบายบทต่างๆ ทั้งในเนื้อเรื่องประกอบพระคาถาและอธิบายแก้อรรถคาถาในแต่ละเรื่องและแต่ละคาถา อธิบายทางด้านความหมายของบทต่างๆ และยกหลักฐานจากพระบาลี อรรถกถาและฎีกาอื่นมาอ้างอิงตามสมควรแก่ความหมายนั้นๆ และทางด้านไวยากรณ์ โดยอธิบาย วิเคราะห์บทนาม บทอุปสรรค บทนิบาต บทอาขยาต อธิบายบทนามโดยบอกความหมายบท บอกวิธีทำตัวรูปศัพท์ อธิบายบทอุปสรรคโดยบอกความหมายของอุปสรรคนั้นๆ อธิบายบทนิบาตโดยบอกความหมายของบทนิบาตนั้นๆ อธิบายบทอาขยาตโดยแปล แยกธาตุปัจจัย วิภัตติตามสมควร

^{๑๓๔} ที.ปา.อ. (ไทย) ๓/๓๑๗/๓๔๙.

บทที่ ๔

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

๔.๑ สรุปผลการวิจัย

สารนิพนธ์ฉบับนี้มีวัตถุประสงค์ ๒ ประการ คือ เพื่อศึกษาประวัติและโครงสร้างของสังฆวรรณนาในอรรถกถาธรรมบทและธรรมบทมหาฎีกา เพื่อศึกษาวิเคราะห์สังฆวรรณนาในอรรถกถาธรรมบทและธรรมบทมหาฎีกา สรุปผลการวิจัยดังต่อไปนี้

สังฆวรรณนาเป็นวิธีการอธิบายความของบท ในอรรถกถา และฎีกา ในการศึกษาพระธรรมวินัยอันเป็นคำสอนของพระพุทธเจ้า จำเป็นต้องมีความรู้ความเข้าใจเรื่องสังฆวรรณนาเป็นอย่างดี จึงจะช่วยให้เข้าใจพระธรรมอย่างถ่องแท้ ไม่ผิดเพี้ยน ในพุทธศตวรรษที่ ๙-๑๐ พระพุทธโฆสจารย์ได้อธิบายความสังฆวรรณนาแก้อรรถกถาพร้อมทั้งยกประวัติแต่ละคาถามาประกอบอธิบายในอรรถกถาธรรมบท ในพุทธศักราช ๒๓๓๕-๒๔๐๐ พระวรสัมโพธิมหาเถระได้อธิบายความสังฆวรรณนาแก้อรรถกถาของอรรถกถาธรรมบทไว้ในธรรมบทมหาฎีกา อรรถกถาธรรมบทมีโครงสร้าง คือ คำกล่าวปรารภเรื่อง ที่แสดงถึงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน เรื่องอดีตชาติ คาถาที่เป็นพระพุทธพจน์ อธิบายแก้อรรถและสรุปเรื่องที่กล่าวมาว่า เทศานนี้ มีประโยชน์ทำให้ผู้ฟังบรรลุธรรมตามสมควร ส่วนธรรมบทมหาฎีกา เป็นคัมภีร์อธิบายความแห่งอรรถกถาธรรมบท มีโครงสร้าง คือ คำปรารภเรื่อง อธิบายศัพท์ต่างๆ ของแต่ละเรื่องที่ควรอธิบาย วิเคราะห์ศัพท์แยกธาตุ ปัจจัย วิภัติแล้วสรุปและมีความสำคัญคือทำให้เข้าใจความหมายของศัพท์ยากต่างๆ ได้เป็นอย่างดี

วิเคราะห์ความในอรรถกถาธรรมบทและธรรมบทมหาฎีกาแบ่งออกเป็น (๑) แปลคาถาบาลี อรรถกถาบาลีและฎีกาบาลี (๒) วิเคราะห์ความคาถาโนปุพพังคมา (๓) วิเคราะห์ความบทต่างๆ แก้อรรถในอรรถกถาธรรมบทและธรรมบทมหาฎีกาตามสมควร สังฆวรรณนาในอรรถกถาธรรมบท มี ๔ ประเภท คือ (๑) การอธิบายความของบทนาม (๒) การอธิบายความของบทอุปสัค (๓) การอธิบายความของบทนิบาต (๔) การอธิบายความของบทอาชยาต สังฆวรรณนาในธรรมบทมหาฎีกา มี ๓ ประเภท คือ (๑) การอธิบายความบทโดยประกอบด้วย อิติ ศัพท์ที่บทตั้ง เรียกว่า อุลลึงคสังฆวรรณนา (๒) การอธิบายความของบทแบบต่อเนื่องกันไป เรียกว่า วุตติสังฆวรรณนา (๓) การอธิบายความของบทโดยแสดงความสัมพันธ์กันระหว่างบทต่างๆ เรียกว่า สัมพันธสังฆวรรณนา สังฆวรรณนานั้นมีวิธีการอธิบายบทหรือข้อความโดยยกบทยากหรือข้อความยากขึ้นตั้ง แล้วก็อธิบายขยายไปที่ละบท

บ้าง สองบทบ้าง หลายบทบ้าง อธิบายทางด้านความหมาย ทางด้านไวยากรณ์ตามสมควร สัจจวรรณานี้ทำให้เข้าใจวิธีการอธิบายแก้อรธในอรรถกถาธรรมบทและธรรมมหาฎีกาเป็นประโยชน์ ต่อผู้สนใจศึกษาบาลี อรรถกถาและฎีกาเป็นอย่างมาก

๔.๒ ข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาเชิงวิเคราะห์สังฆวรรณาในอรรถกถาธรรมบทและธรรมบทมหาฎีกาได้พบ ประเด็นที่เป็นข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย การนำผลการวิจัยไปใช้ประโยชน์ และประเด็นที่ยังสามารถ ศึกษาเพิ่มเติมดังต่อไปนี้

๔.๒.๑ ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

ควรส่งเสริมให้มีการศึกษาวิเคราะห์เรื่องสังฆวรรณาทางพระพุทธศาสนาให้มากยิ่งขึ้น เนื่องจากยังมีการศึกษาวิเคราะห์เรื่องสังฆวรรณาในประเทศไทยไม่มากนัก และเพราะการศึกษา เรื่องสังฆวรรณาเป็นประโยชน์มากต่อการศึกษาศาสนาพระพุทธศาสนา เป็นแหล่งขุมทรัพย์ทางปัญญาที่มี คุณค่ามาก ช่วยให้เข้าใจประวัติความเป็นมา วิธีการเขียน การแต่ง ภาษา สำนวน ไวยากรณ์ อ่าน อรรถกถา ฎีกาเป็นและทำให้เข้าใจพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าอย่างถ่องแท้

๔.๒.๒ ข้อเสนอแนะต่อการนำผลการวิจัยไปใช้ประโยชน์

ควรนำผลการวิจัยที่กล่าวถึงวิธีการอธิบายความต่างๆ พระธรรมคำสั่งสอนที่ได้จากการศึกษา สังฆวรรณาในพระบาลี อรรถกถาและฎีกา ไปใช้ ให้ความรู้ทางการศึกษาพระบาลี อรรถกถาและฎีกา แนะนำสั่งสอนหมู่คนให้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบพัฒนาคุณค่าชีวิตของตนให้มีความสุขความเจริญยิ่งขึ้น ไปตามหลักธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าตราบนานแสนนาน

๔.๒.๓ ข้อเสนอแนะต่อการศึกษาวิจัย

ควรศึกษาสังฆวรรณาคือวิธีการอธิบายความ, ประเภทสังฆวรรณา และวิธีใช้ศัพท์อธิบาย ความ เช่น อิหํ วุตตํ โหติ ใช้สรุปความ, เอตถาหา_ใช้อธิบายปัญหาที่เคยเกิดขึ้นแล้ว เอตถ สียา ใช้ อธิบายข้อสงสัยที่อาจเกิดขึ้นได้ในอนาคตเป็นต้นในธรรมบทอรรถกถาและธรรมบทมหาฎีกา

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย:

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรเวศน์. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๐๐.

_____. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

_____. อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์วิบูลย์, ๒๕๓๙.

_____. อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

_____. ฎีกาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์วิบูลย์, ๒๕๓๙.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ:

พระชนกภิกขุ. พื้นฐานการศึกษาอรรถกถา. อมรปุระ: โรงพิมพ์นิตยสารสมาธิ, ๒๕๓๑.

พระภิกษุทันตเมธียาภิกขุ. สังฆนิตยสารใหม่. กะบาะเอ. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์กรมการศาสนา, ๒๕๓๘.

พระพุทธรูปปิยมหาเถระ. ปทฐุปลิทธิ. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๓.

พระชาคราภิกขุ. ปาจิตยชาติโยชนา. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์กรมการศาสนา, ๒๕๑๖.

พระญาณวระ. สังฆนิตยสาร. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์สุธรรมมวดี, ๒๕๒๓.

พระชนกภิกขุ. พื้นฐานการศึกษาอรรถกถา. พิมพ์ครั้งแรก, อมรปุระ: โรงพิมพ์นิตยสารสมาธิ, ๒๕๓๑.

สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อูปสมมหาเถระ). งานวิจัยการศึกษาเชิงวิเคราะห์พระคาถาธรรมบท. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๙.

ศูนย์เผยแผ่พระพุทธศาสนาแห่งชาติ สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ. สัทธานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัย ฉบับบาลี-ไทย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๖.

พระคันธสาราภิวังศ์. **สังวรรณนามัญชรีและสังวรรณนานิยาม**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๔๕.

พระคันธสาราภิวังศ์. **ปทรูปลัทธิมัญชรี**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๕๕.

พระมหานิมิต ธรรมสาโร. **ปทวิจารณ์**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๗.

พระมหาสมปอง มุกีโต. **อภิธานวรรณนา**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๕๕.

(๒) วิทยานิพนธ์:

พระมหาสมลักษณ์ คนธสาโร. “คัมภีร์สมันตภัททิกา อรรถกถาอนาคตวงศ์ : การแปลและศึกษาวิเคราะห์”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์ดุสิตบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย:

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

พระดิเรก อินจันทร์. “การศึกษาลักษณะคัมภีร์ปกรณ์วิเสสพระวินัยล้านนา”. **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๔๖.

พระมหาบุรณะ ชาตเมธ (โพธิ์นอก). “คัมภีร์วิสุทธิมคคคณฐี : การชำระและการศึกษาวิเคราะห์”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์ดุสิตบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

พระมหาอุดร สุทธิธาดา (เกตุทอง). “ศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์กัฆขาวิตรณอรรถกถา”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์ดุสิตบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕.

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ	: พระศรีคัมภีรญาณ (มานิต วีริยธโร, วงษ์มา)
ว/ด/ป เกิด	: วันพุธที่ ๕ เดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๑๑
สถานที่เกิด	: บ้านเลขที่ ๙๗ หมู่ ๒๒ ต. แก่งหางแมว อ. แก่งหางแมว จ. จันทบุรี ๒๒๑๖๐
การศึกษา	: พ.ศ. ๒๕๔๔ จบเปรียญธรรม ๙ ประโยค สำนักเรียน วัดท่ามะโอ ต. เวียงเหนือ อ. เมืองลำปาง จ. ลำปาง : พ.ศ. ๒๕๕๑. จบชั้นวิสุทธารามวังสपालธัมมาจริยะ (เทียบเท่า ป.ธ.๙) ณ วัดวิสุทธาราม จังหวัดมณฑลตะเล็ง ประเทศพม่า
ประสบการณ์การทำงาน	: พ.ศ. ๒๕๕๕-๒๕๕๗ อาจารย์พิเศษสอนบาลีที่วิทยาลัยเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม : พ.ศ. ๒๕๕๔ – ปัจจุบัน แปลสัททธานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัยฉบับบาลี-ไทย, สอนนักรธรรม และบาลีที่วัดพิชยญาติการาม วรวิหาร กรุงเทพมหานคร สอนบาลีและอรรถกถาฎีกาธรรมบทผ่าน Internet online ทาง Skype
ผลงานทางวิชาการ	: สัททธานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัยฉบับบาลี-ไทย
อุปสมบท	: วันที่ ๑๖ เดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๕๓๒ ณ วัดแก่ง ต. แก่งหางแมว อ. แก่งหางแมว จ.จันทบุรี
สังกัด	: วัดพิชยญาติการาม วรวิหาร เขตคลองสาน กรุงเทพมหานคร ๑๐๖๐๐
หน้าที่	: ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดพิชยญาติการาม, อาจารย์สอนบาลี, นักรธรรม, และแปลสัททธานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัยฉบับบาลี-ไทย
ปีที่เข้าศึกษา	: พ.ศ. ๒๕๕๓
ปีที่สำเร็จการศึกษา	: พ.ศ. ๒๕๖๐
ที่อยู่ปัจจุบัน	: วัดพิชยญาติการาม วรวิหาร แขวงสมเด็จเจ้าพระยา เขตคลองสาน กรุงเทพมหานคร ๑๐๖๐๐
โทรศัพท์	: ๐๖๔ - ๑๔๐ - ๑๒๑๒
E-mail	: siha2511@gmail.com